

אוניברסיטת תל אביב
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין
בית הספר להיסטוריה

בן לאדן ואל-קאעדה בשיא ובשפל:
ניתוח השוואתי של הפולמוס בתקשורת הערבית
בעקבות אירועי 11 בספטמבר 2001 וחיסול אוסאמה בן
לאדן במאי 2011

חיבור זה מוגש כעבודה שוות ערך לתזה
באוניברסיטת תל אביב

מוגש על ידי תום שרון
העבודה נכתבה בהנחיית פרופ' מאיר ליטבק

מרס 2018

אוניברסיטת תל אביב
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין
בית הספר להיסטוריה

בן לאדן ואל-קאעדה בשיא ובשפל:
ניתוח השוואתי של הפולמוס בתקשורת הערבית
בעקבות אירועי 11 בספטמבר 2001 וחיסול אוסאמה בן
לאדן במאי 2011

חיבור זה מוגש כעבודה שוות ערך לתזה
באוניברסיטת תל אביב

מוגש על ידי תום שרון
העבודה נכתבה בהנחיית פרופ' מאיר ליטבק

מרס 2018

תקציר

המחקר בעבודה זו עוסק בניתוח השוואתי של עיקרי הפולמוס התקשורתי שהתנהל במאמרי הדעה והפרשנות ביומונים המובילים והנקראים בעולם הערבי (כלי התקשורת הממומנים והמוכוונים מהמפרץ - בדגש על סעודיה, התקשורת המצרית, הלבנונית והפלסטינית), ברגעי השיא והשפל של ארגון אל-קאעדה ושל מי שייסד אותו ועמד בראשו, אוסאמה בן לאדן: בשבועות הראשונים שאחרי פיגועי הטרור בארצות הברית ב-11 בספטמבר 2001, הנחשבים לקטלניים בהיסטוריה ואשר "מיתגו" את ארגון אל-קאעדה כארגון הטרור המוביל והמאיים בעולם; ובשבועות הראשונים שאחרי המבצע לחיסולו של בן לאדן במאי 2011 - הנחשב לפגיעה הקשה ביותר בארגון אל-קאעדה, ושבוצע על רקע פרוץ אירועי "האביב הערבי" במזרח התיכון.

המחקר מבקש לעמוד על המחנות התקשורתיים שנוצרו בשיח בעד ונגד הפיגועים, ובחלוף עשור בעד ונגד המבצע לחיסול בן לאדן. זאת, באמצעות ניתוח הכלים הרטוריים ואסטרטגיות הפולמוס המגוונות, בהם עשו שימוש הכותבים במאמרי הדעה והפרשנות, כדי להעביר את מסריהם ותפיסותיהם: החל מאנלוגיות, דימויים ומוטיבים השוואתיים, דרך בחירת המונחים וכלה בטכניקות טרמינולוגיות כמו משחקי מילים.

במסגרת המחקר, נבחן גם חלקם בשיח של תנועות וארגונים נוספים במזרח התיכון, התופסים במשנתם את המאבק במערב באופן שונה מאל-קאעדה - ובהם: שלוחותיה השונות של תנועת "האחים המוסלמים", תנועת חזבאללה בלבנון ואנשי דת בכירים במדינות ערב. עמדתם של גורמים אלו באשר לפיגועי 11 בספטמבר ולחיסול בן לאדן השתקפה בהתבטאויות בכיריהם בתקשורת ובמאמרי הדעה שפורסמו בכלי התקשורת מטעמם או המזוהים עמם.

תוכן העניינים

3	מבוא ומתודולוגיה
7	המערכה התקשורתית
8	מתודולוגיה
9	השיח המחקרי
11	תיאור סוגי מקורות המחקר

14	פרק ראשון: אל-קאעדה: ארגון ורעיון - בן לאדן, פיגועי 11 בספטמבר והמהפכה בתפיסת הג'האד
17	האיש שאפילו לא שתה "קוקה קולה"
21	11 בספטמבר ו"התנגשות הציוויליזציות"
24	תקשורת וטרור: אל-ג'זירה בשירות אל-קאעדה
26	סופו של בן לאדן, סופו של אל-קאעדה?

פרק שני: "לגנות, בלי 'אָבֶל" - הפולמוס התקשורתי בעד ונגד מתקפת הפיגועים ב-11/09 בתקשורת

29	הערבית המובילה
31	המערכה התקשורתית: אל-שרק אל-אוסט ואל-קדס אל-ערבי כמקרה בוחן
39	הכותבים בגנות הפיגועים: "זו לא דרכו של האסלאם, לגנות בפה מלא"
43	הכותבים בשבח הפיגועים: מגינוי בחצי-פה ועד הערצה של בן לאדן והמפגעים
47	האדרת המבצעים: "שהידים", "לא היו צריכים הרבה כדי להכות באמריקה"
48	מעריצים את בן לאדן: "צ'ה גווארה הערבי, הגבר המוסלמי האידיאלי"
51	הקונספירציה: חצאי-אמיתות, שקרים והכחשה בדבר מעורבות בן לאדן בפיגועים
55	ביטויי חשש מהתגובה האמריקנית
58	הבחנה בין "טרור" ל"התנגדות"
62	סיכום

פרק שלישי - "סמל הטרור חוסל, אך מה עם התופעה?" - הפולמוס התקשורתי בעד ונגד המבצע לחיסול

64	בן לאדן בתקשורת הערבית המובילה
69	הכותבים בשבח החיסול: "אוסאמה הלך, בועזיזי נשאר!"
77	"בן לאדן מת, ה'בן-לאדניה' חיה וקיימת"
79	"לבו של האיש נדם, פחדם של האמריקנים נותר" - הכותבים בגנות חיסול בן לאדן
81	אל-קדס אל-ערבי ועטוואן בשירות בן לאדן - גם בלכתו
87	ספקולציות וקונספירציות: זעם וביקורת על ההתנהלות התקשורתית האמריקנית
91	מניחים למחלוקות, ניצבים נגד ארצות הברית: חזבאללה, חמאס והאחים המוסלמים על החיסול
99	סיכום

101	סיכום: מחשבות ותהיות: האם הגיעה שעת תקומתו של "ארמון החלומות של הערבים"?
108	רשימה בביליוגרפית
116	תקציר באנגלית

מבוא ומתודולוגיה

כיבושי הבזק של ארגון המדינה האסלאמית (דאע"ש) בעיראק ובסוריה במחצית הראשונה של שנת 2014 ועלייתו לתודעה האזורית והבין-לאומית, עוררו שיח סוער ורווי אמוציות בתקשורת הערבית. העיסוק במהותו, במקורותיו ובמטרותיו של הארגון לווה בתחושות פחד וחוסר אונים נוכח צמיחתה של "מפלצת" ובתהייה כיצד יש להתמודד עם מה שכונה "נגיף רעיוני" נטול רסן וחסר מעצורים המתפשט בחברה הערבית, צובר אהדה והופך מרעיון למציאות המאיימת על יציבות האזור.¹ בין המאמרים החריפים בגנותו של דאע"ש ניתן היה למצוא גם את מאמרו של האינטלקטואל הסורי האשם צאלח ביומן הלונדוני המוביל אל-שרק אל-אוסט. צאלח, המתמקד במאמרו ובמחקריו בהיבטים תפיסתיים ורעיוניים בדת ובתרבות האסלאם, ביקש להסביר את תופעת דאע"ש כתוצר ישיר של המחשבה הדתית שהובילה למתקפת הטרור בארצות הברית ב-11 בספטמבר 2001. "לו היינו מסיקים את המסקנות ומפיקים את הלקחים מאסון 11 בספטמבר, לא היינו חוזרים מחדש לנקודת האפס ולא היינו מקבלים במתנה את הח'ליפות החשוכה המחפירה הזו", כתב צאלח. "לו היו (המוסלמים) מתייחסים ברצינות לא רק ל-11 בספטמבר [...] אזי (הופעתו של) דאע"ש לא הייתה אפשרית [...] ההוכחה הטובה ביותר לכך ש-11 בספטמבר טרם הסתיים או שפרקו עדיין (מתרחשים) בזה אחר זה היא ההתפוצצות בפרצופנו של האסון הגדול מכל כעת. כוונתי לדאע"ש ודומיו".²

מאמרו של צאלח הצטרף לגל מאמרי ביקורת חריפים בעיתונות הערבית כלפי החברה הערבית, שקראו ל"רנסנס מחשבת" באסלאם. כתב האישום שהטיח צאלח בציבור הערבי טען למרכיב המושרש עמוק ב-DNA ובנרטיב הערבי-מוסלמי שהצמיח תופעה עולמית צמאת דם, נטולת רחמים וחמלה שגוזרת מוות על כל מי שדעותיו אינן עולות בקנה אחד עם האידיאולוגיה הרצחנית שהיא מייצגת. "יש מי שאומרים: 'הם בסך הכל קומץ של משוגעים שלא מייצגים את האסלאם. הם קבוצה של קיצונים שמייצגים רק את עצמם. אין אצלנו שום בעיה. הכל בסדר'", כתב צאלח והאשים: "על איזה קומץ אתם מדברים? זהו סרטן. זהו זרם סוחף, העולה מן המעמקים! בושה להתייחס לנושא חמור כזה בזלזול ותוך התכחשות לעובדות".

¹ ראו למשל: עבד אל-רחמן אל-ראשד, "מן הג'מאת סבטמבר אלא ד'בח פולי...אל-פכרה חיה", אל-שרק אל-אוסט, 25 באוגוסט 2014, ב: <http://goo.gl/dypwLu>; ג'מאל ח'אשקגי, "כיפ ננתצר עלא שיא' לא נערפ מא הו?", אל-ח'יאאת, 23 באוגוסט 2014, ב: <http://goo.gl/33Hljb>; חסן בן סאלם, "מאד'א יעני אעלאנ דולה אל-ח'לאפה אל-אסלאמיה?", אל-ח'יאאת, 8 ביולי 2014, ב: <http://goo.gl/3hF1yA>

² ראו סקירת המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון MEMRI: "ליברל ערבי: לו המוסלמים הפיקו לקחים מה-11.9 – דאעש לא היה קם", 3 באוקטובר 2014, ב: <https://goo.gl/BMTnzc>

בחירתו של צאלח לתזכר את הקוראים באירועי 11 בספטמבר לא הייתה מקרית. הוא ביקש להציב בקו אחד שניים מהאירועים המכוננים בהיסטוריה של תופעת הג'האד העולמי, להם, לגישתו, אחראית במו ידה החברה הערבית: מתקפת הטרור הקטלנית בהיסטוריה שגרמה בשנת 2001 למותם של אלפי חפים מפשע על אדמת ארצות הברית, האויב המושבע של תנועת הג'האד הסלפי, ושהגדירה מחדש את יחסי האסלאם והמערב בשנים שיבואו; ועלייתו של ארגון המדינה האסלאמית במרחב הערבי ב-2014, שלוותה במעשי טבח שזעזעו את העולם כולו וגבתה אף היא את חייהם של אלפי בני אדם. ממאמרו של צאלח עלתה ביקורת מרומזת גם כלפי התקשורת הערבית: בעוד הוא וחבריו ניצבו כעת קו אחד נגד תופעת דאע"ש, ביקש הכותב לתהות כיצד אפשרו אותם כלי תקשורת 13 שנים קודם לכן את קיומו של פולמוס סוער **בעד ונגד** מתקפת הפיגועים באמריקה – בו הוענק כר נרחב לסיקור אוהד למחבלים שביצעו את מתקפת הטרור ולמשלחם אוסאמה בן לאדן.

מנעד התגובות בקרב עיתונאים ופובליציסטים שביקשו להביע הזדהות עם הטרוריסטים בפיגועי 11 בספטמבר נע בין גינוי רפה לביטויי הערצה למפגעים ולמנהיג אל-קאעדה. אף שחלקם סבר כי הטענות במערב לאחריות של הארגון לפיגועים מופרכות, בכתיבתם היו ניכרים ביטויי התרשמות מתוצאותיהם הטרגיות של האירועים. כתיבה זו לוותה בטון ביקורתי ולועג לארצות הברית, בטיעון לפיו אמריקה קצרה את אשר זרעה במשך עשרות שנים של התעמרות בעולם הערבי. מסרים אלו ניתן היה למצוא על פי רוב במאמרים שהופיעו בביטאונים של תנועות וארגונים המזוהים עם הזרם האסלאמיסטי, וכן בקרב עיתונאים המשתייכים לזרם זה ושפרסמו את רשמיהם ביומונים עצמאיים נפוצים בעולם הערבי.

מנגד, השיח בגנות הפיגועים התאפיין בקווי מתאר דומים לאלו שהופיעו במאמרו של צאלח, ודחק בחברה הערבית להכיר באחריותה להם. חלק מהעיתונאים החריג את מבצעי הפיגועים מדת האסלאם וטען כי להם ולדת אין כל קשר (בניגוד לטענה כי המתקפה בוצעה בשם הדת). עיתונאים אחרים קראו לשינויים ערכיים ותרבותיים בחברה הערבית, לצד רפורמות חינוכיות מיידיות בתכניות הלימוד ובהגותם של חכמי הלכה מוסלמים, כדי להילחם בתדמיתם של הערבים כתומכי טרור. השיח נגד הפיגועים התאפיין במסרים מפייסים עם אמריקה והמערב בכלל, שלוו בקריאה שלא להכתים את שמם של הערבים כולם בשל מעשה יחידים. מסרים אלו הופיעו לרוב ביומונים ממסדיים במשטרים שראו עצמם בעלי ברית של ארצות הברית ובימונים עצמאיים הממומנים על ידי מדינות המפרץ, ובראשן סעודיה.

בעשור שחלף מאז מתקפת הפיגועים ב-11 בספטמבר, הלך ודעך מעמדם של בן לאדן ואל-קאעדה בחברה הערבית. תרמו לכך גורמים רבים – ובהם האלימות הגואה בעיראק בשנות המלחמה הראשונות שניהלה ארצות הברית במדינה, שאל-קאעדה נחשב לאחראי להם; מותם של ערבים ומוסלמים רבים בפיגועי טרור קשים במרחב הערבי; ותחושת האוכלוסייה כי הארגון נוהג כלפי המוסלמים עצמם בשיטות אלימות חסרות הבחנה, המנוגדות לדת האסלאם. הסתלקותו של בן לאדן מהרדאר הציבורי, ירידתו למחתרת והפיכתו ל"לוחם הג'האד מספר אחת בעולם", העניקו לו הילה של כבוד שהתבטאה בגילויי הערצה כלפי האיש שהאמריקנים לא מצליחים לתפוס – אך במבחן הזמן תדמיתו נפגעה בשל כישלונו לשחזר את "ההישג" בדמות מתקפת הפיגועים על אדמת אמריקה. הטרור המשיך להכות ברחבי העולם, אך אפילו בקרב תומכיו של בן לאדן נפגעו המוניטין שלו ומיתוגו בעולם הג'האד.

שיאו של תהליך זה נרשם עם כניסתנו לעשור השני של המאה ה-21. לצד ההצלחות המבצעיות של צבא ארצות הברית במניעת פיגועים ובחיסול בכירים באל-קאעדה, התעוררה בעולם הערבי מחאה ציבורית חסרת תקדים בהיקפה – ראשית בתוניסיה, וממנה גלשה למצרים, לתימן, ללב ולסוריה. באירועים שזכו לכינוי "האביב הערבי" יצאו רבבות להביע את התנערותם ממצבם העגום, בדרישה לסלק את המשטרים הערביים בהם ראו אחראים למצב. חיסולו של בן לאדן במאי 2011 מצא את המחאה ברחוב הערבי בימיה הראשונים. בכלי התקשורת הערביים, שנטלו חלק פעיל במחאה והיו לכלי מרכזי ששמר על המומנטום שלה, שב להתנהל פולמוס סוער סביב דמותו של בן לאדן ותרומתו לחברה הערבית, נוכח השינויים שחווה הציבור הערבי. בפולמוס שהתפתח בכלי התקשורת שבו ועלו דעות לכאן ולכאן, ומול העיתונאים שבירכו על חיסול בן לאדן וטענו כי להסתלקותו לא תהיה כל השפעה על האומה הערבית שלוקחת את גורלה בידה באותם הימים – ניצבו עיתונאים ששמרו אמונים למנהיג אל-קאעדה ובכתיבתם הפכו אותו לקדוש שנרצח בדם קר.

הפולמוס התקשורתי הסוער שב והזכיר לקורא הערבי עד כמה עמוקות ואקוטיות היו המחלוקות עשור קודם לכן, אחרי הפיגועים באמריקה. בשבועות הראשונים שלאחר חיסול בן לאדן, עיתונאים שביקשו לברך על הסתלקותו שבו והעלו ביקורת קשה וחריפה כלפי הציבור הערבי. בכתיבתם עלה טון של פחד וחשש מהופעתם של "בן-לאדנים" נוספים, באופן שהזכיר את קווי המתאר של השיח בגנות הפיגועים ב-11 בספטמבר. כותבים אלו תהו מדוע קיימים גילויי הערצה בחברה הערבית לאנשים כמו אוסאמה בן לאדן וקראו לנצל את הסתלקותו כדי לשוב ולשקם את תדמיתו של העולם הערבי כמעודד טרור; מולם, ביקשו הכותבים בשבחו של בן לאדן לעמוד על

תכונותיו "הנאורות" של האיש: הצניעות שאפיינה אותו, לגישתם, גם בימים בהם נחשב לפעיל הג'האד הפופולרי בעולם; והתנהלותו בכבוד – כלפי מקורביו וכלפי עצמו. הכותבים בגנות החיסול טענו כי גם במערכה האחרונה בחייו הוא ניהל "קרב של אמיצים" ומת כמו גיבור בקרב מול לוחמי יחידת העלית האמריקנית "אריות הים", ובחרו דווקא ללעוג לאמריקנים על "הזמן הרב" שלקח להם לשים את ידם על האיש. רוצים לומר: בן לאדן אמנם נהרג – אבל אחרי שהאמריקנים "ירקו דם".

בשתי תקופות הזמן המדוברות, 2001 ו-2011, הכלים הרטוריים באמצעותם ביקשו העיתונאים להעביר את מסריהם לקוראים בדיונים הסוערים שהתפתחו, היו מגוונים, ונעו בין שימוש בלשון ציורית, דימויים והשאלות מטאפוריות, ועד למשחקי מילים ושאלות רטוריות. הטכניקות בהן השתמשו הכותבים לא היו מקריות. הן נועדו לחדד את המסר בדרכים מגוונות (גם בהומור), אך יותר מכל לזכות בתשומת לבו של הקורא בקרב הדעות הסוער שהתחולל בתקשורת.

עניינה של עבודה זו הוא מחקר השוואתי על עיקריו ומהותו של הפולמוס התקשורתי שהתנהל מעל דפי היומונים המובילים והנקראים בעולם הערבי (כלי התקשורת הפרטיים הממומנים והמוכוונים מהמפרץ, בדגש על סעודיה, התקשורת המצרית, הלבנונית והפלסטינית), בשתי נקודות הזמן שהוצגו בדיון זה, הנחשבות לרגעי השיא והשפל של ארגון אל-קאעדה ושל מייסדו - אוסאמה בן לאדן. העבודה תבקש לעמוד על הכלים הרטוריים ואסטרטגיות הפולמוס בהם נעשה שימוש בשיח שהתנהל בשבועות הראשונים שאחרי פיגועי הטרור ב-11 בספטמבר 2001, שמיתגו את ארגון אל-קאעדה כארגון הטרור המוביל והמאיים בעולם. זאת, בהשוואה לשיח התקשורתי שהתפתח בשבועות הראשונים לאחר המבצע לחיסולו של בן לאדן במאי 2011 - הנחשב לפגיעה הקשה ביותר בארגון אל-קאעדה, ושבוצע על רקע פרוץ אירועי "האביב הערבי", שהציבו את הארגון באתגר תקדימי.

במסגרת המחקר, ייבחן גם חלקם של שחקנים נוספים במזרח התיכון, שנטלו חלק בפולמוס התקשורתי שהתפתח בנקודות הזמן המדוברות – ובהם: שלוחותיה השונות של תנועת "האחים המוסלמים", תנועת חזבאללה בלבנון ואנשי דת ממסדיים במדינות ערב. אלו מגדירים בתפיסתם האידיאולוגית את הג'האד והמאבק במערב באופן שונה, באופן שהשפיע גם על יחסיהם עם ארגון אל-קאעדה.

המערכה התקשורתית

הפולמוס בעד ונגד מתקפת הפיגועים ב-11 בספטמבר וסביב מעמדו של בן לאדן שב ועולה לסירוגין בכלי התקשורת הערביים עד היום. במרכז המחלוקת החריפה ניצב שוק התקשורת הערבית הפרטית, שהגורמים המעורבים בו – עיתונאים, אנשי עסקים ומדינות ערביות – ניהלו לאורך השנים עימותים גלויים בהם לעתים מונפו הפיגועים באמריקה לכלי לניגוח פוליטי. המסרים החריפים שעלו בפולמוס הסוער, כשברקע מערכה תקשורתית ערה על מעמד, יוקרה ורייטינג, אף הובילו למשברים דיפלומטיים.

הקרב על הקורא והצופה הערבי היה אחד מביטויה של מהפכת המידע שפרצה בעולם הערבי מסוף שנות ה-80 של המאה הקודמת. זו שמה סוף לעידן התקשורת הממסדית, שכלליה היו מוכרים כל כך במזרח התיכון: שרי ההסברה ואנשי לשכתו של המנהיג היו מכנסים מדי יום את מנהלי היומונים, תחנות הרדיו וערוצי הטלוויזיה שבבעלות המשטר ומכתיבים להם את כותרות החדשות של מחר; מבהירים אילו מסרים יש להדגיש במאמרי הדעה; ומכווינים אותם באופן שישמור על תפקידם של שופרות התעמולה הרשמיים מטעם כאחראים על טיפוח המורל הלאומי, אהדת המנהיג וקידום מדיניותו ומשרטטים לצרכנים התקשורתיים מציאות לפיה "ההגה בידיים הנכונות".

כניסתם לעולם התקשורת של בעלי הון ערבים שחלקם כלל לא ישב במזרח התיכון חוללה מפנה והביאה עמה בשורה. השקעתם הכספית באמצעי תקשורת פרטיים הפכה אותם לא רק נגישים יותר – בגרסאות דיגיטליות – כי אם גם אפשרה להם לשלוט בתוכן המופץ בהם כאוות נפשם ומבלי לחשוש משיחת טלפון נוזפת מצד צנזור ממלכתי כזה או אחר. הכספים הרבים שהושקעו בערוצי לוויין ובימונים פרטיים הפכו אותם לנצפים ולנקראים בעולם הערבי, הודות להרכב התכנים, גיונם, אריזתם והגשתם פורצת הדרך לצרכן: הסיקור החדשותי היה מעמיק, מסביב לשעון, סופק לרוב על ידי שליחי התחנה למוקדי ההתרחשויות וכלל גם תחקירים – לעתים "חטטניים" – בסוגיות הקשורות לענייני הפנים של מדינות ערב. הוא ביקש להציג מגוון רחב של דעות ולהצטייר כפלורליסטי וליברלי; מדורי הרכילות, האופנה, תכניות האירוח שעסקו ביחסים שבינו לבינה ואפילו תכניות הריאליטי, הציפו לשיח פומבי ונטול צנזורה ופיקוח סוגיות שחלקן הוגדרו "טאבו" וכלל לא נידונו עד המהפכה התקשורתית. כל אלו שינו את הרגלי הקריאה והצפייה בעולם הערבי ואת אופן צריכת התוכן התקשורתית.

במציאות תקשורתית מגוונת וזמינה יותר, המונגשת לצרכני התוכן הערבים בשלל פלטפורמות, זכה הפולמוס בסוגיית הטרור בכלל וסביב פיגועי 11 בספטמבר ובן לאדן בפרט למקום נרחב. במסגרתו ניתנה במה לכותבים ודוברים שונים להציג דעות שונות ומגוון אמצעים רטוריים.

מתודולוגיה

משה פרלמן ביקש לעמוד על משמעות המונח פולמוס, במחקרו בנושא הפולמוס בין האסלאם ליהדות בימי הביניים. כבר בהגדרתו הראשונית, מציג פרלמן את המונח כ"מחלוקת והידיינות עם היריב" - מצב בו שוררות מחלוקות ודעות מנוגדות, התורם לעיצוב וגיבוש של עמדות, תיאוריות ומאמצים אינטלקטואליים בקרב הצדדים המתפלמסים. פרלמן טוען כי מרגע תחילתם של חילופי הדברים הפולמוסיים, שני הצדדים מושפעים ומגיבים זה לזה, תוך חידוד טיעוניהם, הסתרת החולשות שבהם והצפת ביקורת כלפי האחר. בכך, לגישת פרלמן, עלול הפולמוס להפוך מעדין ומנומס לאלים, תוקפני ומתלהם. בהתייחסו לפולמוס דתי, טוען פרלמן כי שילובם של מרכיבים דתיים בשיח מעניקים לו מימד נוסף שעשוי לחזק את העיסוק באמונות הרווחות ובסטייה מהן.³

הפולמוס הנידון בעבודה זו טומן בחובו היבטים רבים – ובהם גם דתיים. כך למשל, אחד הנושאים המרכזיים שהעלו העיתונאים המתפלמסים סביב פיגועי 11 בספטמבר היה שאלת הלגיטימיות הדתית-הלכתית להם, השפעתם על תדמיתה של דת האסלאם ועל יחסי העולם הערבי והאסלאמי עם המערב; לאחר חיסול בן לאדן נידונה בשיח התקשורתי הערבי שאלת ההיתר ההלכתי לקבור את גופתו של מנהיג אל-קאעדה בים. בהתבסס על הגדרתו של פרלמן, ניתן לשער כי לכל הפחות בהיבטים אלו של הפולמוס, השיח התקשורתי שהתפתח בשתי נקודות הזמן היה תוקפני ומתלהם.

המחקר התיאורטי על אודות אסטרטגיות הפולמוס משמש בסיס לניתוח השיח התקשורתי בעבודה זו ומגדיר את הכלים והמתודולוגיה. בעבודתי אנתח את השיח בכלי התקשורת הערביים המובילים בהתבסס על ספרות המחקר הענפה בתחום ניתוח הטקסטים באופן כללי, וטקסטים עיתונאיים בפרט. בספר *Analyzing Discourse*,⁴ הנחשב לאחד המחקרים החשובים בתחום ניתוח טקסטים, מונחת תשתית לניתוח שיח וטרמינולוגיה בחומרים כתובים ומוקדש ברובו לשיח

³ משה פרלמן, "הפולמוס בין האסלאם ליהדות בימי הביניים", בתוך: חוה לצרוס-יפה (עורכת), סופרים מוסלמים על יהודים ויהדות, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשנ"ו, עמ' 119

⁴ Norman Fairclough, *Analyzing Discourse*. New York: Routledge, 2004

תקשורת. מחקרים המבוססים על תשתית מתודולוגית זו בוחנים את ההקשר בו מופיע הטקסט העיתונאי ומעניקים חשיבות לבחירת המילים על ידי הכותב ומיקומו במשפט. השימוש בכלים רטוריים במשפט, על פי גישה זו, נגזר מרצונו של הכותב להשפיע על הקורא ולעורר אצלו תגובה.⁵

גם המחקרים של גרימס⁶ ו-פייק⁷ מדגישים את חשיבות ההקשר של הטקסט, ומציגים גישות שונות להבנת הקשר בין הפרטים המופיעים בטקסט לאירוע אותו הם מתארים. גרימס מעמיק בניתוח מבנה המשפט ובחירת המילים המרכיבות אותו בתיאור האירוע; ואילו פייק מציעה השוואה בין טקסטים שלמים שנכתבו על אירוע מסוים, כמפתח לאיפיון הסיקור שלו.

במחקר *Evaluation in Media Discourse: Analysis of a Newspaper Corpus*⁸ מוצעים

קריטריונים נוספים לניתוח הטקסט, באופן המסייע להבין ולאפיין את סוג השיח בו (חיובי או שלילי, הבחנה בין עיקר לטפל, אמת או שקר ועוד). כלים אלו מסייעים לנו בניתוח הרטורי לא רק בהבנת כוונות הכותב וגישותיו, כי אם גם באפיון מגמות בשיח, בזיהוי שגרה בכתיבה העיתונאית, וחשוב לא פחות – זיהוי חריגה משגרה. למשל: כותב או כלי תקשורת המזוהים עם זרם או דעות מסוימות, המציגים מאמר ובו עמדה מנוגדת לנרטיב המזוהה עמם.

השיח המחקרי

כלל המחקרים שפורסמו ורלוונטיים לעבודה זו עוסקים בניתוח אסטרטגיות פולמוס בשיח הציבורי ובכלי התקשורת הערביים (עיתונות, אתרי אינטרנט, ספרים, ביטאונים, כתבי עת והתבטאויות פומביות), בקרב מעצבי דעת קהל (עיתונאים, פובליציסטים ואינטלקטואלים) ו"סוכני תרבות" נוספים (אנשי אקדמיה, צבא ודת). זאת, נוכח אירועים היסטוריים נקודתיים או תהליכים שהתרחשו לאורך שנים.

קבוצת מחקרים אחת מבקשת לבחון את השיח הערבי בחלוקה לקבוצות אידיאולוגיות. לדוגמה: גורמים אסלאמיסטים מול ליברלים; ממשלתיים-רשמיים מול גורמי אופוזיציה. שיטת

⁵ John E. Richardson, *Analyzing Newspapers: An Approach from Critical Discourse Analysis*. New York: Palgrave Macmillan, 2007

⁶ Joseph E. Grimes, *The Thread of Discourse*. New York: Mouton Publishers, 1975

⁷ Evelyn G. Pike, "How I Understand a Text - via the Structure of the Happenings and the Telling of Them," in: William C. Mann, Sandra A. Thompson (Editors), *Discourse Description: Diverse linguistic analyses of a fundraising text*, Amsterdam: John Benjamins Publishing, 1992, pp. 227-261

⁸ Monika Bednarek, *Evaluation in Media Discourse: Analysis of a Newspaper Corpus*. London: The Tower Building Press, 2006

מחקר זו ביקשה לעמוד על ההבדלים במאפייני השיח, בדגש על ההבדלים בטיעונים, בתפיסות וברעיונות יריבים נוכח הסוגיה הנבחנת.⁹

קבוצת מחקרים שנייה בוחנת את השיח הערבי בחלוקה נושאת או על פי אירועים מכווננים על ציר הזמן, הנוגעים למושא המחקר. כך, למשל, נבחן היחס בעיתונות המצרית, הממסדית והאופוזיציונרית, כלפי מרכיביה המרכזיים של המהפכה האסלאמית באיראן, בחלוקה נושאת: מוטיבים שיעיים כמו דוקטרינת האמאם והמהדי, הלאיה והברא'ה, יחסי הדת והמדינה ועקרונות הלאומיות והבדלנות;¹⁰ והפולמוס הערבי על שואת היהודים מתום מלחמת העולם השנייה (1945) ועד תחילת העשור השני של המאה ה-21, תוך הגדרת נקודות ציון ותקופות מעצבות כאבני בוחן בהתפתחות השיח.¹¹

קבוצת מחקרים נוספת המאפיינת את השיח המחקרי בתחום זה, עוסקת בניתוח מוטיבים מרכזיים והיבטים שונים של אסטרטגיות פולמוס. מחקרים אלו בוחנים מגוון רחב של כלים רטוריים בהם נעשה שימוש בשיח, כדי להעביר מסר ולבטא תפיסות וטיעונים. השימוש בכלי זה נעשה במסגרת ניתוח תוכן ומגמות בתקשורת: אופי סיקור תקשורתי - אינפורמטיבי, ביקורתי, מורחב, כללי, פרטני, ענייני, הצבעה על "שתיקה תקשורתית" בהתייחס לאירוע מסויים כאמירה; שימוש באנלוגיות, בדימויים ובמוטיביים השוואתיים; ניתוח טרמינולוגי ושימוש במונחים בשיח; שימוש בעזרים להדגשת המסר – דוגמת קריקטורות; משחקי מילים; לעג ודמוניזציה; וכלה בטכניקות הונאה, הכחשה והולכת שולל של הקורא. כך למשל, נידונו דימויים שהוצמדו למנהיג אל-קאעדה בתקשורת הערבית והאמריקנית לאחר מתקפת הפיגועים ב-11 בספטמבר – כגיבור ו"לוחם חופש" מחד גיסא וכטרוריסט והתגלמות הרשע מאידך גיסא.¹²

⁹ ראו למשל: יהושפט הרכבי, עמדת הערבים בסכסוך ישראל-ערב. תל אביב: הוצאת דביר, 1968; אוריה שביט ואופיר וינטר, אויבי, מורי: הציונות וישראל במשנתם של אסלאמיסטים וליברלים ערבים. בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2013.
¹⁰ אביבה שוסמן. "היחס בעיתונות המצרית לשיעה על רקע המהפכה הלאומית באיראן," *המזרח החדש*, כרך 31 (1986), ע"מ 138-158.

¹¹ אסתר ובמן ומאיר ליטבק, מאמפתיה להכחשה: תגובות לשואה בעולם הערבי. ירושלים: הוצאת מאגנס, 2015.
¹² ראו למשל: מיכאל ברק, הצופיות בראי השיח הפולמוסי והואבי והסלפי במצרים ובמשרק (המזרח הערבי): 1967-2001. עבודת גמר לתואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטת תל אביב, 2014; אביבה שוסמן. "דימויים אנטישמיים ברטוריקה של העימות הערבי-ישראלי, קשר, 33 (מאי 2003), ע"מ 116-121; מאיר ליטבק. "ישראל בעיני איראן: מהכחשת השואה לשלילת הקיום", בתוך: עוזי רבי (עורך), *זמן איראן*. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2008. ע"מ: 49-68; אלעד גלעד, "קומיקס ככלי לעיצוב תודעה קולקטיבית בשירות האינדוקטרינציה הג'האדיסטית ובשירות החינוך נגד הטרור," *המזרח החדש*, 52 (2013), ע"מ 208-230; Giseline Kuipers. "Where Was King Kong When We Needed Him?" Public Discourse, Digital Disaster Jokes, and the Functions of Laughter after 9/11," *The Journal of American Culture*, Vo. 28, Number 1 (March 2005), pp. 70-84; Mahmoud Eid. "The Two Faces of Osama bin Laden: Mass Media Representations as a Force for Evil and Arabic Hero," in: Susan J. Drucker, Gary Gumpert (Editors), *Heroes in A Global World*. New Jersey: Hampton Press, 2008, pp. 151-185; Mohammed El-Nawawy. "Terrorist or Freedom Fighter? The Arab Media Coverage of 'Terrorism' or 'So-Called Terrorism'," *Global Media Journal*, Vol 2 (Fall 2004)

לצד אלו, פורסמו בשנים האחרונות מספר סקירות העוסקות בהתבטאויות גורמים שונים בכלי התקשורת הערביים בעד ונגד פיגועי 11 בספטמבר, וכן על חיסולו של בן לאדן. סקירות אלו הובאו כחלק מפרסומים נרחבים יותר הקשורים לשיח גובר בקרב אינטלקטואלים ערבים במזרח התיכון ובגלות נגד תופעת האסלאם הקיצוני והטרור. סקירות אלו היו קצרות וענייניות, הופיעו בשתי תקופות הזמן בנפרד ורובן התמקד ברובד התקשורת-דווחני. הן חסרו ניתוח אסטרטגיות פולמוס וטרמינולוגיה בניתוח הטקסטים והוקדשו לתרגום וציטוט הדוברים במילותיהם.¹³ עבודה זו מבקשת לאמץ את כלל מתודולוגיות המחקר הרווחות, כפי שהוצגו בפרק זה, ולבצע ניתוח תוכן איכותני ומעמיק של הפולמוס התקשורתי בעקבות מתקפת הטרור ב-11 בספטמבר, תוך התמקדות בהתייחסות לארגון אל-קאעדה ולאוסאמה בן לאדן. במקביל, מבקשת העבודה להעניק למחקר מימד השוואתי, ולנתח את הפולמוס התקשורתי סביב אותם הגורמים בחלוף עשר שנים מהפיגועים – בתקופת אירועי "האביב הערבי" במזרח התיכון וברקע המשבר שפקד את אל-קאעדה עם הסתלקותו של בן לאדן. בכך, תתרום עבודה זו לשיח המחקרי בנושא, וכן לשיח על אודות עמדתם של מעצבי דעת קהל מרכזיים בתקשורת הערבית כלפי ארגוני הג'האד ופועלם.

תיאור סוגי מקורות המחקר

אחת מהסוגיות מעוררות המחלוקת עליהן מצביע סמואל ווינץ' במהות הסיקור התקשורתי היא המקורות מהם הוא מושפע והאופן בו הם משפיעים עליו. על פי מספר מחקרים המוצגים בעבודתו, מוגדר עולם התקשורת החדשותי כ"חלון לעולם כולו". חלונות אלו, טוען ווינץ', עלולים להיות בעייתיים משום שעיתונאים רואים לעתים את העולם מנקודת מבט מוגבלת, ובשל כך מסקרים את ההתרחשות באופן שבו הם מוצאים לנכון או באופן התואם לנרטיב המזוהה עמם – שלא שונה מהותית מהצגת מיתוסים.¹⁴ בחירת המילים והמינוחים לתיאורו של אירוע מקבעת את האופן בו הוא ייזכר ומעצבת אותו בהתאם לתפיסת תרבותו של קובע השם. שינויים במינוח המשמש לתיאור אירוע משקפים שינויים במשמעותו ובאופן שבו הוא נתפס.¹⁵

על כן, מחקר תקשורתי השואף להיות מדויק ואמין חייב להתמקד במתודולוגיה, בטכניקות העיתונאיות ובבחירת המילים של הכותבים באמצעי התקשורת, לא פחות מהמסר הדווחני או מהדעה שהם מעבירים.

¹³ ראו לדוגמה את סדרת הסקירות "טרור באמריקה" של המכון לחקר תקשורת המזרח MEMRI, לאחר מתקפת הפיגועים, ספטמבר-דצמבר 2001. הסקירות זמינות בפרויקט התייעוד המיוחד של MEMRI ב: <https://goo.gl/jaLqVV>

¹⁴ Samuel P. Winch. "Constructing an 'Evil Genius': news uses of mythic archetypes to make sense of bin Laden," *Journalism Studies*, Volume 6, Number 3 (2005), pp. 285-287

¹⁵ אסתר ובמן ומאיר ליטבק, מאמפתיה להכחשה: תגובות לשואה בעולם הערבי. ע"מ 23

עבודה זו מתבססת על שלושה מקורות מחקר מרכזיים:

1. מאמרי עיתונות ופרסומים מכלי התקשורת הערביים המובילים – עיקר תוכן עבודת

המחקר מתבסס על עיון מעמיק, תרגום, עיבוד וניתוח של טורי הדעה ומאמרי הפרשנות של העיתונאים והפובליציסטים המובילים בכלי התקשורת הערביים הפופולאריים. מניתוח המאמרים אופיינו מגמות בשיח התקשורתי, תוך התעמקות בכלים הרטוריים באמצעותם העבירו הכותבים את מסריהם. כל התוכן במקור מחקר זה זמין לכל – בין אם באופן מקוון ברשת, ובין אם בארכיון העיתונות הערבית של מרכז דיין באוניברסיטת תל אביב. ההיכרות עם המקורות התקשורתיים והיכולת לאפינם כמובילים ומרכזיים בעולם התקשורת הערבי הינה קריטית למהימנות המחקר ותיקופו. הזעזועים בעולם תקשורת ההמונים בשנים האחרונות, ובצד מהפכת המידע, לא פסחו גם על עולם התקשורת הערבית. לא זו בלבד שהם הולידו כלי תקשורת רבים וחדשים, כי אם גם הציפו את ערוצי התוכן בפלטפורמות השונות בכמויות בלתי ניתנות לעיכול של מידע, בהן לא אחת רומסים הדיווחים והפרסומים השקריים, חצאי האמיתות והדיסאינפורמציה – את האמת והמידע האותנטי. על כן, נבחרו המקורות העיתונאיים לעבודה זו בקפידה, תוך התמקדות במאמרי דעה - ולא בדיווחים חדשותיים - בכלי תקשורת ערביים מובילים - דיגיטליים או מודפסים - שהכותבים בהם הינם עיתונאים בכירים ומוכרים.

2. מחקר אקדמי אודות התקשורת הערבית וטכניקות רטוריות תקשורתיות – עיון במחקרים

העוסקים באפיון מגמות תקשורתיות, אסטרטגיות פולמוס, ניתוח מונחים, תפיסות וטיעונים במקרי בוחן אחרים בתקשורת הערבית. מסוג מקורות זה נשאבו כלים מתודולוגיים לביצוע עבודת ניתוח התוכן האיכותני.

3. מחקר אקדמי על אודות אוסאמה בן לאדן, עליית אל-קאעדה והמהפכה הרעיונית בתפיסת

הג'האד נגד המערב; ומחקר בנושא התמודדות אל-קאעדה בסערת "האביב הערבי" - מחקרים אודות יסודותיו האידיאולוגיים של אל-קאעדה, שורשי תפיסת המאבק במעורבות האמריקנית במזרח התיכון ועיקרי תפיסת הג'האד נגד הכופרים במשנתו של בן לאדן; האתגרים שניצבו בפני אל-קאעדה עם פרוץ המהפכות במזרח התיכון בשנת 2011 והשפעתם על מעמדו של הארגון בשיח הציבורי וביחס האוכלוסייה הערבית כלפיו. בסוגי מקורות אלו הסתייעתי לכתיבת מסגרת המחקר והם שמעניקים לו מימד היסטורי.

הפרק הראשון בעבודה עוסק בקורות חייו ופועלו של בן לאדן, בדגש על חלקו המרכזי

בהתפתחות הרעיונית של תנועות הג'האד העולמי ובתפיסת "התנגשות הציוויליזציות". בנוסף,

עוסק הפרק בדעות השונות שהוצגו במחקר סביב מעמדו המרכזי של בן לאדן בהנהגת אל-קאעדה בשנים שאחרי מתקפת הפיגועים ב-11 בספטמבר והשפעת חיסולו על הארגון. אלו מהווים בסיס ורקע להבנת התפתחות הפולמוס התקשורתי החיובי והשלילי כלפי בן לאדן והפיגועים בשתי תקופות הזמן שנבחנו – השנים 2001 ו-2011.

הפרק השני בעבודה עוסק בעיקרו של השיח התקשורתי בעד ונגד מתקפת הפיגועים ב-11 בספטמבר ביומונים הערביים המובילים. בפרק מוצג ניתוח הכלים הרטוריים ואסטרטגיות הפולמוס בהם השתמשו הכותבים בניהול השיח בעד ונגד הפיגועים. פרק זה מתמקד גם במערכה התקשורתית שהתפתחה בין כלי התקשורת המובילים סביב האירועים, נוכח הדעות השונות שפורסמו בהם.

הפרק השלישי בעבודה דומה בהיבטים המתודולוגיים שלו לפרק השני, אך עומד על עיקרו של השיח התקשורתי בעד ונגד חיסולו של אוסאמה בן לאדן במאי 2011. בפרק מוצג ניתוח של האמצעים הרטוריים ששימשו את הכותבים בתחייתו של הפולמוס בנושא עשור אחרי הפיגועים, ונידונה התפתחותה של המערכה התקשורתית הסוערת בין הכותבים ביומונים המובילים, על דעת הקהל.

בכל אחד מהפרקים – השני והשלישי – מוענקת התייחסות גם לאופי הסיקור לו זכו האירועים – הפיגועים באמריקה וחיסול בן לאדן – בכלי התקשורת המזוהים עם תנועות וארגונים בולטים במרחב הערבי – ובהם תנועת חזבאללה בלבנון, תנועת "האחים המוסלמים" במצרים ובירדן ותנועת חמאס בעזה.

תעתיק השמות מערבית לעברית המופיע בעבודה זו נכתב על פי כללי האקדמיה. כך למשל, שמות מיודעים בערבית להם הוצמד היידוע "אל" – הופרדו בתעתיק באמצעות מקף (אל-קאעדה, אל-שרק אל-אוסט, אל-קדס אל-ערבי וכן הלאה); בעבודה זו הוקפד על תעתיק פונטי מזרחני, למעט מקרים בהם הופיעו שמות או מילים ערביות מוכרות בשפה העברית (קוראן, אוסאמה) או בשמות בהם ביקשתי להבהיר כי ה-'ו' בשם היא ה-'ו' הערבית ולא העברית (לדוגמה, שמו של העיתונאי הבכיר עבד אל-בארי עטוואן, Atwan). האות ٢ מופיעה בתעתיק כ-'ת', האות ٣ – מופיעה כ-'ט', האות ٤ נכתבת ע' וכך הלאה.

פרק ראשון

אל-קאעדה: ארגון ורעיון

בן לאדן, פיגועי 11 בספטמבר והמהפכה בתפיסת הג'האד

בנובמבר 2017 פרסמה לשכת מנהל המודיעין הלאומי האמריקני

(DNI - Director of National Intelligence) קבוצת מסמכים בלתי מסווגים שנלקחו שלל במהלך הפשיטה של כוחות "אריות הים" על מתחם מגוריו של אוסאמה בן לאדן בעיר אבוטאבאד שבפקיסטן, במאי 2011. בתום הפשיטה, ולאחר שאושר דבר מותו של בן לאדן, אספו הכוחות בשטח שלל יקר ערך, שכלל מסמכים ומחברות רישומים בכתב ידו של בן לאדן, ספרים שכתב וקרא – ובהם ספרי דת, וכן פריטי מדיה דיגיטליים שבחלקם צפה ושאת חלקם צילם. החומרים, שהועברו לגורמי המודיעין האמריקניים, עברו עבודות מיון, עיבוד ותרגום מקיפות, הותרו בחלקם לפרסום לקהל הרחב במסגרת הפרויקט Bin Laden's Bookshelf, והונגשו לצפייה באתר מיוחד שהקים ה-DNI.¹ קבוצת המסמכים שפורסמה בנובמבר 2017 הייתה הרביעית במספר והצטרפה למאות פריטי מידע שהותרו לחשיפה לציבור בשנים 2015-2017. שמונה חודשים קודם לכן התעוררה סערה ציבורית שנבעה מהחלטת ה-DNI להפסיק ולהנגיש לציבור את השלל מאחוזתו של בן לאדן, אך הלחץ על הממשל הוביל בסופו של דבר לשינוי ההחלטה ולהמשך פרסום החומרים.

העיסוק הציבורי בפרשה והעניין הרב בתוכנו של החומר החדש שהופץ הוביל לתחייתו של השיח במערב סביב דמותו של בן לאדן, ומקומו בניהול והפיקוד על ארגון אל-קאעדה בתקופה שאחרי פיגועי 11 בספטמבר 2001. התומכים בקריאה להמשיך ולפרסם את החומרים טענו כי רק עיון וניתוח מעמיקים של מסמכי השלל יוכלו להוכיח את היקף מעורבותו של בן לאדן בהנהגת אל-קאעדה אחרי מתקפת הפיגועים הקשה בהיסטוריה האמריקנית וללמד על חלקו בניהול הארגון בהיבטים הטקטיים ולא רק האסטרטגיים. מעבר לכך, טענו התומכים בגישה זו כי בתקופה בה מתנהל מאבק חובק עולם בארגוני האסלאם הקיצוני, ניתוח רשמיו של בן לאדן יסייע בהבנת שורשיהן של תנועות הג'האד העולמי של זמננו ומציעהן האידיאולוגיים.²

¹ הפרויקט המיוחד זמין לציבור באתר ה-DNI בכתובת:

<https://www.dni.gov/index.php/resources/bin-laden-bookshelf>; ובאתר ה-CIA בכתובת:
<https://www.cia.gov/library/abbottabad-compound/index.html>

² ראו מאמר תקשורתי בולט בהקשר זה: Stephen Hayes, Thomas Joscelyn, "The Final Obama Scandal: Closing the book on a deceptive narrative about the al Qaeda threat", *The Weekly Standard*, February 6, 2017 at: <https://goo.gl/btzNQ2>

עיון בתוכן המסמכים שהותרו לפרסום – ובהם גם יומנו האישי, בו כתב עד יומו האחרון - מלמד כי גם ממקום מחבואו המשיך בן לאדן לפעול כדי להוציא לפועל פיגועים קשים בארצות הברית וברחבי אירופה, בדגש על אינטרסים אמריקניים; שמר על קשר עם מפקדים בכירים של זרועות אל-קאעדה ברחבי המזרח התיכון; והמשיך במאמצי הגיוס של פעילים לשורות הארגון.

חשיפת מסמכי בן לאדן תרמה משמעותית לדיון שהתפתח באקדמיה ובקהילת המודיעין במערב בשנים הראשונות שלאחר חיסול מנהיג אל-קאעדה, בסוגיות הקשורות להשפעת מותו על יכולות הארגון, מידת האיום שמהווה אל-קאעדה ומעמדו ב"עולם הג'האד". אחד משיאי של דיון זה נרשם בהתבטאויותיהם של ראשי זרועות המודיעין והביטחון בארצות הברית – שר ההגנה האמריקני לאון פאנטה וג'ון ברנן, היועץ למלחמה בטרור של הנשיא אובמה (ולימים ראש ה-CIA). פאנטה הצהיר בשיחה עם עיתונאים בדרכו לביקור פתע באפגניסטן ביולי 2011 כי "ארצות הברית במרחק נגיעה מניצחון אסטרטגי על אל-קאעדה";³ וברנן הצהיר בנאום שנשא במכון ווילסון באפריל 2012: "ליבת ההנהגה של אל-קאעדה נמצאת בצל של העומד לשעבר בראשה...אנו יכולים להביט כעת קדימה ולחזות עולם בו ליבת אל-קאעדה פשוט לא רלוונטית יותר...אם העשור שלפני 11 בספטמבר התאפיין בעליית אל-קאעדה, והעשור שאחרי הפיגועים הוא העשור של שקיעתו, הרי שאני סבור שבעשור הזה נהיה עדים לשקיעתו". ברנן ביקש לחזק את אמירתו בטענה כי הנהגת אל-קאעדה בעידן שאחרי בן לאדן מתקשה לתקשר עם הכפופים לה ועם השלוחות המסונפות לארגון.⁴ דברי ברנן ופאנטה נשענו בין היתר גם על מחקרים אקדמיים שפורסמו עוד בטרם חוסל בן לאדן, כמו זה שפרסם כבר ב-2010 מכון ה-CTC באקדמיה הצבאית האמריקנית, שטען כי חרף ניסיונותיו של אל-קאעדה להמשיך ולהוציא לפועל פיגועי ראויה במערב, "הוא נכשל במטרותיו ויותר מ-20 שנה לאחר שהוקם, הוא מראה סימנים ברורים של נסיגה".⁵

התבטאויותיו של ברנן חיזקו את הטענה הרווחת לפיה פיגועי הטרור בארצות הברית ב-11 בספטמבר 2001, הנחשבים לקטלניים ביותר בהיסטוריה, מיתגו את אל-קאעדה כארגון הטרור המוביל והמאיים בעולם, ובשל כך נחשבים גם לנקודת השיא בהתפתחות הארגון. בן לאדן עצמו

³ Elisabeth Bumiller, "Panetta Says Defeat of Al Qaeda Is 'Within Reach'", *New York Times*, July 9, 2011, at: <https://goo.gl/1GxSzx>

⁴ John Brennan, "The Efficacy and Ethics of U.S. Counterterrorism Strategy", Lecture at Wilson Center, April 30, 2012, at: <https://goo.gl/XhYgjl>

⁵ Assaf Moghadam, Brian Fishman, "Debates and Divisions within Al-Qa'ida", in: Assaf Moghadam, Brian Fishman (ed.), *Self-Inflicted Wounds: Debates and Divisions Within Al-Qa'ida and its Periphery*, New York: Combating Terrorism Center (CTC) at West Point, December 2010, pp. 1-4

התעטף ב"הילת המבוקש מספר אחת בעולם" לאחר מתקפת הפיגועים והמצוד אחריו רק הגביר את יוקרתו ואת יוקרת אל-קאעדה בקרב ארגוני הג'האד העולמי. מדברי ברנן וממסמכי ה-DNI ניתן להסיק עוד כי הסתלקותו של בן לאדן היוותה מכה אנושה לאל-קאעדה, ממנה התקשה הארגון להתאושש בהיעדר "יד מכוונת". התקופה בה חוסל בן לאדן, ראשית מחאות "האביב הערבי" במזרח התיכון, שיחקה חלק פעיל בגיבוש הערכה זו. יורם שוייצר וגלעד שטרן הציגו במאמרם ניתוחים שונים של חוקרים ופרשנים שראו בתסיסה הציבורית במזרח התיכון את ניצני שקיעתה של אל-קאעדה. על פי גישותיהם של המצוטטים במאמר, המחאות התנהלו ללא אלימות באופן שפגע אנושות בנרטיב של אל-קאעדה; ההתעוררות האזרחית המחישה כמיהה לדמוקרטיזציה – מושג המנוגד לעקרון עליונותו המוחלטת של האל (תנח"ך) אותו מקדש אל-קאעדה. התפשטות הרעיון הדמוקרטי הייתה אמורה לגדוע, הלכה למעשה, את סיבת הקיום של הארגון; וההמונים הצליחו במו ידיהם להפיל את מנהיגיהם – באופן שהופך את ארגוני הג'האד העולמי ללא רלוונטיים. ובמילים אחרות: הוכח הלכה למעשה כי הפתרון למצוקותיו של העולם הערבי אינו טמון רק באסלאם רדיקלי ובמאבק מזוין בכובש זר.⁶

מנגד, ולמרות חשיפת מסמכי השלל של בן לאדן והדעה הרווחת במודיעין האמריקני, מחקרים שונים שפורסמו בשנים 2012-2014 ביקשו לטעון כי המכות שספג אל-קאעדה, בדגש על חיסול בן לאדן, לא הכניעו את הארגון. משאביו התקציביים נפגעו, מפקדיו הבכירים חוסלו או נעצרו ותכנוניו להוציא לפועל פיגוע נוסף בסדר גודל של 11 בספטמבר עלו בתוהו, אך הוא עדיין נחשב לארגון טרור מאיים במונחים גלובליים. התומכים בגישה זו טענו כי התרחבותו של אל-קאעדה ופריסת חסותו על שלוחות רבות ברחבי העולם, חוללה בו תהליך אבולוציוני במסגרתו הפך למשהו גדול יותר מ"עוד ארגון טרור" - לרעיון ומשנה סדורה. גם שוייצר ושטרן היו שותפים לגישה זו, כשהעריכו במאמרם שאירועי הטלטלה דווקא עלולים לשרת את אל-קאעדה ושלוחותיו. זאת, בניסיון לנכס לעצמם את האירועים, בהצגת הפלת המנהיגים הרודנים "ששמו מבטחיהם במערב" כהתגשמות רצון האל עלי אדמות וביטוי מוחשי של רצון האל בהקמת ישות אסלאמית; אל-קאעדה, המוצא כר נוח וניזון מאנרכיה באזורים משוללי ריבונות ונטולי השפעה שלטונית, עלול לנצל את חוסר היציבות ותקופת המעבר השלטונית במדינות בהן התרחשו ההתקוממויות. זאת, תוך ניצול

⁶ יורם שוייצר וגלעד שטרן, "מלאכתם של צדיקים נעשית בידי אחרים": אל-קאעדה והמהפכות במזרח התיכון, "עדכן אסטרטגי" כרך 14, גיליון 2 (יולי 2011), ע"מ 28-29.

התפרקותם של מנגנוני הביטחון היעילים, האכזריים ומטילי המורא שפעלו בחופשיות ובהיעדר סיקור תקשורתי משמעותי תחת פיקודם של המנהיגים שהסתלקו.⁷

המחזיקים בשתי הגישות שהוצגו כאן אינם חלוקים על עניין אחד: חלקו המרכזי של בן לאדן במהפכה שחולל אל-קאעדה בתופעת הג'האד העולמי.

עניינו של פרק זה הוא לעמוד על שורשי האידיאולוגיה שפיתח אוסאמה בן לאדן מצעירותו, דרך החידושים שהכניס בתפיסת המאבק במערב והקמתו את ארגון אל-קאעדה, וכלה בהפיכתו לדמות שתהיה חרוטה בזיכרון הקולקטיבי האמריקני בגין אחריותה למתקפת הטרור הקטלנית אי פעם שידעה ארצות הברית. פרק זה יכלול סקירה היסטורית ובה נקודות ציון משמעותיות בחייו של בן לאדן ובגיבוש האידיאולוגיה שלו. נוסף לכך, יעסוק הפרק בחשיבות שהעניק בן לאדן למדיום התקשורתי במינוף הישגיו בהיבט התודעתי-פסיכולוגי; וכן בפיגועי 11 בספטמבר כמחוללי השינוי בתפיסת הטרור הגלובלי, והשפעתם על השיח בסוגיית ההתנגשות בין אסלאם ומערב. קורות חייו ופועלו של בן לאדן, הממחישים את חלקו המרכזי בהתפתחות הרעיונית של תנועות הג'האד העולמי, חשובים עבורנו בבואנו לבחון את היחס - החיובי והשלילי - לו זכו בן לאדן ומעשיו, שהשתקף בפולמוס שהתפתח בכלי התקשורת הערביים המובילים בתקופה שלאחר הפיגועים ובתקופה שלאחר מותו.

האיש שאפילו לא שתה "קוקה קולה"

פועלו של בן לאדן במסגרת המאבק במערב ובמה שהגדיר "הפלישה התרבותית למזרח התיכון", ניזון מאידיאולוגיה אותה טיפח מאז היה סטודנט צעיר בג'דה שבסעודיה. הוא נולד בשנת 1957 למשפחה עשירה מאוד. אבי המשפחה, מוחמד בן לאדן, עשה את הונו בתעשיית הבנייה והנדל"ן והפך מקורב למשפחת המלוכה הסעודית. במבט לאחור, סיפור מותו אירוני ומצמרר: הוא נהרג בהתרסקות מטוסו הפרטי בגבול סעודיה-תימן, שעה שסקר מהאוויר את אחת מתכניות הבנייה שניהל. את המטוס הטיס טייס אמריקני.⁸

הפלישה הסובייטית לאפגניסטן בשנת 1979 השפיעה על אוסאמה בן לאדן רבות, ובראשית שנות ה-80 נסע לגבול פקיסטן-אפגניסטן כדי ליטול חלק ב"מלחמת הקודש" (ג'האד) נגד הכובש

⁷ שם, ע"מ 31-33

⁸ Steve Cole, *The Bin Ladens: An Arabian Family in the American Century*, New York: The Penguin Press, 2008, pp. 120-118

הסובייטי, יחד עם אלפי צעירים אסלאמיסטים חדורי מוטיבציה.⁹ באפגניסטן פגש בן לאדן במי שייחשב למורו הרוחני: השיח' עבדאללה עזאם, הוגה דעות ואקדמאי פלסטיני שהצטרף בסוף שנות ה-60 לאחים המוסלמים ושנסע לאפגניסטן כדי להקים מחנות אימונים לאלפי הצעירים המוסלמים (המוג'אהדין) שנענו לקריאה להילחם בברית המועצות. פעילותו של בן לאדן בחברת עזאם עיצבה במידה ניכרת את תפיסתו העוינת כלפי "הפלישה המערבית". עזאם, אבי הרעיון הקורא להשיב את שליטת האסלאם לכל הטריטוריות עליהן שלט בעבר, הגדיר את הג'האד נגד הכופרים כמצווה השנייה בחשיבותה אחרי ייחוד האל (תוהיד) וכחובה אישית (פדצ' עין) שעל כל מוסלמי למלא. עזאם היה גם להוגה רעיון "הבסיס המוצק" (אל-קאעדה אל-עלבה): הקמתה של קבוצה מובחרת, חיל חלוץ, שתהיה בסיסה האיתן של חברה אסלאמית מתוקנת ואשר תוביל את חינוכה על בסיס עקרון ייחוד האל.¹⁰ למימוש הרעיון, הקימו בן לאדן ועזאם באפגניסטן את "המרכז לשירותים למוג'אהדין" (מכתב ח'דאמאת אל-מוג'אהדין), שעסק בגיוס מוסלמים מתנדבים ותרומות מכל רחבי העולם, וסיפק שירותי חינוך, בריאות, הכשרה צבאית וסיוע כלכלי ללוחמים.¹¹ פעילותו של בן לאדן הפכה אותו למושא להערצה בקרב המוג'אהדין, שראו בו סמל בעיקר בשל בחירתו מרצון בסכנה בשירות הג'האד על פני חיי רווחה.¹²

על גישתו העוינת של בן לאדן את המערב בחברת עזאם בראשית שנות ה-80, ניתן ללמוד מעדות שהעניק ג'מאל אסמאעיל, עיתונאי פלסטיני שפגש את בן לאדן בשנת 1984 בעיר פשוור בצפון פקיסטן. "ידעתי כבר בתחילת הפגישה שבן לאדן אינו מתכוון לשתות משקאות קלים מתוצרת חברות אמריקניות – 'פפסי', 'קוקה קולה', 'ספרייט' או 'Seven-Up', העיד אסמאעיל. "הוא ניסה להחרים את כל המוצרים האמריקניים בגלל שהאמין שללא האמריקנים – ישראל אינה יכולה להתקיים".¹³

⁹ עוד על חייו של בן לאדן ראו ב: Fawaz Gerger, *The Rise and Fall Of Al-Qaeda*, New York: Oxford University Press, 2011; Abdel Bari Atwan, *The secret history of Al-Qa'ida*, London: Saqi Books, 2006, pp. 39-63

¹⁰ מאיר חטינה, "המאזן ההיסטורי של האחים המוסלמים: הפרספקטיבה של אל-קאעדה", בתוך: מאיר חטינה ואורי קופרשמידט (עורכים), *האחים המוסלמים: חזון דתי במציאות משתנה*, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2012, ע"מ 259-261; אסף מליח, "עבדאללה עזאם והשפעת משנתו הרעיונית על תפיסת הג'האד והאסתשהאד של אל-קאעדה וחמא"ס", *צבא ואסטרטגיה* (המכון למחקרי ביטחון לאומי), כרך 2, גיליון 2 (אוקטובר 2010), ע"מ 66-68; עוד על השפעתו של עבדאללה עזאם על בן לאדן והיסודות שהניח בתפיסת הג'האד נגד המערב ראו ב: Andrew McGregor, "Jihad and the Rifle Alone: 'Abdullah 'Azzam and the Islamist Revolution," *Journal of Conflict Studies*, Volume 23, No. 2 (Fall 2003), pp. 92-113; John Calvert, "The striving shaykh: Abdullah Azzam and the revival of jihad," *Journal of Religion and Society*, Supplement Series 2 (2007), pp. 83-102

¹¹ Asaf Maliach, "Bin Ladin, Palestine and al-Qa'ida's Operational Strategy," *Middle Eastern Studies*, Vol. 44, No. 3 (May 2008), pp. 354-355

¹² Abdel Bari Atwan, *The secret history of Al-Qa'ida*, pp. 43-44

¹³ Peter L. Bergen, *The Osama bin Laden I know: an oral history of al-Qaeda's leader*. New York: Free Press, 2006, pp. 39

באותן שנים, עיצומה של המלחמה הקרה, ניהלה גם ארצות הברית מנגנון סיוע רחב היקף למוג'אהדין בשטח, שהתבסס על החלטה 166 מטעם המועצה לביטחון לאומי, בכותרת "המדיניות התכנית והאסטרטגיה האמריקניות באפגניסטן" (US Policy, Programs and Strategy in Afghanistan), עליה חתם הנשיא רייגן ב-27 במרס 1985. תוכנה המלא של ההחלטה הותר לפרסום ב-9 באוגוסט 2008, ובה כונו המוג'אהדין "תנועות התנגדות של בני המקום" (Indigenous resistance movements). על פי עמדת הממשל העולה ממסמך זה, "חיוני שתנועות אלו לא יובסו על ידי הפעילות הצבאית הסובייטית למאבק בהתקוממות". לשם כך, הנחתה ההחלטה בחתימת רייגן לשפר את יכולותיהם הצבאיות של המוג'אהדין, כחלק מ"הפגנת ההתנגדות לתוקפנות הסובייטית".¹⁴ עובדה היסטורית זו חיונית עבורנו להמשך, בבואנו לנתח מאמרי דעה ופרשנויות בעיתונות הערבית, שעניינם תיאוריות קונספירציה מגוונות על הקשר שבין בן לאדן לסוכנויות הביון האמריקניות, בטענה כי הן למעשה שעמדו מאחורי מתקפת הפיגועים ב-11 בספטמבר.

בשנת 1989 נהרג עבדאללה עזאם יחד עם שניים מבניו בפיצוץ שניסבותיו אינן ברורות עד היום, ובן לאדן נטל את הובלת המאבק המזוין בסובייטים. באותה השנה הסתיימה המלחמה באפגניסטן במפלתה של ברית המועצות – ובן לאדן שב לסעודיה, נישא על גלי האהדה וכשבאמתחתו תובנה של ניצחון: הלוחם המוסלמי הבודד, ולא מדינות מוסלמיות, הוא שהוביל לסילוק הסובייטים. אלא שתחושת התעלות זו נמוגה עם הפנייה מצד מלך סעודיה לארצות הברית בבקשה להציב כוחות אמריקניים על אדמת הממלכה, בעקבות פלישת עיראק לכווית באוגוסט 1990. בן לאדן, שנפגש עם שר ההגנה הסעודי ועם ראש שירותי המודיעין של הממלכה, הציע את אנשיו, "בוגרי המלחמה באפגניסטן", לשמירה על הגבול ובסיוע בהיערכות להדיפה אפשרית של כוחות הצבא העיראקי – באם יחליטו אלה לפלוש גם לסעודיה. בית המלוכה הסעודי דחה את יוזמתו בנימוס, והתחייב כי "ברגע שתסתיים המלחמה, יעזבו הכוחות האמריקניים את סעודיה". ואולם, משהבטחה הסעודית לא קוימה, חש בן לאדן נבגד. הוא הפנה אצבע מאשימה כלפי המשטר הסעודי וטען כי הביא במו ידיו את כיבוש הממלכה, בבקשתו להציב חיילים כופרים על אדמתה.¹⁵ ההתעלמות הסעודית מפנייתו של בן לאדן כונתה בפיו של העיתונאי הפלסטיני עבד אל-בארי

¹⁴ מסמך ההחלטה כפי שמופיע ב: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-166.pdf>

¹⁵ אסף מליח ושאוול שי, מכאבול לירושלים: אל-קאעידה, הג'יהאד האיסלאמי העולמי והעימות הישראלי-פלסטיני. תל אביב: הוצאת מטר, 2009. ע"מ 231-232

עטוואן, שפגש את בן לאדן שנים לאחר מכן, כ"זעזוע הגדול ביותר בחייו". עוד כתב: "הוא (בן לאדן) לא יכול היה להאמין שבית סעוד (כינויה של משפחת המלוכה הסעודית) יקבל בברכה, לראשונה מאז עליית האסלאם, כוחות 'כופרים' על אדמת חצי האי ערבי סמוך לשני המקומות הקדושים [...] כשם שבן לאדן נלחם נגד הכוחות הסובייטיים באפגניסטן, הוא החליט כעת להילחם בכוחות האמריקניים על אדמת חצי האי הערבי [...]".¹⁶

במהלך שנות ה-90, ולאחר גלות בסודאן, שב בן לאדן לאפגניסטן כשהוא נושא גישה לוחמנית וקיצונית יותר, בכל האמור למאבק במערב. גישה זו הייתה טבולה בתחושות נקמנות בבית המלוכה הסעודי, בו ראה בוגד שהתעוור מהפלישה התרבותית של המערב עד שביקש מיוזמתו שכוחות מערביים יפלו ויכבשו את המקומות הקדושים לאסלאם. בשנת 1996 פרסם בן לאדן את "הכרזת ג'האד נגד האמריקנים הכובשים את ארץ שני המקומות הקדושים", שקראה למלחמה בכוחות האמריקניים בסעודיה ולהפלת בית המלוכה הסעודי; כשנתיים לאחר מכן הודיע בן לאדן, בתמיכת מנהיגי תנועות ג'האד ממצרים ומפקיסטן, על הקמתה של "החזית האסלאמית העולמית לג'האד נגד היהודים והצלבנים": ב-23 בפברואר 1998 פרסם היומן אל-קדס אל-ערבי, מהנפוצים בעולם הערבי, מאמר ובו הצהרה פרי עטו של הארגון בהנהגת בן לאדן, שהגדירה את פלישת המערב לחצי האי ערב כ"הכרזת מלחמה בוטה על אלה והמוסלמים". בחלקו האחרון של המאמר הופיע פסק הלכה (פְתוּוּה), המעניק היתר הלכתי לפגוע במטרות ובגורמים אמריקניים – אזרחיים וצבאיים - בכל מקום. בהשראת משנתו של מורו הרוחני עבדאללה עזאם, הגדיר בן לאדן את המשימה המוטלת על כל מוסלמי להילחם בכופרים הפולשים לארצות האסלאם כ"חובה אישית":

"[...] הרג אמריקנים ובעלי בריתם, אזרחים ואנשי צבא כאחד, הוא בגדר חובה אישית המוטלת על כל מוסלמי המסוגל לבצעה, בכל ארץ שבה הדבר אפשרי, עד אשר ישוחררו מסגד אלאקצא והמסגד הגדול במכה מהידיים האוחזות בהם, ועד שצבאותיהם של ארצות הברית ובעלות בריתה ייסוגו מכל אדמה ארצות האסלאם, מרוסקים ושבורי כנף, בלא יכולת לאיים על מוסלמי כלשהו [...]".¹⁷

ברנרד לואיס מגדיר את פסק ההלכה המופיע בחלקו האחרון של המאמר כחשוב ביותר בהצהרה. זאת, על שום ש"שלושת אזורי העוולות" המופיעים בה – עיראק, חצי האי ערב וירושלים - הם החשובים בהיסטוריה ובתרבות האסלאמיים, מה שמעיד על החשיבות שהעניק בן לאדן

¹⁶ Abdel Bari Atwan, *The secret history of Al-Qa'ida*, pp. 45-46

¹⁷ "נצ ביאן אל-גיבה אל-אסלאמיה אל-עאלמיה לג'האד אל-יהוד ואל-צליבייני", אל-קדס אל-ערבי, 23 בפברואר 1998, ע"מ 3

להגדרת המאבק בכופרים.¹⁸ לאחר סדרת פיגועי תופת נגד מטרות מערביות במזרח התיכון, שגבו את חייהם של מאות בני אדם, התחוויר שתוכן ההצהרה של "החזית האסלאמית העולמית לג'האד נגד היהודים והצלבנים" היה למצעו של ארגון "אל-קאעדה" (הבסיס).¹⁹ בין הפיגועים הקשים ניתן למנות את מתקפות הטרור בשגרירויות ארצות הברית בקניה ובטנזניה בשנת 1998 ועל המשחתת האמריקנית USS Cole בשנת 2000.

11 בספטמבר ו"התנגשות הציוויליזציות"

ב-11 בספטמבר 2001 ביצע אל-קאעדה את מתקפת הטרור הגדולה והקשה בהיסטוריה. כ-3,000 בני אדם נהרגו וכ-6,000 נוספים נפצעו, כאשר 19 פעילי הארגון חטפו ארבעה מטוסי נוסעים והובילו אותם להתרסקות במגדלי התאומים בניו יורק, במטה הפנטגון בווינג'יניה ובשטח פתוח בפנסילבניה. בהיסטוריה האמריקנית ייזכרו תמונות הזוועה מ"יום שלישי השחור" שנים רבות: של המגדלים שהיו לאחד מסמלי העיר ניו יורק ואמריקה כולה - בוערים ולבסוף מתמוטטים כמו ערימת קלפים; של מאות לכודים משליכים עצמם למוות מהקומות הגבוהות, בהימלטותם מלהבות האש שאחזו בבניינים שנפגעו; של החור שנפער באגף המערבי של מטה הפנטגון - סמל העוצמה הצבאית והמודיעינית של ארצות הברית; של מראות ההלם ברחבי אמריקה, שבישרו על שינוי תפיסתי בשגרה היומיומית ועל צריבת תחושת הפחד, החשש והחשדנות התמידיים באחר; של מראות הכבאים ואנשי ההצלה - שהפכו לגיבורים לאומיים כשהם נלחמים בערימות ההרס והאבק בזירות האסון, ושרבים מהם שילמו על כך בחייהם במהלך האירועים ושנים לאחריהם; ושל נשיא ארצות הברית דאז, ג'ורג' וו. בוש, מתבשר על מתקפת הטרור בלחישה מראש הסגל של הבית הלבן, במהלך ביקור בבית ספר בפלורידה.

המכה הקשה שניחתה על ארצות הברית בפיגוע המהדהד, "מיתגה" את בן לאדן כאיש שביצע מהפיכה בתפיסת המאבק ב"אויבים הכופרים": יוקרתו יוחסה ל"הישגיו" בהובלת המערכה מול סמליה המובהקים של התרבות המערבית ובהגדרתה של זירת המערכה באויב כגלובלית והעתקתה לאדמה מערבית. בן לאדן ראה בפיגועים כחלק ממערכה כוללת שראשיתה עוד במאה השביעית לספירה, בה מבוצעת מצוות הג'האד כחלק מהפצת בשורת האסלאם מהאדמות הנתונות תחת שליטה מוסלמית, דאד אל-אסלאם, נגד הציוויליזציה השולטת ביתר חלקי העולם, דאד אל-חרב, המיושב ונשלט על ידי הכופרים. ארצות הברית ייצגה ברוחו של בן לאדן את הביטוי המובהק

¹⁸ ברנרד לואיס, משבר האסלאם: ממלחמה מקודשת לטרור רצחני. מאנגלית: מנשה ארבל. אור יהודה: דביר, 2006, ע"מ 28-29.
¹⁹ מליח, שי, מכאבול לירושלים, ע"מ 243-245.

ביותר לציוויליזציה זו, ועל כן סבר שיש לנהוג בה כשם שנהגו באימפריות הרומית והביזנטית, שנפלו בשל הניוון המוסרי והשחיתות שפשו בהן.²⁰

פיגועי 11 בספטמבר המחישו יותר מאי פעם את איום האסלאם הרדיקלי על המערב. בן לאדן ואל-קאעדה ראו במערכה מול המערב ("האויב הרחוק") כחלק ממערכה כוללת, הדורשת גם הפלת משטרים אסלאמיים שסרחו כי חברו למערב ("האויב הקרוב"), באופן שיוביל להשבת ימי הפאר של הח'ליפות האסלאמית, בכינונו של עולם המושגת על הקוראן והשריעה. במובן התפיסתי-רעיוני, קיימת סתירה אינהרנטית במהות האסלאם הרדיקלי: הוא שואב השראה מהעבר ושואף להחיות מיתוס של משטר אידיאלי מהעבר הרחוק – אך מהווה בעצמו תוצר מובהק של המודרנה, בכל הקשור לנסיבות צמיחתו, הרקע החברתי שלו ונכונות פעיליו לאמץ טכנולוגיה מודרנית מערבית למימוש מטרותיהם. האסלאם הרדיקלי מהווה מחד גיסא ביטוי אכזבה מכישלון המודרניזציה בעולם הערבי, ומאידך גיסא ביטוי מחאה אלם נגד התפוררות מערכת הערכים המסורתיים הערבית נוכח מתקפת התרבות המערבית ועליונותו של המערב. המודרניות המזוהה עם תרבות המערב נתפסת בעיני האסלאמיסטים הרואים עצמם חלק מתנועת האסלאם הרדיקלי כאיום ישיר על הזהות והתרבות הערבית – בה האסלאם מהווה חלק מרכזי. יחד עם זאת, הם אינם דוחים אותה על הסף ומזדהים עם סממניה החיצוניים באופן בררני.²¹

פיגועי 11 בספטמבר, שהיו לאחד מביטויו האלימים של המפגש בין האסלאם למערב, השיבו את הפולמוס בסוגיית "התנגשות הציוויליזציות" למרכז השיח התקשורתי והאקדמי בעולם הערבי, והעניקו לו מימד חדש. ניצניו של שיח זה נעוצים עוד מאמצע המאה ה-19, בהגותם של הבולטים שברפורמיסטים האסלאמיים – ג'מאל אל-דין אל-אפעי'אני (1839-1897) ומוחמד עבדה (1849-1905), ובהמשך בהגותם של ראשי תנועת "האחים המוסלמים" חסן אל-בנא (1906-1946) וסיד קטב (1906-1966). שיח זה עוצב מחדש בעקבות נפילת בריה"מ ותאוריית "שקיעת המערב" לפיה דינה של הדמוקרטיה המערבית הליברלית כדינו של הקומוניזם – להיעלם. מהבולטים שגיבשו תיאוריה זו בתקופה שאחרי הפיגועים היה השיח' יוסף אל-קרצ'אוי, פוסק ההלכה הסוני הבכיר ומי שנחשב לאחת מהסמכויות ההלכתיות והרוחניות של תנועת האחים המוסלמים. שגיא פולקה מסביר כי אל-קרצ'אוי, שהושפע בהגותו מעבדה, אל-בנא וקטב, ביקש לתאר את שקיעת המערב כחלק ממשבר רב-מימדי – רוחני, חברתי ומוסרי שהוביל את המערב לפשיטת רגל שלא מאפשרת לו עוד להנהיג

²⁰ ברנרד לואיס, "מרי האסלאם: מתי החל הסכסוך עם המערב וכיצד יוכל להסתיים?", בתוך: אסתר ובמן (עורכת), אסלאם ומערב - בין עימות להשלמה: בעקבות ה-11 בספטמבר. תל-אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 2002, ע"מ 12-14.

²¹ מאיר ליטבק, מבוא, בתוך: מאיר ליטבק (עורך), אסלאם ודמוקרטיה בעולם הערבי. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1997, ע"מ 11-14.

את העולם. לפיכך, גורס אל-קרצ'אוי, עולה הצורך בשליחות חדשה, בגדר "תרבות עולמית ואנושית, שמאגדת אמונה ומדע, ממזגת בין חומר לרוח ויוצרת הרמוניה בין חירות הפרט וטובת הכלל". תרבות זו, לדעתו, היא תרבותה של האומה המוסלמית, המאמצת מתרבות המערב את הטוב שבה – הקדמה, המדע והטכנולוגיה, אך מוסיפה לה את ערכי האמונה והמוסר האלוהיים. אל-קרצ'אוי ניהל גם פולמוס עם שניים ממובילי השיח המחקרי על העידן שלאחר המלחמה הקרה, פרנסיס פוקויאמה, מחבר הספר *קץ ההיסטוריה* (1989) וסמואל הנטינגטון, מחבר המאמר *התנגשות הציוויליזציות?* (1993). הוא דחה את טענת פוקויאמה לפיה הליברליזם והדמוקרטיה במערב הם האפשרות האידיאולוגית היחידה הניצבת בפני האנושות לאחר נפילת בריה"מ – בטענת נגד לפיה העולם ממתין למשיח שיכונן את דתו של אללה על פני האדמה; אלקרצ'אוי שיבח את הערכת הנטינגטון לפיה שקיעת המערב היא אכן בלתי נמנעת, והסביר שהסכסוך הופך מחויב המציאות רק כאשר תרבות אחת רוצה לכפות את עצמה בכוח על אחרת.²² כפי שנידון בהמשך, אל-קרצ'אוי נדרש לסוגיית פיגועי 11 בספטמבר לאחר התרחשותם ולצד הגינוי הרפה שהשמיע, ביקש להאשים את המערב בהפיכת האסלאם לאויבו, ומכאן גם כאשם בעקיפין בהתרחשות הפיגועים.

תרומתו של בן לאדן לפולמוס "התנגשות הציוויליזציות", באמצעות מתקפת הפיגועים ב-11 בספטמבר, הייתה הגדרת ה"התנגשות", הלכה למעשה, כעימות מזוין בו מוסלמים בודדים (חיל חלוץ) נוטלים את היוזמה מעמדת כוח ופוגעים במערב תוך ניצול "חולשותיו" המבניות: חופש תנועה והגנה על חירויות הפרט וזכויותיו. המתקפה זרעה חשש וחדשנות במערב ושיבשה את שגרת היומיום בו, באמצעות הפיכת מקורות העוצמה של המערב למקורות החולשה שלו. בנאומיו אחרי פיגועי 11 בספטמבר, התפאר בן לאדן, למשל, בכך ש-15 מתוך 19 חוטפי המטוסים היו מהגרים סעודים, אשר השתמשו במתקפה במטוסיו של האויב, אחרי שלמדו טיסה בבתי הספר במערב. בן לאדן טען שהמפגעים השיבו לאויב כגמולו, על פלישתו התרבותית לאדמות האסלאם והשתלטותו על תרבות האסלאם: המפגעים היו מוסלמים "נורמטיביים" שהפכו ל"סוכנים" הפועלים על פי אותו דפוס פעילות – נגד המערב.²³

²² שגיאת פולקה, "שקיעת המערב ועליית האסלאם בהגותו של עבדאללה יוסף אל-קרצ'אוי", בתוך: אוריה שביט (עורך), *שקיעת המערב, עליית האסלאם? עיונים בהגות על עתיד הציוויליזציות*. בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2010, ע"מ 141-144, 149-151.

²³ אוריה שביט, *מלחמות הדמוקרטיה: המערב והערבים מנפילת הקומוניזם ועד המלחמה בעיראק*. תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל אביב, 2008, ע"מ 232-233.

תקשורת וטרור: אל-ג'זירה בשירות אל-קאעדה

גם במדיום התקשורתי, ביקש בן לאדן לחולל מהפכה. על החשיבות שהעניק בן לאדן לתקשורת ככלי מרכזי בניהול המערכה במערב, ניתן ללמוד דווקא מדבריו של סגנו לאורך השנים, ומי שנחשב כיום למנהיג אל-קאעדה, אימן אל-ט'ואהרי. "אנו נמצאים במערכה, שיותר ממחצית ממנה מתנהל בזירה התקשורתית...אנו מנהלים את המערכה הזו על לבבותיהם ומוחותיהם של בני האומה שלנו", אמר ב-2005.²⁴

בן לאדן ביקש במינוף הישגיו והפצת מסריו למערב, לנצל לצרכיו "התנגשות ציוויליזציות תקשורתית" שהייתה תוצאה של שאיפתם של כלי תקשורת ערביים בכלל ושל תחנות לוויין ערביות בפרט, לשנות את דימויים בעיני התקשורת המערבית. עיתונאים ערבים שלמדו והתמקצעו בכלי תקשורת מערביים חשו ניכור ודחייה מעמיתיהם בכלי התקשורת במערב, בטענה כי התקשורת המערבית אינה נותנת ביטוי לעולמם התרבותי והחברתי וכי היא מוטה ביחסה לעולם הערבי והמוסלמי. היו שהרגישו כי למרות התהדרותה בערכים מקצועיים גרידא, דרכם להתקדם לתפקידים בכירים בתעשייה הייתה חסומה בגלל מוצאם.²⁵ יחסה של התקשורת המערבית לזו הערבית נבע אולי גם מהדימוי שדבק לערוצי הטלוויזיה הערביים טרום מהפכת הלוויין: ערוצים שהתאפיינו במשך עשרות שנים באולפנים אפרוריים, בתכנים ארכאיים ובמסרים שנועדו לפסל מציאות העונה לסדרי היום של לשכות הנשיאות ובתי המלוכה. היו אלו שופרות רשמיים שתכניהם התיישרו בהתאם ל"צרכים הלאומיים" ושצינזרו בהנחיה מפורשת את האירועים התקשורתיים וההתרחשויות אליהם מותר לחשוף את הצופים, שמא יתערער מעמדו של המשטר. כך יצא, שמתקפת הפיגועים ב-11 בספטמבר שימשה בעבור עיתונאים ערבים הזדמנות להעביר מסר של התרסה כלפי המערב, כאשר אלו בחרו לתת במה לדוברים, פרשנים ואנשי דת מוסלמים שדיברו בשבח הפיגועים, או לכל הפחות המעיטו מחומרתם. קו מתריס זה הובילה רשת אל-ג'זירה הקטרית, שציינה בזמן מתקפת הפיגועים חמש שנים להיווסדה ושחרטה על דגלה את סיסמת "הדעה-והדעה האחרת". הרשת בלטה בקו הלעומתי שלה בסיקור השבועות הראשונים שלאחר הפיגועים, במיוחד הודות להופעותיו של העיתונאי הסורי פייסל אל-קאסם, בתכניתו "הכיוון ההפוך" (אל-אתג'אה אל-מעאכס). בתכניות בהן צפו מליוני בני אדם, מחה אל-קאסם על האופן בו סוקרו הפיגועים במערב; הציג טיעונים לפיהם המפגעים אינם פחדנים – בעוד שנשיא ארצות הברית בוש דווקא כן, משום שהסתתר בזמן המתקפה; תהה על התנהלותה הדמוקרטית והסיקור המוטה של התקשורת המערבית; ומתח

²⁴ Marc Lynch. "Al-Qaeda's Media Strategies," *The National Interest*, 83 (Spring 2006), pp. 50

²⁵ אוריה שביט, שחר של יום ישן – המהפכה המדומה במזרח התיכון, תל אביב: הוצאת כתר, 2003, ע"מ 263-264

ביקורת על התגובה הלא-מידתית, לתפיסתו, של גורמי הביטחון האמריקניים בהתנהלותם כלפי אזרחים חשודים וזרים המבקשים להיכנס לאמריקה בתקופה שאחרי הפיגועים.²⁶

ממני אל-ג'זירה, משפחת השלטון הקטרית אאל'ת'אני, השתמשו בתחנה בשנותיה הראשונות בעיקר כדי למנף את מעמדה הדיפלומטי של הנסיכות בעולם הערבי הודות ל"חשיפת שחיתויות" בבתייהם של מנהיגי ערב. אך אירועי 11 בספטמבר היוו בעבור עורכיה הזדמנות פז להפוך למותג מוביל בתקשורת העולמית, ולא פחות חשוב – כאמצעי תחרות וניגוח בסעודיה, שנחשבה עד אמצע שנות ה-90 של המאה הקודמת כ"חלוצת הלוויין" של המזרח התיכון. בעבור מנהלי אל-ג'זירה, היה זה בגדר תפיסת שתי ציפורים במכה אחת: השגת רייטינג שיא הודות לפרסום מסריו של בן לאדן ו"נגיסה" בנתוני הצפייה של תחנות הלוויין הסעודיות המתחרות מחד גיסא, ומאידך גיסא מתן במה לאיש שביקש לנקום לא רק במערב, כי אם גם במשטר הסעודי.²⁷

העיתונאי ג'קי חוגי מסביר כי תרומתה של אל-ג'זירה לקידום השיח הפוליטי בעולם הערבי אינה מוטלת בספק, וגם הצלחתה במציאת התמהיל הנכון בין הדיווחים הקצביים והחדשותיים לתכני עומק ודוקו שינו סדרי עולם תקשורתיים ותרבותיים עבור מיליוני צופים. ואולם, משחר הקמתה, ספגה אל-ג'זירה ביקורת על ליקויים ושיקולים זרים במדיניות הסיקור שלה. חרף הטפותיה לעיתונות הוגנת, עורכיה מיעטו לתת במה, למשל, לענייניה הפנימיים של קטר בתואנה "שאינם מעניינים את קהל הצופים". על כן, אין זה פלא כי בשנותיה הראשונות באוויר, ניסו שרי התקשורת וההסברה הערבים להצר את צעדיה בשורה של יוזמות – שאף לא אחת מהן נשאה פרי.²⁸

בן לאדן זיהה את הקו התקשורתי שהובילה אל-ג'זירה ואת העובדה שבלטה על פני יתר כלי התקשורת כמכתיבת סדר יום תקשורתי, וראה בה כערוץ המתאים ביותר להעברת מסריו. בחודשים שלאחר מתקפת הפיגועים שידרה אל-ג'זירה, באופן בלעדי, מספר קלטות ובהן נאומו התרסה של בן לאדן כלפי הממשל והציבור האמריקני. בכך, ניצל בן לאדן את המציאות התקשורתית לצרכיו, והפך את השיח על אסלאם-ומערב לרחב יותר, ובאופן שהגיע למיליוני בתי אב בעולם הערבי – קהל היעד העיקרי שלו, וכן בעולם המערבי.

²⁶ שם, ע"מ 265-267

²⁷ Rasha El-Ibiary. "Questioning the Al-Jazeera Effect: Analysis of Al-Qaeda's media strategy and its relationship with Al-Jazeera," *Global Media and Communication*, 7 (2011), pp. 202-203

²⁸ ג'קי חוגי, אלף לילה קום: העולם הערבי היום – תרבות, דת, פוליטיקה. תל אביב: ספריית מעריב, 2011. ע"מ 51-54

שידור הקלטות גרם לזעם בממשל האמריקני ולתחושה בתקשורת האמריקנית כי "הגולם קם על יוצרו". בווינגטון דרשו מדוחא להפסיק לשדר קלטות נוספות בעתיד – ונענו על ידי עורכי אל-ג'זירה בתשובה כי מדובר בהחלטות מקצועיות בלבד וכי "זהו עניין חדשתי מובהק"; ואילו עיתונאי אל-ג'זירה חוו רגעים רבים של נחת, אחרי שנים בהן נאלצו להשיב בחוסר נוחות לשאלותיהם של עיתונאים מערביים על חופש הביטוי בארצותיהם. גם הם טענו בפני הקולגות שלהם כי הממשל האמריקני הוא שדווקא מבקש לצנזר דיווחי תקשורת בעלי משמעות.²⁹

סופו של בן לאדן, סופו של אל-קאעדה?

פיגועי 11 בספטמבר הפכו את בן לאדן למבוקש מספר אחת בעולם, ובמשך שנים הצליח להמשיך ולרכז את פעילות אל-קאעדה ממקומות מסתור בגבול אפגניסטן-פקיסטן. אלא שהמצוד הארוך שניהלה ארצות הברית אחר בן לאדן, בסיוע גורמי ביון מערביים, הסתיים בליל 2 במאי 2011. אחרי כמעט עשור של מאמץ מודיעיני מרוכז נטול הצלחות, פשטו כוחות אמריקניים מיוחדים של יחידת "אריות הים" על המתחם בו התגורר בן לאדן בעיר אבוטאבאד בפקיסטן. בן לאדן ומספר בני משפחתו נהרגו בפשיטה וגופתו נקברה במעמקי האוקיינוס.

כפי שלמדנו בראשית פרק זה, הדעה הרווחת בקהילת המודיעין האמריקני, וכן במחקר האקדמי, הייתה שחיסול בן לאדן, ברקע הצטברות הנסיבות האזוריות במזרח התיכון באותה התקופה, הציב את אל-קאעדה בנקודת שפל או לכל הפחות נחשב למכה הקשה שספג הארגון אי פעם; גם בשיח הפובליציסטי בתקשורת הערבית, כפי שנלמד בהמשך, צפו מחלוקות סביב דמותו, השפעתו, המורשת שהותיר ויכולתו של ארגון אל-קאעדה לשרוד את הפגיעה במנהיגו; ועלייתם של ארגונים אסלאמסטיים אלימים מתוך הכאוס השורר בסוריה ובעיראק בשנים האחרונות תרמה אף היא לגישה לפיה אל-קאעדה, כארגון, נמצא בדעיכה במאבק המתחולל בזירת הג'האד העולמי. פעילי הארגונים, ובראשם ארגון המדינה האסלאמית (דאע"ש), תוארו כ"אנשי אל-קאעדה דור 3.0": נחושים יותר, חדורי מוטיבציה ואידיאולוגיה רצחנית וקטלנית יותר, ששבו לזירת המערכה אחרי שלמדו מטעויות עבר שביצעו אנשי אל-קאעדה בדורותיו הקודמים, באופן שהופך את ארגון האב כמעט ללא רלוונטי.³⁰

²⁹ אוריה שביט, שחר של יום ישן – המהפכה המדומה במזרח התיכון, ע"מ 268

³⁰ Bruce Riedel, "New Al-Qaeda Generation May Be Deadliest One", *Al-Monitor*, January 24, 2013, at: <http://goo.gl/XPxcmg>

יחד עם זאת, המאבק המרוכז בשנים האחרונות נגד ארגונים אלו, מצד קואליציות בינלאומיות שונות, שב ומציף את השיח סביב "שובו של אל-קאעדה". במאמר שפורסם במגזין *Foreign Policy* עם תחילת הקמפיין בהובלת ארצות הברית נגד ארגון המדינה האסלאמית בספטמבר 2014, נטען כי המאמץ המרוכז והפגיעה הנקודתית בו – "עשוי להפוך את אל-קאעדה למנצח הגדול, ולהשיבו למרכז הבמה בעולם הג'האד";³¹ וביום השנה החמישי לחיסולו של בן לאדן, ברקע הדיווחים על הצטמקותה הטריטוריאלית של המדינה האסלאמית והמכות שספגה בלחימה, בלטו במיוחד הטענות לפיהן רעיונותיו המהפכניים של בן לאדן שרדו גם את האבולוציה, לכאורה, שהובילה המדינה האסלאמית בזירת הג'האד העולמי. התומכים בגישה זו טענו כי דאע"ש על סף מפלה והתפרקות, ארגוני ג'האד קטנים כגדולים באים והולכים, אבל הרעיון – כאן כדי להישאר. ובמילים אחרות: אל-קאעדה, "בכור" ארגוני הג'האד העולמי, ניצח במערכה הפנים-אסלאמית המתחוללת בעולם הג'האד בשנים האחרונות.³² היטיב לתאר זאת Jacob Olidort, עמית מחקר במכון וושינגטון, כשתאר את התהליך שעוברת המדינה האסלאמית כמעבר מ"ח'ליפות" ל"ח'ליפות המובטחת", או ל"ח'ליפות 2.0" – מטרה נשגבת המעניקה זכות קיום להמשך הג'האד ולגיטימציה לגלגולים נוספים של רעיון הג'האד. גלגולה האבולוציוני הבא של המדינה האסלאמית מנותח על פי גישה זו, כ"מדינת טרור ללא מדינה", בתהליך בו נשמטת ממנה האחיזה הטריטוריאלית, ופעיליה מטיפים לביצוע פיגועים נגד מטרות מקומיות ובין-לאומיות, תוך שהם מנסים לתפוס אחיזה נקודתית באזורי ספר ברחבי המזרח התיכון בהם המשילות רופפת (No man's land / Unstable areas). תפיסתית, מתואר התהליך כגלגול התפתחותי של הרעיון, אם כי הלכה למעשה המדינה האסלאמית "הולכת אחורה" והופכת לגוף שאינו שונה באופן משמעותי מאל-קאעדה, ושכוחו ב"רעיון".³³

מחקרים שפורסמו בראשית שנת 2017 ביקשו להציג כיצד שרד אל-קאעדה את אתגר המדינה האסלאמית. במחקרים נטען כי חרף ההערכות, מינף אל-קאעדה שורה של אירועים והתרחשויות במזרח התיכון בשנים האחרונות לטובתו ובכך הצליח לשרוד. הוא ניצל את אירועי "האביב הערבי" כדי להתקרב לציבור שחש תסכול ואכזבה מתוצאות ההפיכות, ובעליית ארגון

³¹ Daveed Gartenstein-Ross, "Thank You for Bombing: Why Al-Qaeda Might Be the Biggest Winner of America's Airstrikes on The Islamic State," *Foreign Policy*, September 23 2014, at: <http://foreignpolicy.com/2014/09/23/thank-you-for-bombing/>

³² ראו למשל: Sigurd Neubauer, "Is al-Qaeda rebranding itself to steal the spotlight from ISIS?", *Al-Arabiya*, May 21, 2016, at: <https://goo.gl/8vPKKZ>; Daveed Gartenstein-Ross, "ISIS may be on the decline — but beware al Qaeda", *New York Post*, June 29, 2016, at: <https://goo.gl/G6cwpU>

³³ Jacob Olidort, "After ISIS: A New ISIS," *The Cipher Brief*, September 8, 2016, at: <https://goo.gl/aQvubs>

המדינה האסלאמית ראה הזדמנות אסטרטגית בה ביקש להבדיל עצמו מהברוטליות והברבריות של פעילי דאע"ש, לשמור על פרופיל נמוך ולא למשוך את תשומת הלב של המעצמות במערכה שניהלו מול הארגונים האסלאמיסטיים שקמו בסוריה ובעיראק. כל אלו, נטען במחקרים, מוכיחים יכולות גמישות והתאמה לנסיבות המשתנות במרחב, שהיו אמצעי משמעותי בהישרדות במלחמות בתוך עולם הג'האד ומול המעצמות.³⁴ בתקשורת הערבית והבין-לאומית התנהל שיח ער שהזהיר מפני "שובה של סכנת אל-קאעדה", עם התפרקותו המבנית והארגונית של דאע"ש.³⁵

לסיכומו של פרק זה, האידיאולוגיה שגיבש בן לאדן מצעירותו ועד להפיכתה למצע רעיוני בארגון אל-קאעדה, הייתה בגדר מהפכה תפיסתית בהיסטורית הטרור הגלובלי. מעבר לפיגועים הקשים בארצות הברית, ביצע אל-קאעדה בשמה סדרת פיגועי תופת קשים על אדמה מערבית - הבולטים שבהם היו מתקפת הטרור בתחנות הרכבת במדריד ב-2004, שגבתה את חייהם של כ-200 בני אדם; ומתקפת הטרור ברכבת התחתית בלונדון ב-2005, בה נרצחו כ-60 בני אדם. אסתר ובמן מסבירה כי בן לאדן הפך למעשה לנציגו המובהק של מה שכונה "הטרור החדש" שצמח לאחר המלחמה הקרה. זהו טרור חוצה גבולות, אותו מבצעים פעילים קיצונים מלאומים שונים, בהתבסס על רשתות פיננסיות מתוחכמות ובעלות הון רב; טרור הפוגע ללא הבחנה במטרות המוניות, תוך שימוש מושכל בתקשורת המונים ובטכנולוגיה המודרנית, המחזיק ברשת גיוס עולמית שמעוררת השראה בקרב גורמים פוטנציאליים מכל קצוות העולם. בן לאדן הקים ארגון שהוא תפיסת עולם, במה שמכנה ובמן "אינטרנציונל-אסלאמיסטי": שלוחותיו פועלות בעשרות מדינות, באופן עצמאי וללא היררכיה מובנית ומוגדרת, תוך הענקת סיוע לארגוני טרור אחרים באופן שגורם להקצנתם עוד יותר.³⁶ כך, לבה של "מכונת הג'האד" ממשיך לפעום, כשהיא ניזונה מהדחף התמידי של גורמים קיצוניים להפוך אותה לאלימה וקיצונית יותר.

³⁴ Daveed Gartenstein-Ross, Nathaniel Barr, "How Al-Qaeda Survived the Islamic State Challenge," *Current Trends in Islamist Ideology*, Volume 21 (March 2017), pp. 50-68; Aaron Zelin (ed.), "How Al-Qaeda Survived Drones, Uprisings, and The Islamic State – The Nature of the Current Threat," *Policy Focus* (The Washington Institute for Near East Policy), Volume 153 (June 2017)

³⁵ ראו למשל: השאם אל-נג'אר, "ח'סאא'ר דאעש אל-מידאניה תפתח באבא ח'לפיה לעודה אל-קאעדה", אל-ערב, 1 בנובמבר 2017, <https://goo.gl/aXJpJJ>; Tom O'Connor, "When ISIS is destroyed, the Islamic State's ruins may give rise to a new Al-Qaeda," *Newsweek*, July 26, 2017, at: <https://goo.gl/EtLJ9p>; Colin Clarke, "The Moderate face of Al-Qaeda: How the group has rebranded itself", *Foreign Affairs*, October 24, 2017, at: <https://goo.gl/DXeuAV>; Mohammed Al-Shaikh, "The problem is Al-Qaeda not ISIS," *Al-Arabiya*, August 29, 2017, at: <https://goo.gl/NmoVMX>;

Louise Callaghan, "Al-Qaeda quietly tightens its grip in Syria while US 'obsesses' about ISIS", *The Times*, September 17, 2017

³⁶ אסתר ובמן, *בין עימות להשלמה*, ע"מ 37-38

פרק שני

"לגנות, בלי 'אָבֶל"

הפולמוס התקשורתי בעד ונגד מתקפת הפיגועים ב-11/09 בתקשורת הערבית המובילה

מתקפת הפיגועים בארצות הברית ב-11 בספטמבר 2001 הייתה לאחד האירועים המסוקרים בתקשורת העולמית אי פעם. בטלוויזיה, ברדיו, בעיתונות הכתובה והאלקטרונית, סוקר האירוע בשלל ההיבטים – החל מעמודי החדשות ותכניות האקטואליה וכלה בעמודי התרבות, הכלכלה ואפילו בספורט, במדורי הפנאי ובקריקטורות. הדיווחים, כתבות המגזין המקיפות, פרשנויות העומק וטורי הדעה של כותבי היומונים ביקשו לבחון מזוויות שונות את השפעת האירועים והשלכותיהם על המזרח התיכון ועל העולם כולו.

העיסוק באירועי 11 בספטמבר תפס את מרכז השיח בכלי התקשורת הערביים, גם שבועות וחודשים אחרי האירועים בדיון נרחב שהתבטא בכותרות ראשיות ביומונים, בדיווחים ובפרשנויות הנוגעות לנושא. בלט במיוחד הפולמוס שהתפתח בקרב העיתונאים והפובליציסטים המובילים בטורי הפרשנות ובמאמרי המערכת בעיתונות הכתובה. הכותבים היו חלוקים באשר ליחסם כלפי בן לאדן והפיגועים, וניהלו את הפולמוס תוך שימוש באסטרטגיות תקשורתיות מגוונות שביקשו להגדיר את ה"סיפר" (הנרטיב) בתיאור האירועים והשחקנים המרכזיים בהם: דמותו של אוסאמה בן לאדן ותדמיתו של ארגון אל-קאעדה; תפיסת הג'האד וההתנגדות; הציבור הערבי והאסלאמי; עתידו של המזרח התיכון בעקבות מתקפת הפיגועים על מה שהוגדר כשובו של מאבק בין-ציווילטורי בו נוטלות חלק דתות האסלאם, הנצרות והיהדות; והיחס לארצות הברית ולדמוקרטיה, בראייתם כמודל לתיאור העולם המערבי ושיטת הממשל המזוהה עמו. השיח התנהל במגוון כלים רטוריים, שנועדו להמחיש את המסרים ולהעבירם לקוראים בניסיון לשכנעם: בטיעונים הפונים לרגש, באנלוגיות ודימויים, במשחקי מילים, בפנייה למקורות קלאסיים – ספרות הקוראן והחדית' - ואף בשימוש בטכניקות הפחדה, הכחשה והונאה של הקורא. זאת, כדי לגרום לקוראים לאמץ את גישתו של הכותב בפולמוס המתנהל.

בשבועות שאחרי הפיגועים הלכו והתגבשו שני מחנות מרכזיים שניהלו את השיח התקשורתי. מן העבר האחד ניצבו עיתונאים מובילים ביומונים ממסדיים וממלכתיים מטעם משטרים ערביים שראו עצמם כבעלי ברית של ארצות הברית ושגיננו בפה מלא את מתקפת הפיגועים. הם קראו שלא לפגוע בברית עם וושינגטון, ביקרו בחריפות את גילויי השמחה בעולם הערבי וראו בעולם הערבי והאסלאמי כמחזיק באחריות הבלעדית לפיגועים. הם הדגישו את הצורך

בבדק בית, בשינויים עמוקים באסלאם ובפרשנותו בעולם הערבי והזהירו מפני פגיעה הרסנית ובלתי ניתנת לשיקום בתדמיתו של העולם הערבי והאסלאמי. חלקם ראו בכך אף נקודת אל-חזור בכל האמור ליחס המערב כלפי העולם הערבי והאסלאם. מנגד, ניצבו עיתונאים שרובם פרו-אסלאמיסטים ושכותבים ביומונים וביטאונים של תנועות וארגונים המזוהים עם זרם זה במצרים, בירדן וברשות הפלסטינית. בכתבתם הופיע גינוי רפה ובחצי פה במקרה הטוב. הם היטיבו לתאר את הערצתם לבן לאדן, את התרשמותם מתכנון מתקפת הפיגועים ומעוצמת המכה שספגה אמריקה, לעגו לווינגטון על שתיאלץ להילחם כעת באיש שמימנה וטיפחה במאבק מול הסובייטים באפגניסטן, ובמקביל הזהירו את אמריקה מעונש קולקטיבי ומשימוש מופרז בכוח, מיציאה ל"הרפתקה" במזרח התיכון וממהלכים שעלולים להוביל רק לפיגועים קשים עוד יותר נגדה. חלק מהעיתונאים הנמנים עם מחנה זה שטחו במאמרי הדעה תיאוריות קונספירציה מפורטות ומקיפות סביב הפיגועים. עיקרן תיארו אותם כמזימה מתוכננת ומוקפדת בהובלת ארצות הברית וישראל, ובביצוע מוקפד של ארגוני הביון שלהן – שמטרתה הפיכת הפגיעה האנושה באמריקה לכיבוש בלתי נמנע של המזרח התיכון והשבת ההגמוניה העולמית של ארצות הברית. ראוי לציין שאף שחלק מכותבים אלו טענו בתאוריות הקונספירציה כי לבן לאדן אין כל מעורבות בפיגועים, הם לא הסתירו את הערצתם לו ולמבצעים, וכן את שמחתם על כך שאמריקה "הרוויחה ביושר" את השנאה כלפיה ואת מתקפת הפיגועים. טענות השוללות עובדות מוכחות או טיעונים נגדיים – אך באותה הנשימה מקבלות רק חלק מהם - משקפות מוטיב חוזר של סתירה רעיונית פנימית בשיח הערבי, המעיד על קושי בהתמודדות עם המציאות כהווייתה.

ההתנצחות בין המגנים את הפיגועים לתומכים בהם באה לידי ביטוי יותר מכל ביומונים הערביים הבין-לאומיים בבעלות פרטית, וביתר שאת בשניים מהמובילים שבהם - אל-שדק אל-אוסט ואל-קדס אל-ערבי. יומונים אלו, היוצאים לאור באירופה, נחשבים לנקראים ביותר ובעלי אחוזי החשיפה והתפוצה הנרחבים בעולם הערבי. מול ניסיונותיו של אל-שדק אל-אוסט למזער את הנזק לתדמיתה של סעודיה במערב בעקבות הפיגועים, ניצב קמפיין מוכווון ומוקפד של אל-קדס אל-ערבי, שנועד להציג את מנהיג אל-קאעדה באור אנושי ולהעניק לגיטימציה לפיגועים. הקמפיין הובל על ידי עורך היומן ואחד מאנשי התקשורת המקורבים ביותר לבן לאדן, עבד אל-בארי עטוואן.

בפולמוס התקשורת שהתפתח אחרי 11 בספטמבר נטלו חלק גם ארגונים שהיו חלוקים בינם לבין עצמם על אופן הגדרת הג'האד והמאבק במערב - ובהם: שלוחותיה השונות של תנועת "האחים המוסלמים", אנשי דת ממסדיים במדינות ערב, וכן תנועת חזבאללה בלבנון, שנוסף לפער

האידיאולוגי והמתיחות העדתית – נחשבת גם ליריבה פוליטית מרה של אל-קאעדה. בעיתונות הכתובה מטעם גורמים אלו התנהל שיח מגוון נוסף סביב השאלה האם מהווים הפיגועים "התנגדות" לגיטימית למערב או טרור; נידונה סוגיית תדמיתו של העולם הערבי והאסלאמי נוכח "מעשי יחידים"; הופנתה אזהרה לאמריקה שלא לגרום ל"מוסלמים מתונים" להיענש קולקטיבית ולשלם את מחיר מעשיו של "אדם אחד"; והובאו גילויי שמחה לאידה של ארצות הברית ש"קוצרת את שהשקיעה אחרי תמיכה ארוכת שנים בטרור הישראלי נגד הפלסטינים".

פרק זה מבקש לעמוד על עיקרי השיח התקשורתי בעד ונגד הפיגועים, תוך התייחסות לרעיונות המרכזיים שעלו במאמרי הדעה ביומונים הערביים המובילים והנקראים בעולם הערבי. הפרק יעסוק בחלקו הראשון במקרה הבוחן של היומונים *אל-שרק אל-אוסט ואל-קדס אל-ערבי* כביטוי למקומם המרכזי של הפיגועים בפולמוס בתקשורת הערבית המובילה, ובחלקו השני יידונו היבטים נוספים של הפולמוס, בחלוקה רעיונית, כפי שהשתקפו בכלי תקשורת ערביים בולטים אחרים. בחלקו השלישי יידונו חלקם של ארגונים אחרים במרחב בפולמוס – חזבאללה, חמאס והאחים המוסלמים. לאורך הפרק יוצג ניתוח הכלים הרטוריים ואסטרטגיות הפולמוס בהם נעזרו הכותבים השונים.

המערכה התקשורתית: אל-שרק אל-אוסט ואל-קדס אל-ערבי כמקרה בוחן

תחושות ההלם והתדהמה אפיינו את הסיקור התקשורתי בימים הראשונים שלאחר אירועי 11 בספטמבר בכלי התקשורת הערביים המובילים. נימת הביקורת על הפיגועים והמחשת מימדי האסון שנפל על העם האמריקני הורגשו בסיקור התקשורתי כמעט באופן גורף וללא יוצאים מן הכלל. התקשורת הסעודית הממסדית, וכמותה התקשורת במפרץ ובמצרים הובילו את הקו המפייס כלפי אמריקה והביקורת כלפי בן לאדן. מגמה זו אפיינה את רובם המכריע של המאמרים בכלי תקשורת אלו, וניכר כי היא נבעה מהעובדה שמרבית המפגעים הגיעו מסעודיה וממצרים, ומתוך רצון של משטרי המדינות להרגיע את המתיחות עם הממשל האמריקני ולהעניק לכך ביטוי פומבי. היומון הסעודי *אל-ג'זידה*, למשל, שלמשפחת בן לאדן היה קשר כלכלי עמו, הפגין במאמריו ביטויי הלם ועצב ביחס לפיגועים. כותביו הביעו תנחומים למשפחות ההרוגים והתנערות מהמעשים. עורכי היומון כינו את בן לאדן אדם "שאינו שייך עוד למשפחה" וטענו כי המעשה "כלל אינו קשור לאסלאם בו אנו מאמינים". באותו היומון הובא גם באותם הימים ראיון עם שר הפנים הסעודי שטען כי הממלכה שללה את אזרחותו של בן לאדן משום שהוא לא ראוי לה. בנוסף, תואר בן לאדן ביומונים הסעודים כ"חשוד מספר אחת במעשים" וכ"פליט", בהתייחס לעזיבתו את סעודיה ו"בחירתו לנהל

מכונת טרור מגבול פקיסטן-אפגניסטן". היומון המצרי אל-אהדאם כינה את בן לאדן לאחר הפיגועים "טרוריסט" ומסרי היומונים המצריים הועברו תוך שילוב אמירותיו של הנשיא דאז, חוסני מובארק, שהדגיש שגם מצרים סבלה ממעשי טרור דומים. המאמרים לוו במסרים לפיהם "בן לאדן אינו מייצג אותנו", לצד אמירותיו של מובארק כי "אם אמריקה תתפוס את בן לאדן – אנחנו נמחא כפיים"¹.

ואולם, עיקרו של הפולמוס סביב מתקפת הפיגועים התנהל בכלי התקשורת הערביים שהגדירו עצמם עצמאיים והוחזקו בבעלות פרטית. מהפכת המידע בעולם הערבי, שביטויה הבולט מכל היה עלייתם של ערוצי הלוויין מסוף שנות ה-80 של המאה הקודמת, הובילה להתרחבות שוק התקשורת הודות להקמתם של גופים פרטיים על ידי בעלי הון ערבים שחלקם ישבו באירופה ובאמריקה. אלו הפכו את העיתונות הערבית זמינה לכל בית בגרסאות דיגיטליות ברשת ועד מהרה היו למובילים בעולם התקשורת הערבית, בעיקר הודות ליכולתם ליצור סדר יום והרגלי צפייה וקריאה חדשים בעולם הערבי. כלי התקשורת העצמאיים-פרטיים שמו את הצרכן הערבי במרכז, הודות להשקעה בתוכן, וחשוב לא פחות: הם התנערו מהגימונים הארכאיים שאפיינו את כלי התקשורת הממסדיים במדינות ערב, שנועדו לפסל מציאות העונה לאג'נדות הממסדיות בעולם הערבי ולפרוס מסננת קפדנית על סיקור האירועים התקשורתיים אליהם מותר לחשוף את הצרכנים - שמא מעמד המשטר יתערער. יחד עם זאת, לא אחת עלו תהיות בדבר קרבתם של חלק ממממני אותם כלי תקשורת למשפחות שליטי האזור ונטען כי הם הוצבו כבובות מטעם המשטרים הערביים במטרה להרחיב את השפעתם על השיח התקשורתי ולשם קידום אינטרסים.

כלי התקשורת בבעלות פרטית הרשו לעצמם לעסוק גם בסוגיות שהוגדרו עד אותן שנים "טאבו" בעולם הערבי, ביקשו להציג דעות שונות מהמקובלות ואף להשמיע ביקורת על המתרחש במדינות ערב שכנות. שניים מהיומונים המובילים והנקראים בעולם הערבי – אל-שרק אל-אוסט ואל-קדס אל-ערבי, היו מפירותיה המובחרים של מהפכת המידע בעולם הערבי ומופצים בלונדון. אל-שרק אל-אוסט, הממומן על ידי אנשי עסקים סעודים, הוגדר בכתבת ה"ניו יורק טיימס" ב-2005 כ"אחד מהעיתונים הוותיקים והמשפיעים במזרח התיכון"²; אל-קדס אל-ערבי נמנה אף הוא ברשימת היומונים הערביים הנקראים ביותר. עד היום הוא מפיץ רבבות עותקים מודפסים ברחבי אירופה, ומארח באתר האינטרנט שלו יותר ממיליון מבקרים וחצי מדי חודש.³ בעמוד הראשי של

¹ Mahmoud Eid, "The Two Faces of Osama bin Laden: Mass Media Representations as a Force for Evil and Arabic Hero," pp. 176-177

² Hassan Fatah, "Spreading the word: Who's Who in the Arab Media", *The New York Times*, February 6, 2005

³ על פי אתר מדידת הרייטינג ברשת <http://www.similarweb.com>

העיתון הוא מתגאה בסיסמה "יומי, מדיני, עצמאי", ואולם משחר הקמתו התנהלו ספקולציות בתקשורת הערבית בדבר מממניו האמיתיים. אם לשפוט על פי קו הסיקור המאפיין אותו כמזוהה עם מחנה הסיור ובתכניו הקיצוניים נגד המערב, ניכר כי לא רק בעלי הון סעודיים מימנו אותו כפי שנטען. בשנת 2013 התחלפה קבוצת הניהול של היומון והוא ממומן כיום על ידי גורמים המקורבים לממשל הקטרי. מהלך זה זכה לסיקור תקשורתי נרחב, גם בשל סילוקו של עורכו הראשי המיתולוגי, העיתונאי הפלסטיני הבכיר עבד אל-בארי עטוואן.

כוחם והשפעתם של שני היומונים, שנמנים על פי רוב בנשימה אחת בבואנו למנות את כלי התקשורת המובילים בעולם הערבי, עמד בלבו של מאבק רטורי חריף על האור בו יש להציג את פיגועי 11 בספטמבר, ועל הנימה התקשורתית שיש לנקוט בסיקורם, בהשלכותיהם ובמי שהתחוור אט-אט כאחראי להם – אוסאמה בן לאדן. אל-שרק אל-אוסט, שניכר כי עורכיו ומממניו ביקשו ליישר קו עם המסרים היוצאים מבית המלוכה הסעודי, נשטף בימים הראשונים שלאחר המתקפה בגינויים ודיווחים מרחבי העולם על אודות גורמים מוסלמים שונים המתנערים מהמעשה. לצד מאמרי הדעה בגנות הפיגועים שהובלטו בעיתון וביקורת על השמחה לאדה של ארצות הברית,⁴ ניכר היה כי עורכיו שוקדים על קידום מסר של הזדהות ופיוס עמה. כך למשל, כבר ב-12 בספטמבר הובלטה ידיעה על ה"הלם שהכה בערבים תושבי אמריקה מהאסון",⁵ וב-14 בספטמבר הובלטה ידיעה שביקשה להמחיש את השלכותיהם השליליות של מתקפת הפיגועים, שעסקה במעשי נקם שבוצעו נגד מוסדות ערביים ואסלאמיים באמריקה ובאוסטרליה, לצד גינוי המעשים מפיו של חבר קונגרס אמריקני בכיר;⁶ ב-15 בספטמבר הובלטה בעיתון הודעה מטעם משרד המשפטים האמריקני שקרא לציבור שלא לבצע פעולות נקם בערבים ובמוסלמים בארצות הברית.⁷

בשבועות הבאים הבלטה מערכת העיתון מאמר פרי עטו של ראש המודיעין הסעודי לשעבר, תורכי אל-פייסל, שתקף את בן לאדן בחריפות בטענה שהוא "אפילו לא ראוי להיקרא 'הבן-של' וכלל לא נחשב לחלק מדת האסלאם";⁸ מערכת העיתון תרגמה גם מאמר מיוחד של ראש ממשלת בריטניה דאז, טוני בלייר, שביקש להדגיש את פניו היפות של האסלאם כ"דת הסובלנות

⁴ ראו לדוגמה: מוחמד אל-ערבי אל-מסארי, "אל-טלקאת פי אל-הואא' הבאא", אל-שרק אל-אוסט, 14 בספטמבר 2001 ב: <https://goo.gl/vhHjBo>, אחמד אל-רביעי, "אל-אנסאן...אחו' אל-אנסאן", אל-שרק אל-אוסט, 15 בספטמבר 2001, ב: <http://goo.gl/YbU1k1>

⁵ אל-שרק אל-אוסט, 12 בספטמבר 2001, ב: <https://goo.gl/yunnju>

⁶ אל-שרק אל-אוסט, 14 בספטמבר 2001, ב: <https://goo.gl/8pHgSt>

⁷ אל-שרק אל-אוסט, 15 בספטמבר 2001, ב: <https://goo.gl/gMLJn>

⁸ תורכי אל-פייסל, "אדעא'את בן לאדן", אל-שרק אל-אוסט, 9 באוקטובר 2001, ב: <https://goo.gl/gMLJn>

והשלום" וטען כי העם האפגני משלם את מחיר פשעיו של בן לאדן".⁹ בולט מכל היה שיתוף הפעולה המיוחד של מערכת אל-שרק אל-אוסט עם מערכת הננו יודק טיימס בתרגום מאמרו של שר ההגנה האמריקני, דונלד ראמספלד, שביקש להסביר את מטרותיה של ארצות הברית בתגובתה הצפויה למתקפת הפיגועים. "זוהי אינה מלחמה נגד אדם, קבוצה, דת או מדינה", כתב ראמספלד במאמר תחת הכותרת "סוג חדש של מלחמה". "יתכן שנפעל צבאית נגד ממשלות זרות המעניקות חסות לטרור, אבל נשאף גם לכונן בריתות עם אלו הפועלות נגד אותן ממשלות".¹⁰

בשונה מהטון הפייסני והמתון שהכתיב אל-שרק אל-אוסט, היומון אל-קדס אל-ערבי, שאופיין עוד בטרם הפיגועים כיומון המסקר בטון פרו-אסלאמיסטי ואנטי-מערבי מובהק את ההתרחשויות באזור, לא שינה את אופי הסיקור שלו. עורך היומון, עבד אל-בארי עטוואן, נחשב לעיתונאי בעל נטייה אסלאמיסטית מובהקת, ולאחד מאנשי התקשורת המקורבים ביותר לבן לאדן. עוד ב-2006 פרסם את הספר *The secret history of Al-Qa'ida* בו הומחשה קרבתו לבן לאדן, לרבות ציטוטים מראיונות אישיים שנערכו עמו. כפי שלמדנו בפרק הביוגרפי על מנהיג אל-קאעדה, אין זה מקרי שבן לאדן בחר ב-1998 באל-קדס אל-ערבי כיומון שיבשר על הקמתה של "החזית האסלאמית העולמית לג'האד נגד היהודים והצלבנים". כך שהאוריינטציה האסלאמיסטית של העיתון הנפוץ הייתה כבר מוכרת לקוראיו, אך גם להם היה קשה להתעלם מקו הסיקור שהפך בוטה יותר ויותר בחלוף הימים ממתקפת הפיגועים, בהובלת עטוואן.

בפן הדיווחי בחר העיתון להדגיש בימים שלאחר הפיגועים באופן מגמתי דיווחים המבליטים את הבהלה, ההיסטריה וחוסר הוודאות בממשל ובציבור האמריקניים. בעמוד הראשי ב-17 בספטמבר 2001 הודגשה הכותרת "מלחמת מילים בין ה-CIA למועצה לביטחון לאומי סביב הכישלון הביטחוני המהדהד"; ב-18 בספטמבר התנוססה הכותרת בעמוד הראשי על הודאתו של ראש ה-CIA לשעבר כי "ארצות הברית קוצרת את פירות אי-ההבנה של בעיית הטרור"; ב-19 בספטמבר הובלט בעמוד הראשי דיווח על "חשש בארצות הברית ממפגעים נוספים"; ב-20 בספטמבר עסקה הכותרת הראשית ב"קריסת הבורסה בארצות הברית"; ובעמוד הראשי ב-29 בספטמבר הובלטה כותרת ביקורתית על ההסכנות האמריקנית: "עיכוב במתקפה האמריקנית: הסחת דעת או היעדר תכנית תגובה?". במקביל, הלך וגבר הטון האוהד כלפי בן לאדן בסיקור:

⁹ טוני בלייר, "אל-אסלאם דין אלתסאמח...ואל-אפע'אן צ'חאיא בן לאדן וטאלבאן", אל-שרק אל-אוסט, 15 באוקטובר 2001, ב: <https://goo.gl/gMLJn>

¹⁰ דונלד ראמספלד, "נמט ג'דיד מן אל-חרב", אל-שרק אל-אוסט, 29 בספטמבר 2001, ב: <https://goo.gl/DPnqoT>

בידיעה שהתפרסמה ב-20 בספטמבר על קריאה של המועצה הבריטית-אסלאמית ל-BBC להפסיק ולכנותו טרוריסט אסלאמי¹¹; בפרסום הודעת הטאלבאן ב-21 בספטמבר כי "בן לאדן יהיה האחרון לצאת מאפגניסטן"¹²; ובידיעה בעמוד הראשי ב-22 בספטמבר דווח על הפגנות תמיכה בעזה בבן לאדן מצד אנשי חמאס.

מרבית המסרים התקיפים הועברו במאמרי המערכת מטעם עבד אל-בארי עטוואן. כבר בחלוף יומיים מהפיגועים, הוא מנה במאמר בעמוד השער את "רצף הטעויות" שביצעה אמריקה לאורך השנים בהתנהלותה בקהילה הבין-לאומית. "הבעיה היא במדיניות האמריקנית שהקימה אויבים לאמריקה ואיימה על האינטרסים שלה ברחבי העולם", כתב כשלצד מאמרו נבחרו להתנוסס תמונותיהם של הבניינים הבוערים ושל מטה הפנטגון החרוך.¹³ בימים הבאים הלך והחריף הטון במאמרו, תוך שהוא נוקט גישה מתוחכמת: עטוואן לא הביע תמיכה בפה מלא בפיגועים, אך שלח מסר עקיף של לעג ושמחה לאדה של ארצות הברית. במאמר המערכת שפרסם בעמוד הראשי ב-19 בספטמבר הוא טען כי היא "יכולה לייצר טילים נגד טילים, מטוסים שלא נקלטים ברדאר – אך לעולם לא תהיה מסוגלת לפתח שום נשק להתמודד עם האדם הפשוט שרוצה להרוג את עצמו בשם סוגיה שהוא חושב שהיא צודקת"¹⁴; במאמר המערכת בעמוד הראשי ב-21 בספטמבר לגלג עטוואן על המינוח "צדק מוחלט" שהגה הנשיא בוש בנאומו יום קודם לכן וכתב:

"הצדק המוחלט הזה אינו נוגע לגדה המערבית ולרצועת עזה בכל האמור להסרת העושה מעל העם הפלסטיני [...] זהו צדק עיוור, או פוזל, שלא יצמיח דבר זולת עוול, הרס, סבל, קורבנות חפים מפשע והרחבת חוסר היציבות בעולם האסלאמי [...] זהו צדק אמריקני הרואה את הערבים והעולם בעיניים ישראליות בלבד, זהו המקור האמיתי לפגמים מהם סובלים יחסי הערבים וארצות הברית"¹⁵.

יומיים אחר-כך, החל עטוואן להקדיש כר נרחב לטיפוח תדמיתו של בן לאדן. במאמר בעמוד השער הוא כינה את מנהיג אל-קאעדה "דוד במערכתו מול גוליית" (ארצות הברית), וביקש לרשום לזכותו את ההישג ב"פגיעה בסמל הגלובליזציה - במאורה שלה ובמרכז העצבים שלה". עטוואן טען כי במעשיו אלו, רוכש לעצמו בן לאדן "מיליוני מעריצים מקורבנות מדיניות החוץ האמריקנית היהירה", ובהתייחסו לנאומו המפורסם של הנשיא בוש בו חילק את העולם לתומכיה של ארצות

¹¹ אל-קדס אל-ערבי, 20 בספטמבר 2001, ע"מ 2

¹² אל-קדס אל-ערבי, 21 בספטמבר 2001, ע"מ 4

¹³ עבד אל-בארי עטוואן, "דרוס אנפג'אראת אמריקה", אל-קדס אל-ערבי, 13 בספטמבר 2001, עמוד השער

¹⁴ עבד אל-בארי עטוואן, "דאא'רה אל-אנתקאם תתסע", אל-קדס אל-ערבי, 19 בספטמבר 2001, עמוד השער

¹⁵ עבד אל-בארי עטוואן, "אל-עדאלה אל-אמריכיה אל-מטלקה", אל-קדס אל-ערבי, 21 בספטמבר 2001, עמוד השער

הברית ולמתנגדיה ("או שאתם איתנו או שאתם נגדנו"), כתב עטוואן: "האמריקנים חילקו את העולם לשניים בצורה פשוטה ומבישה באותה הנשימה: או שאתה עם אימפריית הגלובליזציה הגדולה בעולם – או שאתה עם אוסאמה בן לאדן, אין שטח אפור באמצע..."¹⁶ בכך, הוביל עטוואן בגישתו המתוחכמת את הקורא להבין כי בהתחשב במציאות שמכתיבה ארצות הברית, אין ברירה אלא להזדהות עם מחנה בן לאדן. הדימויים בהם השתמש עטוואן בתיאוריו את בן לאדן ופועלו (דוד מול גוליית והשוואת מגדלי התאומים ל"מרכז העצבים" האמריקני ו"סמל הגלובליזציה"), הם אמצעי ההבעה הבולט ביותר בעולם הלשון הציורית. הדימוי משמש כלי עזר בתיאור המציאות כפי שהיא נתפסת בעיניו של הכותב, השואף להמשיג אותה לקוראיו ולהשיג הבנה והזדהות מרבית עם מסריו.¹⁷

בצדה של המערכה התקשורתית בין אל-שוק אל-אוסט לאל-קדס אל-ערבי התנהלה מערכה תקשורתית נוספת. עיתונאים ופובליציסטים הכותבים ביומונים ערביים פרטיים מובילים, הביעו התנגדות למתקפת הפיגועים, יצאו נגד כלי תקשורת ערביים אחרים בטענה כי אלו הכשירו את הקרקע לפיגועים במישור התפיסתי-אידיאולוגי והעניקו במה לאנשי דת ועיתונאים כדי להפגין גילויי תמיכה בפיגועים ושמחה לאדה של ארצות הברית. מרבית החצים הופנו לרשת אל-ג'זירה הקטרית, שבמשך שנים העניקה תכנית קבועה בלוח המשדרים שלה, בשעת צפיית השיא, לשיח' יוסף אל-קרצ'אוי - פוסק ההלכה הסוני הבכיר ומי שנחשב לאחד מאבותיה הרוחניים של תנועת האחים המוסלמים. אל-קרצ'אוי, כפי שלמדנו בפרק הקודם, עמד במרכז המחלוקת אחרי פיגועי 11 בספטמבר, ולמרות שגינה בדיפלומטיות את עצם מותם של חפים מפשע, לא חזר בו בהטפותיו ובמסריו מלהאשים את המערב באחריות לפיגועים. תכניתו של אל-קרצ'אוי, "השריעה והחיים", הייתה לאחת מהתכניות הנצפות בלוח המשדרים של אל-ג'זירה – הישג יוצא דופן לכשעצמו: דווקא עם תכני דת – ולא הודות לתחקיר עיתונאי או תכני בידור, היא ריתקה למסך מיליונים. יש המייחסים לקרצ'אוי חלק מרכזי בהפיכתה של אל-ג'זירה לרשת החדשות המובילה בעולם הערבי.¹⁸ כחודשיים לאחר מתקפת הפיגועים, פורסמה ביומון אל-ח'יאט, הנמנה אף הוא ברשימת היומונים הנפוצים בעולם הערבי ושממומן גם כן על ידי בעלי הון סעודים ומופץ בלונדון, מאמר בגנותה של אל-ג'זירה. הכותב, דיקן הפקולטה להלכה אסלאמית באוניברסיטת קטר, עבד אל-חמיד אל-אנצארי, לא נקב בשמה המפורש של אל-ג'זירה מפאת מוצאו הקטרי, אך המסרים שכתב לא הותירו מקום

¹⁶ עבד אל-בארי עטוואן, "חרב אל-עולמה אל-אמריקה", אל-קדס אל-ערבי, 23 בספטמבר 2001, עמוד השער

¹⁷ מיכאל ברק, הצופיות בראי השיח הפולמוסי הוהאבי והסלפי במצרים ובמשרק (המזרח הערבי): 2001-1967. עבודת גמר לתואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטת תל אביב, 2014, ע"מ 192

¹⁸ Ehab Galal, "Yusuf al-Qaradawi and The New Islamic TV", in: J Skovgaard-Petersen & B Gräf (eds), *Global Mufti: The Phenomenon of Yusuf al-Qaradawi*. London: C Hurst & Co Publishers, 2009, pp. 150

לספק. "האם לערוצי הלווין יש זכות לשדר עמדות טרוריסטיות ותעמולה מסיתה בתואנה של 'עקרון החופש לכל', כשהתוצאה היא הטמעת איבה (בקרב) הצופים, הדוחפת אותם למעשי טיפשות מזיקים - או שעל השלטון להתערב ולקבוע מגבלות על חירויות בלתי אחראיות?" תהה אל-אנצארי. "מנהיגים דתיים מתנדבים לפרסם פסקי הלכה המחייבים לעמוד לצדם וקובעים כי שתיקה או הימנעות מתמיכה בהם היא חטא [...] למרבה הצער יש המאמינים לתרמית הזו, יוצאים להפגנות, ומסתבכים במעשי טיפשות נגד מי שהם מכנים 'אויב האסלאם' [...] לאחר מכן, אנו מאפשרים לאמאמים שדחפו אותם אל עברי פי פחת, להמשיך לחיות חיי נעימים מבלי לשאת באחריות כלשהי".

בהמשך, המשיל אל-אנצארי את אותם אנשי דת הזוכים להפיץ את מסרי השנאה ב"פריים-טיים" בכינוי הגנאי 'ח'ווארג' – אנשי הכת הנחשבים לפורשים הראשונים מהאסלאם לאחר מות הנביא מוחמד:

"...לרוע מזלם של הח'ווארג' של פעם, לא היו להם ערוצי לוויין באותה תקופה, וזאת למרות שהם היו יותר רחמנים מהח'ווארג' של דורנו [...] היום אנו נתקלים בח'ווארג' המודרניים, שמזלם שפר עליהם. יש להם ערוצי לוויין המאמצים את רעיונותיהם, חוזרים עליהם ללא לאות השכם וערב, הופכים אותם לכוכבים פופולריים ומארחים פרשנים המצדיקים ומעצבים את רעיונותיהם [...] מה פשר כל האהדה הזו וההגנה על הח'ווארג' של דורנו? [...] עלינו לבחון מחדש את סוג החינוך שלנו ואת אמצעי התקשורת שלנו. זו תהיה תחילתו הנכונה של המאבק בתרבות הטרור".¹⁹

הח'ווארג', "הפורשים", היו לראשוני המורדים בשלטון בראשית ימי האסלאם. על רקע מחלוקת עם הח'ליף הרביעי, עלי בן אבי טאלב, בדבר ניהול המערכה מול מושל סוריה מעאויה באמצע המאה השביעית לספירה, החליטו הח'ווארג' לצאת בגלוי נגד השליט הלגיטימי והפעילו טרור נגד אוכלוסייה מוסלמית על רקע פוליטי. לבסוף, הובילו המחלוקות גם להירצחו של הח'ליף עלי בידי אחד מאנשי הכת. השימוש במונח נחשב לאחד מכינויי הגנאי החריפים בשיח המודרני, נעשה לצורך ניגוח היריב בטענה לכפירה באסלאם ומהווה ביטוי להוקעה וגינוי של קבוצה החורגת מהמקובל או הפועלת בניגוד למוסכמות.²⁰ השימוש של אל-אנצארי במונח זה הוא חלק מטכניקת פולמוס, המשאילה מונחים מוכרים ונפוצים מהמקורות כדי להמחיש את ניסיונו של הכותב לתאר

¹⁹ ראו סקירת המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון MEMRI: "טרור באמריקה (39) – דיקן הפקולטה להלכה אסלאמית באוני' קטר: המאבק בטרור צריך להתחיל ברפורמה בתוכניות הלימוד, בחינוך ובאמצעי התקשורת", 30 בנובמבר 2001, ב: <https://goo.gl/IQOpOI>

²⁰ ראו המונח 'ח'ווארג' באנציקלופדיה של האסלאם: Levi Della Vida, G., "Khāridjites", in: Encyclopaedia of Islam, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. November 27, 2017

לקוראים את תחושותיו הקשות: בראש ובראשונה כלפי אנשי הדת המהללים את הפיגועים או מטיפים להם, אך גם כלפי כלי התקשורת המעניקים להם את הבמה לעשות כן. השימוש במקורות, בדגש על מונחים מוכרים מהמאה הראשונה לאסלאם הינו רווח כיום בכתיבה הערבית בסוגיות תקשורתיות. הוא מחזק ומבסס את טענת הכותב באופן שנועד גם להרשים את הקוראים, ואף מסייע לכותב ליצור הזדהות בקרבם.²¹

לאה קינברג מסבירה כי השימוש במונחים קלאסיים ובמקורות בטקסטים מודרניים חושף בפני הקורא עולם עשיר של מושגים ורעיונות דתיים, חברתיים ופוליטיים ומאפשר לו לצאת מהבנת ההקשר הצר של הטקסט. קינברג מציגה במחקרה מגוון דוגמאות לאופן בו נאחז הטקסט המודרני (בדמות המאמר העיתונאי) במורשת ובמקורות (הקוראן, החדית'), וטוענת כי התפיסה המוסלמית הרואה בקוראן כ"פלא" (אעג'אז אל-קודאן), הופכת את הטקסט הקדוש והשמיימי שלו לרלוונטי בכל מקום ובכל זמן. על כן, מסבירה קינברג, השימוש בפסוקים מן הקוראן בספרות הערבית נעשה כבר מיומו הראשון של האסלאם ועד ימינו אנו.²²

מאמר שפורסם חודש לאחר מכן באל-חיאאת נקב כבר מפורשות בשמה של אל-ג'זירה ותקף אותה בחריפות. מערכת היומון בחרה להקדיש עמוד שלם של מכתבי מערכת שהשתלחו בתחנה על אופי הסיקור האוהד שלה למתקפת הפיגועים. בן לאדן, כפי שלמדנו, ראה באל-ג'זירה כבולטת על פני מתחרותיה בקו הלעומתי שלה בסיקור השבועות הראשונים שלאחר הפיגועים ובחר בה כערוץ בלעדי להעברת מסריו המצולמים והמוקלטים. באל-חיאאת מתחו על מדיניות התחנה ביקורת קשה, במרכזה עמדה קריאת התיגר על סיסמת התחנה "הדעה-והדעה האחרת". עורכי אל-ג'זירה התפארו אז וכך גם היום בהצגת המציאות כהווייתה, תוך שימת דגש על "עובדות שנבדקו ונחקרו לעומק", ומתן במה זהה והולמת לשני הצדדים המתנצחים בסיקור האירוע החדשותי. נוכח הסיקור האוהד לבן לאדן והקו התקשורתי המוטה כל-כך בשבחו, תקפו הכותבים באל-חיאאת:

"תיסיר עלוני (כתב אל-ג'זירה באפגניסטן) הפך, בצדק, לדובר הטאליבאן. הוא מעביר לנו את תמונות הקורבנות האזרחיים של התקיפות האוויריות, אך אינו מעביר לנו את תמונות התבוסות הצבאיות של הטאליבאן [...] עלוני לא מראה לנו ולא מזכיר לנו דבר על מעשי הטבח שבצעו הטאליבאן נגד אזרחים [...]"

²¹ מיכאל ברק, הצופיות בראי השיח הפולמוסי ההאבי והסלפי, ע"מ 191-192

²² Leah Kinberg, "The Quran in the Service of Contemporary Islamic Aspirations," in: Andrew Rippin (ed.), *The Blackwell Companion to the Quran*, Malden, MA: Blackwell Pub, 2006, pp. 450-467

עם תחילת התמוטטות הטאליבאן, החל לדעוך כוכבה של אל-ג'זירה [...] התקשורת שלנו רק מלבה שנאה, באופן המסייע להכשיר צעירים למעשי התאבדות והרג. האם יש אור בקצה המנהרה התקשורתית?²³

הכותבים בגנות הפיגועים: "זו לא דרכו של האסלאם, לגנות בפה מלא"

מרבית הכותבים בגנות הפיגועים ביקשו להציב במאמריהם את דת האסלאם במרכז, ולטעון כי מתקפת הפיגועים, מבצעה והאחראים לה הם כלל לא חלק מהדת ולא נמנים על מאמיניה. ניתן לראות בכך פרק נוסף בפולמוס המהותני בסוגיית "דרכו הנכונה של האסלאם", או "מהו האסלאם הנכון?", העובר כחוט השני במאבק על דמותו של האסלאם המתנהל בין גורמים מוסלמים פרגמטים לאסלאמיסטים או סלפים בעידן המודרני. בפולמוס זה הציגו הצדדים לאורך השנים פרשנויות, טיעונים וסימוכין מהמקורות המסבירים מהו "האסלאם הנכון", ובכך שללו גישות ופרשנויות מתחרות. כותבי המאמרים אחרי 11 בספטמבר, שטענו כי הדת מתנערת מהמפגעים, ראו בערבים ובמוסלמים עצמם את האחראים הבלעדיים ל"תיקון המצב העגום אליו נקלעה האומה" וקראו למנהיגים הערבים להוביל מהלכים אזוריים ובין-לאומיים למאבק בטרור – שמקורו, לטענתם, באסלאם הקיצוני. טכניקות רטוריות מרכזיות בהן השתמשו הכותבים היו חזרה והדגשה, שאלות רטוריות ומשחקי מילים – טכניקות הנשענות על מאפיינים מבניים של השפה ושנועדות לחידוד המסר אצל הקורא, בניסיון להשפיע על רגשותיו וליצור אצלו הזדהות. בנוסף, משמשים כלים רטוריים אלו את הכותב להציג את טענתו בדרך בלתי-ישירה, באופן שדורש מהקורא לרדת לסוף דעתו של הכותב ולהסיק מסקנות באופן עצמאי. בכך, מגביר הכותב את העניין אצל הקורא;²⁴ נוסף לכך, השתמשו הכותבים בטכניקת הדמוניזציה – מהמוטיב המטאפורי הרווח בכתביה נגד גורם הנתפס על ידי הכותב כ"אויב". החוקר ווינץ (Winch) טוען כי על פי רוב, אויבים מתוארים בפי הצד השני כ"לא מתורבתים ונוהגים באופן לא רציונלי" והוא פועל להציגם כ"לא אנושיים" (Dehumanization). זאת, באמצעות תיאורם כיצורים מבחילים, מפחידים או מעוררי רתיעה – נחשים, קופים, עכברושים, כרישים או יתושים. ווינץ סוקר במאמרו דוגמאות מהשימוש שביצעה התקשורת האמריקנית בטכניקות פולמוס אלו בתיאורה את אנשי הוויאטקונג במלחמת ויאטנם, ומשווה אותן לאופי הסיקור בתקשורת האמריקנית כלפי אוסאמה בן לאדן אחרי פיגועי 11

²³ ראו סקירת המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון MEMRI: "טרור באמריקה (43) – אמריקאי-ערבי במכתב למערכת היומון אל-חיאא: ערוץ אל-ג'זירה ממשיך את מסורת ההסתה שהחלה עם התעמולה הנאצית, 24 בדצמבר 2001, ב: <https://goo.gl/64J3NI>

²⁴ מיכאל ברק, הצופיות בראי השיח הפולמוסי הוהאבי והסלפי, ע"מ 191

בספטמבר. לטענתו, השימוש בטכניקת פולמוס זו נועד ליצור אצל הקורא עולם של "טובים" מול "רעים".²⁵

העיתונאי המצרי מאמון פנדי פרסם ב-17 בספטמבר 2001 מאמר תחת הכותרת "בלי 'אָבֶל'",²⁶ בו השתלח בכותבי המאמרים שגיננו בצורה רפה את מתקפת הפיגועים. הוא כינה את המבצעים כ"כוחות עושק והרס חסרי רחמים, הפועלים למען האינטרסים שלהם בלבד", והציב את דת האסלאם כעוגן עליו הרכיב את טענותיו. "האסלאם יקר מהשיכורים האלה [...] לאסלאם יש מסר אנושי ופנים אנושיות ותרבותיות שיש צורך בהבהרתן [...] זוהי הזדמנות למנהיגים הערבים והמוסלמים להבהיר לעולם שהדת שלהם אינה מקבלת מעשים שכאלה ושהתרבות שלהם מתנגדת לאלימות שכזו", כתב. שבוע לאחר מכן פרסם פנדי מאמר המשך בו מינף את טענתו לכדי משחק מילים על משקל שמו של אוסאמה בן לאדן. המילה 'אָבֶל' ('לָכֶן') בערבית, ששימשה אותו במאמר הקודם, מזכירה בהגייתה בערבית את חלקו השני של שמו של מנהיג אל-קאעדה (לאדן). פנדי בחר להשתמש במשחק מילים זה כדי להשתלח במגנים בלשון הרפה את הפיגועים, שהם למעשה המזדהים עם בן לאדן – תוך שהוא מכנה אותם "קבוצת בן-לָכֶן". וכך כתב: "אם נותיר את העניינים בידיהם של אנשי קבוצת 'בן-לָכֶן', העולם הערבי יהיה שרוי במשבר שאינו פחות בחומרתו ממשבר הַנְּכֶסָה משנת 67'. המשבר הזה יגרום לנו לשלם מחיר לדורי דורות בדמנו ובדמם של הדורות הבאים".²⁷

העיתונאי הסעודי הבכיר זין אל-עאבדין אל-רוכאבי הציג שאלה רטורית בכותרת מאמרו, "מי המרוויח – אמריקה, האסלאם והמוסלמים, או...?"²⁸ והפך אותה לשאלה במוטיב חוזר לכל אורך המאמר. לצד השאלה החוזרת, פירט אל-רוכאבי תשובות מגוונות כמסר תקיף למבצעי הפיגועים. השימוש בשני כלים רטוריים באופן משולב ממחיש את רצונו להעביר מסר חד-משמעי. "האם המוסלמים הם המרוויחים (מהפיגועים)? לא! טריליון פעמים לא! מיליארד טריליונים של לא! המוסלמים הם המפסידים ממה שאירע", כתב והמשיך:

²⁵ Samuel P. Winch, "Constructing an 'Evil Genius': news uses of mythic archetypes to make sense of bin Laden," *Journalism Studies*, Volume 6, Number 3 (2005), pp. 289-292

לעיון נוסף במוטיב הדמוניזציה בשיח תקשורתי ראו: אסתר ובמן. "דימויים אנוטישמיים ברטוריקה של העימות הערבי-ישראלי," *קשר*, 33 (מאי 2003), ע"מ 116-121; אסתר ובמן ומאיר ליטבק, *מאמפתיה להכחשה: תגובות לשואה בעולם הערבי*. ירושלים: הוצאת מאגנס, 2015

²⁶ מאמון פנדי, "מן עיר ולכן", *אל-שרק אל-אוסט*, 17 בספטמבר 2001, ב: <https://goo.gl/yNdqng>

²⁷ מאמון פנדי, "ג'מאעה בן-לכין", *אל-שרק אל-אוסט*, 26 בספטמבר 2001, ב: <http://goo.gl/BuagNR>

²⁸ זין אל-עאבדין אל-רוכאבי, "מן אל-מסתפיד: אמריקה אמ אל-אסלאם ואל-מסלמו... אמ (...)?", *אל-שרק אל-אוסט*, 22 בספטמבר

2001, ב: <https://goo.gl/lvs4bW>

"מי המרוויח? אלו שהטביעו אותנו בסיסמאות 'האסלאם הוא האויב המשותף' [...] אלו ששיתפו פעולה עם אחרים בטביעת המונחים "מלחמת הציוויליזציות" [...] אלו הרוצים בכאוס עולמי כדי לממש באמצעותו את מטרותיהם הנשגבות, שקשה לממש בעתות שקט, שלום ויציבות [...] אלו שהשתמשו באלפי ספרים, מאמרים, סדרות וסרטים המציגים את האסלאם כדת תוקפנית ואת האומה הערבית והאסלאמית כאומת אספסוף של ברברים [...] המרוויחים הם אלו העושים ימים כלילות למען העמקת השנאה בין העולם המוסלמי לארצות הברית באמצעות מסע הפחדות מהמוסלמים [...] המרוויחים הם אלו הרוצים להציב את הערבים והמוסלמים באירופה ובארצות הברית במצב של אשמה כדי למנוע את התפתחותם, להצר את תנועתם ולהגביר את הפחד מהם; המרוויחים הם אלו הרוצים להסיט את תשומת הלב מהטרור שלהם ולהטביע את המוסלמים כולם באשמת הטרור; המרוויחים הם אלו הרוצים לגרום לכלי התקשורת המערביים, או לרובם, לשרת את האג'נדה שלהם, לפיה הערבי והמוסלמי אשמים עד שתוכח חפותם".

מוטיב החזרה וההדגשה הופיע גם במאמרו של העיתונאי מוחמד צאדק אל-חוסייני, בכותרת "איזה אסלאם אנחנו רוצים?"²⁹ גם אל-חוסייני הציב את דת האסלאם כעוגן במאמרו, ופתח כל פסקה חדשה במאמר במשפט "אנו רוצים באסלאם...". "אנו רוצים באסלאם בו הדת היא בין האדם לחברו, שהאסלאם לא יהיה האמצעי בו אנו מעניקים חיים או נוטלים חיים מאחרים. אין זו זכותנו להכריח אותם (מי שאינם מוסלמים) לקבל את המתנה הזו או למנוע אותה מהם", הוא כתב. אל-חוסייני ביקש לחזור למקורות וציטט פעמיים לאורך המאמר פסוקים מן הקוראן, באמצעותם הוא מבקש לחזק את טענתו. כדי לבסס את טענתו כי "דת האסלאם היא דת החיים, דת האצילות שנמנעת מלפגוע באחר ומנקמה עיוורת – אפילו אם מדובר באויב", מציג אל-חוסייני את פסוק 8 בסורת "השולחן הערוך": "הוי המאמינים, קיימו את חובתכם לאלוהים והעידו עדות אמת, ואל תגרום לכם טינתכם לאנשים לנהוג באי-צדק, נהגו בצדק, כי אין קרוב מזה ליראת שמים...";³⁰ וכדי לבסס את טיעונו כי האסלאם אינו דת הפוסלת את קיומן של דתות אחרות, מציג אל-חוסייני בהמשך את פסוק 99 מסורת "יונה": "אילו חפץ ריבונך, היו מאמינים כל שוכני הארץ גם יחד. וכי תוכל אתה לכפות על האנשים להיות מאמינים?"³¹

הכתיבה הביקורתית על אחריותם של הערבים והמוסלמים בהתמודדות עם גילויי הטרור שמוליד האסלאם הקיצוני, לוותה במוטיבים וטיעונים בעלי מימד רגשי, הממחישים תחושות אשמה, תסכול וכעס. בכתיבה נקראו הערבים לשאת באחריות לעובדת היותו של הטרור חלק

²⁹ מוחמד צאדק אל-חוסייני, "אי אסלאם נריד?", אל-שוק אל-אוסט, 21 באוקטובר 2001, ב: <http://goo.gl/VmcbNz>

³⁰ אורי רובין, הקוראן / תרגום מערבית. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, ההוצאה לאור, תשס"ה 2005, ע"מ 91

³¹ שם, ע"מ 177

מההוויה הערבית והוצעו דרכי התמודדות עם המצב. הפובליציסט הלבנוני הבכיר חאזם צאע'יה, עורך המוסף הפוליטי של היומן אל-ח'יאא ובעל טור קבוע בעיתון, המתגורר בלונדון וידוע בביקורתו הנוקבת על התנהלות החברות הערביות ויחסן למערב, הקדיש את הטור בעריכתו אחרי מתקפת הפיגועים באמריקה לקריאה לאומה הערבית להכיר באחריות למצב אליה הגיעה בעקבות הפיגועים. "אמריקנים רבים מדברים על אחריותם, הבה ונדבר גם אנו על אחריותנו", כתב והוסיף: "[...] אנו אחראים משום ש(בכתיבה שלנו) שמנו את הטרור בין מרכאות. שיבחנו את פעולות ההתאבדות ותארנו אותן כ'פעולות של מות קדושים'. דיברנו על 'מתקפות צלבניות' [...] העברנו את הסכסוך לכל תחום";³² הפובליציסט העיראקי המתגורר בלונדון, ח'אלד אל-קשטיני, הצטרף לדברי צאע'יה וכתב: "[...] הביקורת על הטרור אינה מספיקה. עלינו לעקור אותו מהשורש באופן שהוא לא יהיה עוד בקרבנו ולא יהיה לו מקום ביננו [...] הגיעה העת לבצע חישוב מחדש ולהכניס שינויים בשפת השיח (הדתי). זוהי משימה המוטלת על כתפיהם של הוגי הדעות והאינטלקטואלים האחראים על נאורותה של האומה הזאת. אנו זקוקים לקמפיין נרחב, ייתכן שלארגון גדול, שייעודם יהיה לחנך מחדש את החברה ברעיונות העשייה ההלכתית הרחוקה מהטרור ומהאלימות".³³

כחלק מהניסיון לפנות לרגש של הקורא, הציעו הכותבים דרכי פעולה מיידיות להתמודדות עם המצב, הן במישורים החינוכי, הערכי, התרבותי והתפיסתי-רעיוני, והן במישור המעשי, וקראו למנהיגי ערב שלא להסתמך על אחרים במלאכה חשובה זו. קריאותיהם של הכותבים נעשו תוך הבלטת שעתו ההיסטורית היפה של האסלאם ותרומתו לאנושות. הפובליציסט הסעודי ע'תמאן אל-רוואף כתב במאמרו תחת הכותרת "מעומק מחשכי ההרס – קריאה לצורך בשלום ובדיאלוג": "[...] נדרש כעת מהעולם האסלאמי, יותר מאי פעם, לקרוא לדיאלוג ודו קיום של שלום בין המוסלמים למערב. המוסלמים נדרשים כעת להזכיר לעולם את התרבות הערבית והאסלאמית מאנדלוסיה, שביטאה באופן המשמעותי ביותר בהיסטוריה האנושית את גילויי הסובלנות והדו-קיום בין האומות, הציוויליזציות והתרבויות. אנו בני הציוויליזציה האנדלוסית – ולא קיצונים המאמינים באלימות. אלו הלובשים את הגלימה המוסלמית ומטיפים לאלימות ולטרור – הרי שהם אינם חלק מאיתנו ולא משתייכים לתרבותנו";³⁴ העיתונאי הסודאני עת'מאן מירע'אני קרא למוסלמים "לנהל מערכה לשחרור האסלאם מכנופיות הקיצונים", ועל מבצעי הפיגועים כתב: "הם לא רק חטפו

³² ראו סקירת המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון MEMRI: "טרור באמריקה (3) – אינטלקטואל לבנוני: הערבים אינם נקיים מאחריות; להסגיר את הטרוריסטים", 18 בספטמבר 2001, ב: <https://goo.gl/cjytt6>
³³ ח'אלד אל-קשטיני, "מוסמ אל-ג'האד אל-מדני", אל-שרק אל-אוסט, 24 בספטמבר 2001, ב: <http://goo.gl/kYvcbu>
³⁴ עת'מאן אל-רוואף, "מונ וסט ט'לאמ אל-דמאר דעוה לתאכיד אל-סלאמ ואל-חואר", אל-שרק אל-אוסט, 25 בספטמבר 2001, ב: <http://goo.gl/I3oP1F>

מטוסים והרסו את מרכז הסחר העולמי – כי אם גם חטפו את האסלאם והרסו את שמם של המוסלמים [...] הם נכשלו בהשמדת אמריקה, אם זה מה שהם ניסו, אך הצליחו בעיוות תדמיתו של האסלאם ובהדבקת אשמת הטרור למוסלמים". כעת, טען מירע'אני, הגיעה שעת הפעולה: "המערכה לשחרור האסלאם היא מערכתן של המדינות האסלאמיות עוד לפני שהיא של מדינות המערב. מדינות ערב סבלו לפני המערב מפיגועי הטרור של הארגונים הקיצוניים, וכעת הן נזקקות לתיאום יותר מאי פעם";³⁵ והעיתונאי הסורי מטיע אל-נונו מיפה את הגורמים האחראים בראייתו למניעת האהדה וההזדהות עם פיגועים שכאלה. "עלינו לחנך את דורות העתיד ולטפל בהם במטרה להרחיק אותם מכל מעשה טרור. הדבר קשור בראש ובראשונה למשפחה, הגרעין הבסיסי של החברה. לקשר הדם ולרגשי הקרבה יש תפקיד בחינוך, בלימוד ובהארת עיניו של דורות הבאים", כתב וקרא גם למערכות החינוך במדינות ערב "ללמד יותר תכנים הקשורים לטרור ולסכנות שהוא טומן בחובו על החברות האנושיות".³⁶

הביקורת על מבצעי הפיגועים וכמראה גם על החברה הערבית כולה הייתה חריפה ובוטה ועצם קיומה חשוב למחקר הפולמוס בנושא. יחד עם זאת, ניכר כי הדיון בהיבט האחריות הערבית היה שטחי ולא התעמק ברבדים עמוקים ואקוטיים יותר, כמו למשל בסוגיית "האחרות" שבאסלאם. הוא לא ביקש לעסוק, למשל, בשאלה מדוע הדת המתוארת בפי מאמיניה כ"בשורה אלוהית שתנהיג צדק ושלוש לאנושות כולה" הצמיחה ארגונים רצחניים חובקי עולם? ומדוע דווקא העולם הערבי מתמודד עם סטיגמת הטרור המוטמע בשורשיו, בעוד שקבוצות אתניות אחרות ברחבי הגלובוס נרדפו, קופחו ונכבשו לאורך ההיסטוריה – גם ובמיוחד מהמערב – ואינן נוהגות בטרור כלפי "הרודפים"? למרות גילויי הרגש, חשבונות הנפש והקריאה לרפורמה, ניכר כי מימד עומק זה לא קיבל ביטוי משמעותי יותר בשיח הפרשנים בגנות הפיגועים, באופן שהקשה עליהם להתמודד בפולמוס מול אלו שהיללו את המפגעים.

הכותבים בשבח הפיגועים: מגיני בחצי-פה ועד הערצה של בן לאדן והמפגעים

היומון אל-קדס אל-ערבי היה אמנם למוביל בשיח בעד בן לאדן ובשבח הפיגועים, אך ניתן לומר כי כלל היקף השיח בתקשורת הערבית בו הופיעו גילויי שמחה ואהדה למבצעי המתקפה היה

³⁵ עת'מאן מירע'ני, "וללאסלאם מערכתה", אל-שרק אל-אוסט, 27 בספטמבר 2001, ב: <http://goo.gl/XGXnPd>

³⁶ מטיע אל-נונו, "מטלוב תועיה אל-אג'יאל אל-שאבה באח'טאר אל-מנט'מאת אל-ארהאביה", אל-שרק אל-אוסט, 8 באוקטובר 2001, ב: <http://goo.gl/MmjnXK>; עוד בנושא השיח על אחריותם האישית של הערבים והמוסלמים לפיגועים ראו: פהמי הויד, "דעוה לתחאלפ דולי צ'ד אל-כראהיה", אל-שרק אל-אוסט, 17 בספטמבר 2001, ב: <https://goo.gl/moZqph>, סעד בן טפלה, "צדיקי ואל-צדמה", אל-שרק אל-אוסט, 15 בספטמבר 2001, ב: <https://goo.gl/xNOx2k>, באסם אל-ג'סר, "דור אורובא ואל-ערב פי אל-חרב עלא אל-ארהאב", אל-שרק אל-אוסט, 24 בספטמבר 2001, ב: <http://goo.gl/wPgyTh>

גדול משמעותית בהיבט הכמותי מהשיח בגנותם. רובם של הכותבים בשבח הפיגועים היו בעלי נטייה אסלאמיסטית, ופרסמו את מאמריהם בכלי תקשורת המזוהים עם תנועות וארגונים בעלי אידיאולוגיה אסלאמיסטית. מוחמד עיד מבקש להסביר עובדה זו בטענה כי באירועים מרכזיים ומעוררי מחלוקת המסוקרים בתקשורת ההמונים, כלל הגורמים המעורבים בשיח נוטים לנקוט אסטרטגיות פולמוס המזוהות עם האמונות והמאפיינים האידיאולוגיים עמם הם מזוהים. עיד מסביר כי שני הצדדים בפולמוס מושפעים מהנרטיב המשליך על אמונתם ותפיסתם, באופן המתבטא בכתיבתם על האירוע, אך הם "נמשכים" מיד לצד המזוהה עם ה"אני-מאמין" שלהם ומעניקים לו סיקור אוהד.³⁷

הכותבים בעד הפיגועים שטחו במאמריהם כתב הגנה על מבצעי הפיגועים, וביקשו להבליט את מימדי ה"הצלחה" דווקא נוכח האמצעים הדלים שעמדו לרשות המפגעים ("סכינים ואימים"). במסרים אלו עלתה גם ביקורת כלפי מנהיגי העולם הערבי שבחרו "לכרוע ברך" מול אמריקה, להזדהות באופן מידי עם כאבה ולנקוט עמדה בוטה, חריפה ומתנערת נגד "טובי לוחמיה של האומה הערבית"; הכותבים שטחו שורה של צידוקים למתקפה, זולת הטענה לנקמה באמריקה ו"הלקח שעליה ללמוד", וטענו כי היו סיבות הלכתיות, מוסריות ופוליטיות להוציא אותה לפועל; הם דרשו לראות במתקפת הפיגועים כ"פעולת התנגדות לגיטימית לכובש המערבי" ודחו בתוקף את הגדרת המתקפה כפעולת טרור. בהקשר זה מחו הכותבים נוכח מה שתיארו כ"איפה ואיפה" בסיקור התקשורת בסוגיית קורבנות פיגועי הטרור ותהו מדוע נוהגות התקשורת הערבית והבין-לאומית בערבים ובמוסלמים "הנטבחים" על ידי האמריקנים מדי יום כ"קורבנות סוג ב'?"; במאמריהם של הכותבים שבחרו בקו תקיף יותר, בלט מוטיב חוזר של סתירה רעיונית פנימית. כך למשל, אף שהבליטו גילויי הערצה לבן לאדן, הם הביעו ספקות בטענות המערב לאחירותם של בן לאדן ואל-קאעדה לפיגועים ("לא מאמינים לאמריקנים"). חלקם הציף את השיח בשלל תיאוריות קונספירציה – שתוארו כעובדות מוכחות. במרכזן של תיאוריות אלו ניצבו אנשי הממשל והמודיעין בארצות הברית ובישראל, בטענה כי הם אחראים לפיגוע מורכב, מחושב והרסני כל כך, באופן השולל מכל יסוד את האפשרות ש"אדם אחד" (בן לאדן) אחראי להם. הם טענו כי מזימה מערבית שתכליתה השבת ההגמוניה האמריקנית לעולם היא שניצבת מאחורי הפיגועים; הכותבים העלו מסרים של חשש ופחד מהשלכות המתקפה – ובצד מסרי אזהרה לארצות הברית שלא לנהוג בפזיזות, ללמוד

³⁷ Mahmoud Eid, "The Two Faces of Osama bin Laden", pp. 161-162

את לקחי העבר מניסיונותיה הצבאיים מעבר לים ולהימנע מענישה קולקטיבית נגד העולם הערבי; במרכזו של השיח בעד הפיגועים ניצבה דמותו של אוסאמה בן לאדן, שתואר כדמות נערצת ומעוררת השראה. "גיבור" ו"אגדה" הם רק שניים מהתיאורים שהודבקו לו, בניסיון של הכותבים להשוות אותו לדמויות מפוארות בהיסטוריה המוסלמית.

טכניקות הפולמוס ששימשו את הכותבים בשיח זה דומות ואף זהות בחלק מהמקרים לאלו ששימשו את הכותבים בשיח נגד הפיגועים – ועיקרן: דימויים, מוטיבים השוואתיים, חזרה והדגשה, לעג ושאלות רטוריות.

כבר בימים הראשונים שלאחר מתקפת הפיגועים, וכשתחושות ההלם וחוסר הוודאות עודן ניצבות במרכז השיח התקשורתי, החלו ניצניו של השיח בעד הפיגועים, שהתבטאו ברובם בגינוי רפה. האמצעים הרטוריים המרכזיים שעשו הכותבים שהכתיבו קו זה היו תחכום, הונאה והולכת שולל של הקורא. הם ביקשו ליצור רושם לפיו הם מגנים את מתקפת הפיגועים, אך בפועל ביצעו מניפולציה רטורית כשהציגו בחלקו השני של משפט ה"גינאי" את המסר האמיתי שהם ביקשו להעביר – הצדקת המעשים – ולהעניק לו משקל משמעותי יותר בטיעונים. כך, למשל, הפובליציסט המצרי ומי שמונה בהמשך לתפקיד יו"ר-כבוד של תנועת אל-נופד המצרית, מצטפא אל-טוויל, הציג את גישתו לפיגועים: "יש לשמור על היחסים עם אמריקה ולהביע צער עמוק על שאירע לה. יחד עם זאת, כל אימת שארצות הברית תנהג בנטייה לטובת מדינות מסוימות (בכוונתו לישראל) – היא תסבול מטרור";³⁸ במאמר תחת הכותרת "נגד הטרור – לא בעד אמריקה, אך גם לא נגדה", שהתפרסם בביטאון האחים המוסלמים בירדן, אל-סביל, כתב העיתונאי והפעיל הפוליטי הפלסטיני מניר שפיק: "המוסלמים נגד הטרור – אבל גם נגד הטרור שארצות הברית וישראל מבצעות";³⁹ וגם היומון העיראקי אל-ת'וזה גינה בחצי פה, כשכתב במאמר המערכת אחרי הפיגועים על "הבעת התנחומים למשפחות ההרוגים", ומיד לאחר מכן מתח ביקורת על מדיניותו של "הממשל האמריקני הרשע". מוחמד עיד סוקר במאמרו דוגמאות נוספות שהופיעו באל-ת'וזה, לפיהן הפיגועים מהווים "תגובה לגיטימית למדיניות האמריקנית הבלתי-צודקת". ארצות הברית תוארה במאמרים כ"מרשעת", "שנואה", "פוגענית", "אויבת", ו"שטן", וכמדינה הנוהגת בחוסר צדק. הסיקור התקשורתי בעיתון לווה דווקא בתמונות של הפגנות התמיכה בפיגועים – ופחות מזירות האסון.⁴⁰

³⁸ מצטפא אל-טוויל, "אמריכא אל-שקיק אל-אכבר", אל-נופד, 20 בספטמבר 2001, ע"מ 10
³⁹ מניר שפיק, "צ'ד אל-ארהאב וליס מע אמריכא או צ'דהא כד'לכ", אל-סביל, 25 בספטמבר 2001, ע"מ 16

⁴⁰ Mahmoud Eid, "The Two Faces of Osama bin Laden", pp. 176-177

גם העיתונאי המצרי עלי אל-סייד נקט בטכניקות פולמוס דומות. בפתחת מאמרו ביקש להישמע מפויס וטען כי "מה שקרה באמריקה הוא דבר נורא וברברי", אולם הטון השתנה מיד כשטען: "מה שקורה לפלסטינים עוד יותר נורא וברברי, והוא מבוצע על ידי ישראל בנשק ובכסף אמריקניים". היה זה רק מבוא להמשך הבוטה: "במשך שנים ארוכות גרמה אמריקה לעמים רבים בעולם לבכות. תמיד הייתה זו היא שעשתה מעשים וכעת עושים בה מעשים. טבח המבשל רעל צריך יום אחד גם לטעום אותו!"⁴¹

הרטוריקה הלכה והקצינה בחלוף הימים שאחרי מתקפת 11 בספטמבר, והתבטאה בגילויי שמחה לאיד וטענות כי "ארצות הברית הביאה על עצמה" את האסון. הכותבים שבחרו בקו זה במאמריהם, עשו שימוש נרחב בטכניקות פולמוס של לעג ושאלות רטוריות, ובחרו לפנות למוטיבים רגשיים בכתיבתם. התיאורים הציוריים שהדביקו הכותבים לאמריקנים ולנשיא ארצות הברית בוש בפרט נצבעו אף הם בגוון שלילי ולעגני. הלעג טומן בחובו אלמנטים ביקורתיים, המסייעים לכותב להביע את עמדתו באופן מובלע או מרוכך לעתים – אך הוא מסייע להחדרת המסר באופן יעיל לתודעתו של הקורא.⁴² "בוש ה'קאובוי' חשב שהוא יוכל לשלוט בן לאדן", כתב העיתונאי המצרי אוסאמה אנוואר עכאשה ביומן אל-נופד ופנה לממשל האמריקני: "אחרי שחימשת ואימנת אותו (בן לאדן), עכשיו אתה מצטער על כך? [...] ארצות הברית הרוויחה ביושר את מעשיו של בן לאדן. היא טיפחה, מימנה ובנתה אותו";⁴³ "מי שרוצח ילדים אחרים – אין לו הזכות למחות כשהאחרים רוצחים את ילדיו שלו. על אמריקה לפעול לקיבוע נורמות אנושיות במקום לאיים בתגובה", כתב העיתונאי הירדני ג'מאל אשתיוי באל-סביל. "ארצות הברית ביצעה לאורך ההיסטוריה שורה של מעשי טרור בלתי אנושיים [...] אל לה, כעת, לתהות ולמחות על הרג בניה לאור מעשיה ואל לה לאיים בתגובה על שאירע לה."⁴⁴

העיתונאי המצרי אחמד רגב לעג בשבועון המצרי אח'באד אל-יום כי ארצות הברית נכנסת לעידן חדש של פחד, אותו לא חוותה מעולם. "אפילו במלחמת העולם השנייה, לא התנסו הערים האמריקניות במה שהיה מנת חלקן של ערי אירופה", כתב. "זאת, משום שהאמריקנים חיו במשך עשרות בשנים בתחושת ביטחון [...] האמריקני המצוי אינו צריך כעת לפחד מחלליות או ממלחמות

⁴¹ עלי אל-סייד, אל-אהראם, 22 בספטמבר 2001. בתוך סקירת המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון MEMRI: "טרור באמריקה (14) – העיתונות הממסדית במצרים מצטרפת לביקורת האופוזיציה על אמריקה", 27 בספטמבר 2001, ב: <https://goo.gl/U3tb7L> [להלן: "טרור באמריקה (14)"]; מסרים דומים ראו ב: "רסאלה אלא בוש מן שהדאא' רפח", אל-קדס אל-ערבי, 28 בספטמבר 2001, ע"מ 19; חמדאן חמדאן, "צליביה ג'דידה ולכנ בהיסטוריה אמריכיה הד'ה אל-מרה", אל-קדס אל-ערבי, 21 בספטמבר 2001 ע"מ 18

⁴² מיכאל ברק, הצנפיות בראי השיח הפולמוסי הוהאבי והסלפי, ע"מ 198
⁴³ אוסאמה אנוואר עכאשה, "אל-מטלוב... ואל-טאלבאן... ואל-זבדה!", אל-נופד, 22 בספטמבר 2001, ע"מ 14
⁴⁴ ג'מאל אשתיוי, "מן קתל אל-אנסאנ?", אל-סביל, 24 בספטמבר 2001, ע"מ 13

כוכבים כמו בהוליווד. די לו להרים את ראשו ולראות מטוס נוסעים בשמים כדי שימות מפחד";⁴⁵ כותבים אחרים הסבירו את גילויי השמחה בעולם הערבי מכך ש"אמריקה חטפה אותה",⁴⁶ תהו בגיחוך כיצד "אמריקה, שידעה מהו צבע תחתוניו של סדאם חוסיין, לא ידעה מה צבע תחתוניו של בן לאדן?"⁴⁷ ושבעו נחת ממה שכינו "ערעור האמון שרוחש הקאובוי האמריקני הקטן בוש למנגנוני המודיעין ולסוכניו ברחבי העולם".⁴⁸

האדרת המבצעים: "שהידים", "לא היו צריכים הרבה כדי להכות באמריקה"

היחס כלפי מבצעי הפיגועים בקרב כותבי המאמרים שתמכו בהם, התבטא בגילויי הערצה. בשונה מהדימויים שהודבקו להם על ידי העיתונאים שהתנגדו לפיגועים, הכותבים בשבחם כינו אותם במקרה הטוב בכינוי בעל המטען הניטרלי "המבצעים", ובמקרים קיצוניים יותר "שהידים" (המקריבים עצמם למען האל בפעולת ההתאבדות). כפי שלמדנו, טכניקת פולמוס זו - הדימוי והמטאפורה - היא טכניקה רווחת בעולם האנלוגיות, ומהווה את הכלי היעיל ביותר עבור הכותב להעביר את המסר שלו לקורא ביעילות. השימוש באמצעים אלו מסייע לנו להבין מידית באיזה צד של המתרס ניצב הכותב, ובהתאם לכך לעמוד על דעותיו וגישתו כלפי הסוגיה הנידונה.⁴⁹ העיתונאים שביקשו במאמרי הדעה "להגן" על מעשי המפגעים ב-11 בספטמבר קראו לממשל האמריקני להגדיר מחדש את משמעות הטרור ולהרחיב אותו מעבר למה שהם הגדירו כמינוח צר ושטחי.

העיתונאי יאסר אל-זעאתרה בחר לכנות את מבצעי הפיגועים "חלשים", אך תוכן המאמר מעיד דווקא על האור החיובי בו הוא ביקש להציג את המעשים. מאמרו ביומון אל-סביל בא כחלק ממשוואה שביקשו עיתונאים אסלאמיסטים להציב במסגרת הפולמוס מול המתנגדים לפיגועים, סביב הגדרת מתקפת 11 בספטמבר. אל-זעאתרה ועמיתיו ביקשו להבחין בין התקיפות האמריקניות ברחבי המזרח התיכון, לבין מעשיהם של חוליית חוטפי המטוסים. "בפיגועים הוכח שלא צריך הרבה כדי לגרום לה (לאמריקה) לנזק שכזה - סכינים, רצון ונחישות", כתב אל-זעאתרה והזהיר מפני תגובה אמריקנית חריפה: "דחיקת 'הנעשקים' לפינה עלולה ליצור נזק רב יותר";⁵⁰ שבוע קודם לכן פורסם ביומון אל-נופד מאמר פרי עטו של האב הרוחני של תנועת "הג'מעה האסלאמיה" במצרים, ומי שכונה "השיח' העיוור", עמר עבד אל-רחמן. במאמר, הוצג המונח "טרור החזקים". אל-רחמן, שנידון למאסר עולם בכלא האמריקני לאחר שהורשע במעורבות בפיגוע הראשון שהתרחש במגדלי

⁴⁵ אחמד רגב, אל-אח'באר, 25 בספטמבר 2001. בתוך: סקירת המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון MEMRI: "טרור באמריקה (14)""

⁴⁶ נביל פארוק, אל-מידאן, 24 בספטמבר 2001, בתוך: "טרור באמריקה 14"

⁴⁷ ווחיד חאמד, לוז אל-יוסף, 22 בספטמבר 2001, בתוך: "טרור באמריקה 14"

⁴⁸ צלאח אל-דין סלים, אל-אח'באר, 25 בספטמבר 2001, בתוך: "טרור באמריקה 14"

⁴⁹ מיכאל ברק, הצופיות בראי השיח הפולמוסי הוהאבי והסלפי, ע"מ 192

⁵⁰ יאסר אל-זעאתרה, "ארהאב אל-צ'עפאא'..הל תקרא אל-ולאית אל-מתחדה דלאלתה?", אל-סביל, 24 בספטמבר 2001, ע"מ 3

התאומים בשנת 1993, מתח ביקורת על האיפה ואיפה ביחס לפיגועים בארצות הברית בהשוואה למעשי האמריקנים וישראל במזרח התיכון. הוא תהה האם הטרור שהכה באמריקה הוא "טרור סוג ב" שבגיננו העולם כולו מתגייס כעת להיאבק בו ושאל "מדוע שכשהטרור מכה באמריקה כולם מתעוררים ומתגייסים"? לדבריו, כשנשיא מצרים מובארק, בן בריתו של המערב, קרא להילחם בטרור שנים קודם לכן, אף מדינה לא נקפה אצבע, אך כעת – "כל המדינות שאירחו בשטחן, הגנו ותמכו בטרוריסטים הכי גדולים מתוך פחד שיפגעו בהן – מתעוררות ומתגייסות למאבק בטרור העולמי?". בנוסף, ביקש עבד אל-רחמן לתהות כיצד הטרור שהכה באמריקנים שונה מתמיכתה של אמריקה בישראל ובמעשיה נגד הפלסטינים. "האם זה לא טרור?", שאל;⁵¹ הוגה הדעות המצרי-אסלאמיסטי מוחמד עבאס תהה גם הוא על האיפה ואיפה ביחס לפיגועים בארצות הברית וכתב בציניות:

"רציתי להשתתף במבול דמעות התנין מכל קצוות תבל על מותם של אזרחים מפשע [...] אבל נזכרתי במוותם של המוסלמים בפלסטין, בלבנון, במצרים, בצברה ושתילה, בקאנא [...] אז שאני אבכה על 5,000 אמריקנים לעומת המיליונים שמתו? [...] אם אני לא בוכה – מאשימים אותי שאני טרוריסט ברברי [...] ארצות הברית רוצה גם שנבכה וגם שנכה על חטא – גם שתפלו אותנו וגם שתכו בנו".⁵²

בחירתו של עבאס במוטיב של חזרה לאורך המאמר ("רציתי לבכות...אבל...") באה לא רק לבטא את ניסיונו הנחוש להעביר את המסר לקורא, כי אם גם את רצונו "לתבל" את המסרים בנימה צינית ולענגנית כלפי ארצות הברית וכלי התקשורת שמתחו ביקורת על השמחה לאיד בעולם הערבי נוכח הפיגועים.

מעריצים את בן לאדן: "צ'ה גווארה הערבי, הגבר המוסלמי האידיאלי"

מוחמד עיד טוען במחקרו כי פיגועי 11 בספטמבר הגדירו מחדש את המונח "גיבור". לטענתו, גם בקרבות שאירעו בין האסלאם לנצרות לאורך ההיסטוריה, הכירו האויבים זה בזה ובדמויות המנהיגים משני צדי המתרס. בהקשר זה, מציין עיד את דמותו של צלאח אל-דין, שמוכר עד היום גם בהיסטוריה הנוצרית כדמות המוגדרת במסורת המוסלמית כגיבור שניהל את המערכה בצלבנים. ואולם, טוען עיד, במקרה של מתקפת הפיגועים ב-11 בספטמבר, השתנו כללי המשחק, ורק המחזיקים באידיאולוגיה דומה לזו של בן לאדן והמזדהים עם המעשים להם היה אחראי –

⁵¹ עמר עבד אל-רחמן, "ארהאב אל-כבאר", אל-וופד, 19 בספטמבר 2001, עמוד 8
⁵² מוחמד עבאס, "הל נסינא קאנא ואל-עאמריה!?! אל-חרב אל-עאלמיה אל-ת'אלת'ה..הל בדאת?!", אל-סביל, 24 בספטמבר 2001, ע"מ 13

רואים בו גיבור. על כן, מבקש עיד לקבוע מינוח חדש ולהגדיר את בן לאדן כ"גיבור מעורר מחלוקת", בטענה כי במקרה זה "הצד השני" כלל אינו מכיר בתכונות ההרואיות שהופכות את בן לאדן לגיבור ולא בתומכיו שרואים אותו ככזה.⁵³ "המחלוקת על המונח צומחת אפילו במקום ממנו מגיע אותו גיבור", כותב עיד ומסביר כי במקרה של בן לאדן, "הצד השני" פוסל את הקריטריונים להגדרת הגיבור בנימוק תרבותי-ערכי, שכן הערכים על-פיהם מבקשים תומכיו של בן לאדן למדוד אותו כוללים תכונות אנושיות מהקוראן והמסורת המוסלמית: אמינות, כנות וטוב לב. בן לאדן מוצג על ידי תומכיו כאיש המנהל מאבק ב"חוסר הצדק של הדיכוי המערבי" ובכך הופך למגן האינטרסים של המוסלמים. עיד טוען כי הגדרות אלו פסולות בתרבות המערבית – כשהן מיוחסות לאדם שאחראי למעשי הרג כפי שאירעו בפיגועי 11 בספטמבר.⁵⁴

ביטויי ההערכה וההערצה כלפי המפגעים, כפי שהופיעו במאמריהם של כותבים אסלאמיסטים ושבהם כבר נתקלנו - היו מאופקים, בלשון המעטה, בהשוואה לכתיבתם והתייחסותם למנהיג אל-קאעדה, אוסאמה בן לאדן. עובדה זו מעניינת לכשעצמה, שכן כותבים רבים שהביעו גילויי הערצה כלפי בן לאדן בכתיבתם, לא בהכרח פסלו תיאוריות קונספירציה שפטרו את בן לאדן מאחריות לפיגועים (על כך בהמשך). בין אלו היו גם שטענו כי אם מעורבותו של בן לאדן בפיגועים אכן תוכח – הרי שזה יחזק עוד יותר את תדמית ה"גיבור" שלו. הכותבים בחרו בראש ובראשונה להתמקד בעברו הביוגרפי של בן לאדן, כאדם שוויתר על הנאות החיים והפך לסמל בקרב המוג'אהדין באפגניסטן – בשל צניעותו והעדפתו בג'האד על פני חיי רווחה. בנוסף, הדגישו הכותבים בשבחו של בן לאדן את מה שהגדירו "מרכיבים מהפכניים" שהכניס במלחמת הג'האד כלפי הכופרים במתקפת 11 בספטמבר – ועיקרם העתקת זירת המערכה לביתם של הכופרים; הם הרבו לשוות לבן לאדן תכונות של מצביאים מוסלמים מפוארים או מהפכנים שהיו לסמל (באחד המאמרים אף הושווה בן לאדן לצ'ה גווארה);⁵⁵ וחלק מן הכותבים השתמשו בביטויי חיבה ואהבה של ממש כלפי בן לאדן,⁵⁶ שתואר כ"גבר המוסלמי האידיאלי".⁵⁷ בהקשר זה יש לציין שני סקרים שנערכו בכלי תקשורת ערביים שבועות בודדים אחרי פיגועי 11 בספטמבר ושביקשו את דעתם של הגולשים והקוראים הערבים על דמותו של בן לאדן. בסקר שנערך ביומן הכוית אל-דאי אל-עאם השיבו 69% מהנשאלים כי בן לאדן הוא "גיבור ולוחם ג'האד אסלאמי". 76% מהם ציינו כי "היו

⁵³ Mahmoud Eid, "The Two Faces of Osama bin Laden", pp. 153

⁵⁴ Mahmoud Eid, "The Two Faces of Osama bin Laden", pp. 157

⁵⁵ סעיד שעיב, אל-ערב, 23 בספטמבר 2001. בתוך: סקירת מכון MEMRI "טרור באמריקה (14)"
⁵⁶ העיתונאי המצרי סלים עזוז כתב ביומן אל-אחראד הרואה אור במצרים, כי היה עושה פסל בדמותו של בן לאדן ומציב אותו בביתו. על כך ראו: סלים עזוז, אל-אחראד, 25 בספטמבר 2001. בתוך: סקירת מכון MEMRI "טרור באמריקה (14)"

⁵⁷ עבד אל-בארי עטואן, "איאם פי אמארה אל-אפער'אן אל-ערב פי ג'באל אפער'אנסתאן", אל-קדס אל-ערב, 29 בספטמבר 2001, ע"מ 5-4

עצובים לו היה נתפס על ידי האמריקנים"; וגם בסקר שערכה רשת אל-ג'זירה תיארו 82.7% מהנשאלים את בן לאדן כ"לוחם ג'האד". תוצאות הסקרים עוררו שיח ער בתקשורת הערבית, ועיתונאים שתקפו את בן לאדן ביקשו להטיל ספק במידת מהימנותם.⁵⁸

כפי שלמדנו, אחד העיתונאים שבלטו במיוחד בכתיבתם בשבחו של בן לאדן, היה עורך היומון אל-קדס אל-ערבי, עבד אל-בארי עטוואן. המאמר הבולט ביותר שכתב על מנהיג אל-קאעדה בימים שאחרי מתקפת 11 בספטמבר תיאר מסע מפרך שערך עטוואן בהרים האפגניים עד לפגישתו המיוחלת עם בן לאדן. הוא תיאר את המסע כ"אירוע החשוב ביותר בקריירה המקצועית והאישית שלי" והדגיש כי אם הייתה לו האפשרות לחזור עליה פעם נוספת לא היה מהסס לרגע – חרף הסכנה הגדולה בעצם הנסיעה, עליה פירט במהלך המאמר. "שמרתי בסוד את הנסיעה הזו מאשתי ומשפחתי. אפילו כתבתי את הצוואה שלי משום שחשבתי שלא אחזור. נטילת הסיכון היא גדולה, והסבירות למות הייתה גבוהה בהרבה מלחיות [...] אך האם אני מתחרט על הנסיעה הזו? אלף פעמים לא", סיכם עטוואן את מאמרו.

חלקו השני של המאמר הוקדש לראיון שערך עם בן לאדן. עטוואן ביקש להדגיש לכל אורך המאמר את זהותם האסלאמית של בן לאדן ואנשיו, את תחושות ה"שליחות" שלהם בביצוע משימתם ודבקותם במטרה מתוך אמונה ואידיאולוגיה. בכך, ביקש עטוואן לענות לכותבים בתקשורת הערבית שביקשו להתנער ממעשיו של בן לאדן בטענה כי אין בהם שום קשר לדת האסלאם.

עטוואן מכנה לאורך המאמר את בן לאדן בתואר "גבר" ואפילו הכותרת משרתת לקורא עד כמה אימץ עטוואן את הנרטיב של אל-קאעדה. היא נותנת ביטוי לאימויו של בן לאדן ("הנוכחות האמריקנית – כיבוש של אדמת המקומות הקדושים"), ובהמשך מובלטת בה האמירה: "שוחחנו על המשטרים הערביים המושחתים ועל העושה האמריקני נגד המוסלמים". אגב, באותה הכותרת מתואר בן לאדן כ"איש האופוזיציה הסעודי".

ברשמיו מהריאיון מפליג עטוואן בשימוש בביטויים לבבים, אוהבים ואנושיים בבואו לתאר את דמותו של בן לאדן "האיש". הוא מתאר בפרטי-פרטים את החוויה בחברת בן לאדן תוך גילוי הערצה למנהיג אל-קאעדה. וכך הוא כותב:

⁵⁸ רשת אל-ג'זירה, 10 ביולי 2001. ראו בסקירת מכון MEMRI: "טרור באמריקה (40) – בן לאדן באל-ג'זירה חודשיים לפני הפיגועים", 1 בדצמבר 2001, ב: <https://goo.gl/nfCMKK>

"השייח" בן לאדן קיבל את פניי בחיך שהפך לצחוק חרישי כשראה אותי [...] איש גבה-קומה, בעל מבנה גוף רזה, לובש בגדים אפגניים וכיסוי ראש אדום לראשו [...] צנוע בכל רמ"ח איבריו, נעים הליכות, בעל קול חרישי – אך בגדר הנשמע [...] במהלך הארוחה המשותפת תהיתי לעצמי: מה דחף את האדם הזה - בן המשפחה המיוחסת, המוכרת ובעלת המיליארדים – לחיות את חיי הפחד האלה בלב ההרים השוממים האלה, כשהוא מתמודד עם כל הסכנות וכשהמוות ממתין לו מעבר לכל פינה? [...] בן לאדן אכל מעט ולא שתה דבר למעט מים, גם לא תה או קפה [...] הוא היה רגוע, דיבר ערבית תקנית וללא כל שגיאה בשפתו. הוא סיכם את הפילוסופיה שלו במלוא הפשטות, ולפיה הוא עבר את גיל 40, אינו עוד חושש מדבר בחייו וכל מה שהוא שואף לו הוא לפגוש את בוראו. הוא השקיע את כל מאמציו לסילוק האמריקנים מחצי האי ערב וראה בכך חובה אסלאמית [...] הוא ניכר ביכולת הניתוח שלו, המשקפת קריאה נבונה של ההתפתחויות המתרחשות בעולם, תוך שהוא נעזר בבנק של ידיעות ומחזיק במערכת המחשוב המתקדמת בעולם".

בהמשך, מספר עטוואן על התנאים הדחוקים בהם חי בן לאדן ("אמרו לי שבן לאדן משתמש כמוני באותה המיטה המרופטת והשמיכה הבלויה"); האוכל הצנוע ("חשבתי שגיגעו מגוון עופות ומאכלים מפוארים, אבל קיבלתי צ'יפס מטוגן בסגנון ערבי שטובע בשמן [...] גם ארוחת הבוקר למחרת לא הייתה שונה – הגישו את אותו הלחם ושאריות"); על התרגשותו בהשכמת הבוקר מהתארגנותם של אנשי אל-קאעדה בפמלייתו של בן לאדן כתב: "הרגשתי שאני נמצא בבסיס של אבו מסלם אל-ח'ראסאני" (מצביא שהוביל את המערכה הצבאית נגד שושלת בית אומיה במאה ה-8); ואת האנשים המקיפים את בן לאדן תיאר כצעירים משכילים ובעלי כינויים זהים לאלו של מלווייו של הנביא מוחמד במסעות הכיבושים הראשונים של האסלאם. "הם לוחמי ג'האד המכבדים את מפקדם ושמוכנים למות בהגנה עליו", כתב עטוואן.⁵⁹

הקונספירציה: חצאי-אמיתות, שקרים והכחשה בדבר מעורבות בן לאדן בפיגועים

אחד האמצעים הרטוריים המרכזיים בהם השתמשו הכותבים הערבים שניצבו במחנה המזדהה עם מבצעי הפיגועים ב-11 בספטמבר, היה מוטיב ההכחשה. מוטיב זה, הנחשב לאמצעי שכנוע בשימוש רווח בתחום הרטוריקה הטיעונית, מושתת על ניפוח מיתוסים ותיאוריות קונספירציה, והופיע כמוטיב חוזר בנקודות זמן שונות בהן נדרשו כלי התקשורת במזרח התיכון להתפלמס בסוגיות הנוגעות למערב בכלל וישראל בפרט. על פי רוב, משתמשים הכותבים המציגים תיאוריות קונספירציה בטיעונים פסאודו-מדעיים, בחצאי אמיתות ומסלפים עובדות ועדויות

⁵⁹ עבד אל-בארי עטוואן, "איאם פי אמארה אל-אפע'אן אל-ערב פי ג'באל אפע'אנסתאן", אל-קדס אל-ערבי, 29 בספטמבר 2001, ע"מ

היסטוריות מוכחות, לצורך העברת המסר. "עדויות מחזקות" ושימוש ב"בעלי שם" בתחום מסייעים לכותבים לבסס את טיעוניהם, תוך התעלמות מוחלטת מהעובדה שאותם "בעלי שם" הם עצמם רוחשי קונספירציות ונשענים על שקרים ובדיות.⁶⁰

הכותבים בשבח פיגועי 11 בספטמבר, רובם מזוהים עם המחנה האסלאמיסטי, נקטו אותם אמצעים רטוריים בבואם להדוף את טענות המערב בדבר אחריותו של אוסאמה בן לאדן לפיגועים. הם הטילו דופי בתוצאות החקירה הראשונית של המתקפה, תהו "כיצד ניתן להאשים במהירות שכזו את בן לאדן?" ודרשו חקירה מקיפה ועמוקה יותר במעורבות גורמים בין-לאומיים ולא רק אמריקניים. בבסיס דרישות אלו הציגו הכותבים את הטענה, לפיה לאור מקרי ההיסטוריה הם "למדו שלא להאמין לאמריקנים"; טיעון מרכזי נוסף שרווח במאמרים עמד בשאלת יכולתו של בן לאדן, המסתתר במאורות באפגניסטן, להוציא לפועל פיגוע מורכב בסדר גודל שכזה, ובהצלחה "מסחררת" שכזו. הכותבים דחו את הטענות כי ארצות הברית אינה יודעת היכן בן לאדן מסתתר, וברמיזה בוטה למעורבות אמריקנית בפיגועים, סברו הכותבים כי מתקפת הפיגועים לא הייתה יכולה להתבצע על ידי גורמים שאינם גורמי ביון ומודיעין. בטיעונים אלו הם ביקשו להיאחז בשורה של "הצלחות מודיעיניות" של ארגוני מודיעין במערב, ובראשם ישראל; הכתיבה על חוסר יכולתם של הערבים, לכאורה, לבצע פיגועים בסדר גודל שכזה, ביטאה גם ביקורת מרומזת ששיקפה דימוי עצמי נמוך על יכולותיהם הדלות של הערבים בהשוואה למעצמות עולמיות בסדר גודל של ארצות הברית. בהצגתם שאלות רטוריות בדבר "המרוויחים" מפיגועי 11 בספטמבר, טענו הכותבים כי רק גורמים המעוניינים בהצתת מלחמת ציוויליזציות נגד האסלאם – כלומר, ישראל – היו יכולים להכווין מדינה בעלת שאיפות אימפריאליות והגמוניות במזרח התיכון – כלומר, ארצות הברית – לבצע פיגוע שכזה. כותבים אחרים אף הפליגו וטענו למעורבות אמריקנית ישירה בפיגועים – של הנשיא בוש עצמו ושל ממשלו. הם טענו שבוש ביקש באמצעות הפיגועים להפוך מהנשיא הכי פחות אהוד בהיסטוריה האמריקנית – לנשיא הראשון מאז רוזוולט שמחזיק בתמיכה גורפת מצד הדמוקרטים והרפובליקנים גם יחד.⁶¹

העיתונאית הירדנית אמינה אל-חג'וג' הגדירה את האסלאם במאמר שפרסמה באל-סביל כ"אויבם החדש של האמריקנים אחרי נפילת הקומוניזם". היא דחתה את הטענה האמריקנית כי

⁶⁰ עוד על תיאוריות קונספירציה במזרח התיכון קראו ב: Daniel Pipes, *The Hidden Hand: Middle East fears of conspiracy*, New York: St. Martin's Press, 1996; אסתר ובמן ומאיר ליטבק, *מאמפתיה להכחשה: תגובות לשואה בעולם הערבי*. ירושלים: הוצאת מאגנס, 2015; מאיר ליטבק, "ישראל בעיני איראן: מהכחשת השואה לשלילת הקיום", בתוך: עוזי רבי (עורך), *זמן איראן*, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2008, ע"מ 67-49.

⁶¹ סמיר עטאללה, *אל-שוק אל-אוסט*, 14 בספטמבר 2001. בתוך סקירת המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון MEMRI: "טרוור באמריקה (4) – בעלי טורים ערביים: מבצעי הפיגועים אינם ערבים או מוסלמים", 19 בספטמבר 2001, ב: <https://goo.gl/3m6pbh>

גורמים מוסלמים ביצעו את הפיגועים ופנתה לקוראים הערבים בבקשה שלא להאמין לו. "בוש היה רוצה שתאמינו לו שערבים מוסלמים ביצעו את הפיגועים משום שכך פועל ההיגיון שלו. זאת, למרות שהמציאות אינה תואמת זאת, ושום גורם ערבי לא באמת יכול היה לעשות זאת", כתבה. "את בוש לא מעניינות העובדות, הוא כבר הקים לעצמו קואליציה – בסיוע ערבי ואסלאמי – והכל רק כדי לפגוע בבן לאדן? בזה הוא רוצה שתאמינו, אבל אף אחד לא יתנגד אם המטוסים האמריקניים יטעו ויפגעו, למשל, באיראן".⁶²

תיאוריית קונספירציה נפוצה התבססה על הטענה כי בן לאדן הוא למעשה כלי שרת בידי הממשל האמריקני ל"סגירת חשבונות" עם מדינות התומכות בטרור. על פי תיאוריה זו, וושינגטון החליטה להאשים את בן לאדן באחריות למעשים כדי להצדיק את שובה לאזור, וזאת אף שהיא יודעת בדיוק היכן הוא נמצא באפגניסטן. העיתונאי המצרי הבכיר סיד עבד אל-עאטי ביקש להציג את "התקדים" של סדאם חוסיין לחיזוק תיאוריה זו. "ארצות הברית טענה כי היא יודעת היכן נמצא סדאם וכי היא מסוגלת ללכוד אותו או למחות אותו מעל פני האדמה", הוא כתב במאמר ביומן אל-וופד. "עם זאת, היא הותירה אותו כדי להתיש את עיראק ולהתיש את הערבים, שמשלמים את מחיר הישארות הכוחות האמריקניים באזור המפרץ".⁶³

בשבועון הפלסטיני אל-מנאר הציגו קונספירציה מרחיקת-לכת אף יותר.⁶⁴ "כל הסימנים האובייקטיביים מעידים על כך שמנגנוני הביטחון האמריקניים, ובראשם ה-CIA וה-FBI ביצעו את התקפת ההתאבדות", טען העיתונאי הפלסטיני עטאללה אל-שייח' ב"כתבת תחקיר" שפרסם בשבועון, וביקש להעניק מימד היסטורי ל"עובדות" שהציג, כדי לחזק את טיעונו:

"בעקבות סיום המלחמה הקרה, לאחר התמוטטות בריה"מ, מצא עצמו ה-CIA מושבת מעבודה [...] הקונגרס האמריקני החל לדבר על סיום משימתו של ה-CIA, לאחר שנעלם יריבו המושבע, הק"ג. הועלו כמה הצעות ספציפיות במסדרונות הקונגרס לצמצם את היקפו של ה-CIA, ובמשתמע, לצמצם גם את תקציבו. כדי לשים קץ לדיבורים האלה, וכדי שיוכל לשמור על קיומו ועל חשיבותו, חייב היה ה-CIA למצוא מוצא מתאים [...] ומנגנוני המודיעין האמריקניים החלו לחפש אחרי "שד" חדש שיהיה מפיח יותר מן השד הישן. הם מצאו את שחיפשו בדמותן של תנועות ההתעוררות האסלאמיות".

⁶² אמינה אל-חג'וג', "מן פעלהא אד'ני?", אל-סביל, 24 בספטמבר 2001, ע"מ 8
⁶³ סיד עבד אל-עאטי, "אינ אוסאמה בן לאדן?", אל-וופד, 20 בספטמבר 2001, ע"מ 10
⁶⁴ ראו סקירת המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון MEMRI: "טרור באמריקה (29) – שבועון פלסטיני: ה-CIA, ה-FBI והמוסד אחראים", 27 באוקטובר 2001, ב: <https://goo.gl/yd126i>

בהמשך הכתבה בשבועון הפלסטיני נטען כי המודיעין האמריקני ביקש להפחיד את העם האמריקני באמצעות שיח על "הסכנה האסלאמית, הטרור האסלאמי ופצצת האטום האסלאמית", ובניתיים אנשי ה-CIA קיבלו השראה מסרטים הוליוודיים על האופן בו צריכה "להצטלם" מתקפה שכזו בניו יורק, בה מעורבים מגדלי התאומים. הכתבה ייחסה לשיתוף פעולה הדוק בין ה-CIA ל-FBI גורם מפתח בהצלחת הפיגועים ואף העניקה "תשובות הגיוניות" לשאלה "כיצד יתכן שאדם מערבי יבצע פעולת התאבדות שהוא יודע מראש שהוא ימות בה, שכן אנשים אלה אוהבים את החיים?". "כבר הוכח שהם הורגים את עצמם מסיבות מופרכות וקלושות, כגון מאיסה בחיי הנישואין. כמו כן, הם נפטרים מילדיהם בכך שהם מטביעים אותם או חונקים אותם. גם כאשר עומדים לתפוס אותם בביצוע פשע, הם הורגים את עצמם. לפיכך, אין זה בלתי אפשרי שמישהו מהם יבצע מעשה שכזה", נטען.

מאמר מעניין שייחס לישראל אחריות לפיגועים כחלק מתיאוריית קונספירציה היה פרי עטו של העיתונאי המצרי הבכיר עבאס אל-טראבילי. יומיים בלבד לאחר מתקפת הפיגועים, ביקש אל-טראבילי להחזיר את הקוראים לפרשת "העסק הביש", בה נחשפו ניסיונותיה של ישראל בשנות ה-50 לחבל ביחסי מצרים וארצות הברית באמצעות הוצאתם לפועל של פיגועים באופן מכוון נגד מטרות אמריקניות בקהיר, ובאופן שייצור את הרושם שגורמים מצרים הם שאחראים להם. חשיפת הפרשה ומעצר הסוכנים הישראלים שהיו מעורבים בחולייה שביצעה את הפיגועים, נחשבה אמנם לאחד מהכישלונות המהדהדים בקהילת המודיעין הישראלית – אך חשפה גם בפני העולם הערבי טפח מיכולותיה של "הזרוע הארוכה". במאמרו באל-נופד, ביקש אל-טראבילי להיאחז בפרשיית "העסק הביש" כקונספירציה בביסוס טענתו ליכולותיו של המודיעין הישראלי, כשהוא עושה שימוש בררני בעובדות היסטוריות. בכך, יצר מניפולציה בהצגת שאלות רטוריות וברמיזות כדי להוביל את הקורא ל"מסקנה הבלתי נמנעת" – ישראל אכן אחראית לפיגועי 11 בספטמבר. "האם קיים מי שירצה להפעיל את המוח האמריקני באופן שיגרום לו לנהוג בדרך מסוימת, לעבר מטרה מסוימת, לשם השגת יעד מסוים?", תהה אל-טראבילי. "הפעולה שזכתה לשם 'מבצע סוזנה' (פרשת 'העסק הביש')", אותה תכנן המוסד הישראלי, שנועדה לפגוע בבתי קולנוע אמריקניים ואחרים [...] משמעה שעלינו לשאול האם קיימות טביעות אצבע ישראליות באשר למה שהתרחש באמריקה. את הפשע שבוצע שם לא יכול לבצע מנגנון פרטי, ולא שום ארגון פלסטיני – או לא פלסטיני, או אפילו אמריקני. זוהי פעולה שמסוגל לבצע רק מנגנון מיומן וגדול בסדר גודל של המוסד". בסיום שאל:

"האם ישראל מתכננת להוריד את המזרח התיכון כולו על ברכיו, בתקיפה אמריקנית רחבה שתוביל את ישראל ליישם את מזימתה להשתלט על האזור כולו?...".⁶⁵

ראש הפקולטה למדע המדינה באוניברסיטת תעלת סואץ במצרים, ג'מאל עלי זהראן, האשים את התקשורת האמריקנית ב"הסתרת המבצעים האמיתיים של הפיגועים" ויצר מניפולציה בקרב הקוראים, כשסילף עובדות ועדויות היסטוריות מוכחות, הציג חצאי אמיתות – והכל כדי להתאים אותן למסר שהוא ביקש להעביר במאמר שפרסם ביומן המצרי אל-אהראם. "במרכז הסחר העולמי (עבדו) אלפי יהודים העוסקים בכספים ובבורסה, אך איש מהם לא היה במקום ביום האירוע", טען זהראן. "מתוך 6,000 הרוגים, בני 65 לאומים מ-60 מדינות, לא היה אף יהודי!! [...]. בנוסף, היו שמועות רבות ופרסומים גלויים על כך שיהודים בעלי מניות ענק בחברות התעופה והביטוח, מכרו את מניותיהם במחירים גבוהים ביותר באירופה כעשרה ימים לפני ההתקפות על אמריקה. לאחר חזרתה לעבודה של הבורסה, התחרו היהודים ביניהם על רכישת המניות במחירים הנמוכים ביותר, או שהם המתינו עד שהמניות תגענה לערכן המינימלי, ואז הם רכשו אותן ורשמו רווחים אדירים. אין ספק שיש בכך כדי לחשוף את מעורבותם בפשע".⁶⁶

ביטוי חשש מהתגובה האמריקנית

מוטיבים בולטים נוספים שאפיינו את כתיבתם של העיתונאים משני צדי המתרס בפולמוס התקשורתי שהתחולל סביב אירועי 11 בספטמבר היה הפחד והחשש מהתגובה האמריקנית. מוטיבים אלו באו לידי ביטוי ביתר שאת בימים הראשונים שלאחר המתקפה, כשתחושות ההלם התערבבו בחוסר ודאות בעולם כולו, וכשעדיין לא היו ברורים כל ממצאי חקירת האירועים. כשברקע הצטברו דיווחים סותרים בתקשורת העולמית על היערכותה של ארצות הברית לתגובה, נאומים והתבטאויות לוחמניות של גורמים אמריקנים בכירים ובראשם הנשיא בוש – החשש בעולם הערבי מאופי ועוצמת התגובה האמריקנית למתקפה רק הלך וגבר.

הכותבים בגנות הפיגועים שבו וקראו לדיאלוג ושמירה על הברית האסטרטגית עם וושינגטון, והביעו חשש מתגובה אלימה פי כמה וכמה של ארצות הברית ומ"מלחמה בכל מחיר".⁶⁷ הם הדגישו את זכותה של ארצות הברית להגן על ריבונותה ועמה, אך קראו לאמריקנים להשיג

⁶⁵ עבאס אל-טראבילי, "אל-ח'ופ מנ..רד אל-פעל", אל-נופד 13 בספטמבר 2001, עמוד השער
⁶⁶ ראו סקירת המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון MEMRI: "טרור באמריקה (21) – פרופסור מצרי למדע המדינה ב'אל-אהראם': הפיגועים קופרודוקציה של המוסד הישראלי ויהודי ארה"ב", 10 באוקטובר 2001, ב: <https://goo.gl/LMs3St>; עוד על האשמת ישראל בפיגועים ראו: סנאא' אל-סעיד, "אמריכא..ונוע אח'ר מנ אל-ארהאב", אל-נופד, 16 בספטמבר 2001, ע"מ 7
⁶⁷ ראו למשל: באסם אל-ג'סר, "כי לא תתחול אל-ח'רב צ'ד אל-ארהאב אלא ח'רב צ'ד אל-ערב ואל-מסלמינ", אל-שדק אל-אוסט, 17 בספטמבר 2001, ב: <https://goo.gl/0DaiKd>

תמיכה ולגיטימציה בין-לאומית לכל מהלך נגד הטרוריסטים,⁶⁸ להימנע מעונשים קולקטיביים ו"לא לרדת לרמה של סדאם חוסיין" – בכך שיהפכו בעצמם לאומה הנוהגת בניגוד לחוק הבין-לאומי. "ארצות הברית, מנהיגת העולם הדמוקרטי, צריכה שלא להידחף ולנהוג באופן הדומה למשטרים כמו זה של סדאם", כתב הפובליציסט האיראני הגולה אמיר טאהרי באל-שדק אל-אוסט. "אלו הדוחקים בנשיא בוש להמשיך ב'מתקפה על עיראק' – הרי שמפנים לו קריאה להפוך את ארצות הברית לכוח מפר סדר ומחולל אנרכיה, דבר שלא נראה שהעם האמריקני יאפשר שיקרה".⁶⁹

ואילו החשש שעלה בטיעוניהם של הכותבים בשבח הפיגועים נמהל בנימה של זעם. הם ביקשו להדגיש בפני האמריקנים ש-11 בספטמבר היה מסר של אזהרה, ושתגובה אמריקנית עלולה להוביל למתקפות קשות והרסניות אף יותר מזו. במאמרים אלו שבו ועלו מונחים כמו "מלחמת עולם", "מלחמת ציוויליזציות", "עימות בין הטוב לרע", ובהם בחרו הכותבים להשתמש בדוגמאות ממערכות צבאיות כושלות שניהלה ארצות הברית מעבר לים, בקריאה לאמריקה ללמוד מההיסטוריה. "היא עלולה להיכנס למלחמה שלא תדע כיצד לצאת ממנה, מלחמה שכזו תביא רק לעוד בן-לאדנים שיוציאו לצבא האמריקני לשון כשהם מתחבאים מאחורי הסלעים ובמערות", נכתב באל-נופד;⁷⁰ עת'מאן אל-רוואף קרא לאמריקנים באל-שדק אל-אוסט להפנים את לקחי ויאטנם, להבין ש"כניסה למלחמה היא עניין אחד והיציאה ממנה היא דבר אחר" והזהיר שככל שתתארך המלחמה, כך יתרבו בעיותיה של ארצות הברית מול העולם האסלאמי;⁷¹ ועדנאן חוסיין תאר את האווירה השוררת בעולם אחרי הפיגועים ככזו ששררה ערב מלחמת המפרץ הראשונה, אך ביקש: "הדמיון הזה באווירה לא צריך לגרום לטעות בהערכה כי המלחמה היא הפתרון גם בפעם הזו [...] הקואליציה הבין-לאומית החדשה חייבת לקחת בחשבון את הניסיון ממשבר המפרץ".⁷²

כמה עיתונאים שביקשו להזהיר מהשלכות התגובה האמריקנית, בחרו להשתמש באמצעי רטורי מיוחד בכתיבתם, כדי להמחיש את פנייתם הישירה לנשיא בוש – והוא בדמותו של "המכתב הפתוח". השימוש באמצעי רטורי זה, כפי שלמדנו קודם לכן, סייע לכותבים לנסח את כתיבתם בצורה מוחשית יותר, בכך שהפכו את מאמר הדעה שלהם למסר בפנייה אישית לנשיא, המשלב אלמנטים רגשיים. אחמד אל-כאט'ם, למשל, פנה לנשיא בוש מעל דפי אל-שדק אל-אוסט, בטון של

⁶⁸ אל-שדק אל-אוסט, 18 בספטמבר 2001, ב: <http://goo.gl/3FOIjq>
⁶⁹ אמיר טאהרי, "למאד'א יג'ב אן יתג'אהל בוש אל-אצואת אל-דאעיה לצ'רב אל-עראק", אל-שדק אל-אוסט, 5 באוקטובר 2001, ב:

<http://goo.gl/mBQbh3>
⁷⁰ עבד אל-עזיז אל-חאמי, "יא חכמאא' אל-עאלם אתחדו", אל-נופד, 20 בספטמבר 2001, ע"מ 6; בהקשר זה ראו גם: סעיד אל-ג'מל, "הל הוא ע'זו ללעאלם אל-אסלאמי?", אל-נופד, 20 בספטמבר 2001, ע"מ 6

⁷¹ עת'מאן אל-רוואף, "לא ח'אר אמאמ אמריכא אלא אל-חרב", אל-שדק אל-אוסט, 18 בספטמבר 2001, ב: <https://goo.gl/pwspxy>
⁷² עדנאן חוסיין, "הנאכ ח'אר אחר", אל-שדק אל-אוסט, 24 בספטמבר 2001, ב: <http://goo.gl/LMakuM>

פיוס. "המיליארדים והצעירים שתשליכו לאש הגהנום לא ישיבו לאמריקה את גדולתה או את כבודה, כי אם רק יחזקו את האיבה שהצטברה שנים ארוכות שהתפוצצה באירועי 11 בספטמבר", כתב והמשיך בפנייה האישית:

"(אי-תגובה) אין משמעותה ויתור על זכותכם להגן על אזרחיכם [...] אך זהו מבחן מוסרי שמביע בפתחו של מילניום חדש [...] כבוד הנשיא, העולם נכנס לעידן המצריך דרכים אחרות לטיפול בבעיותינו. אני מבקש – שלא יהיה מאוחר מדי ושהשלוש ינצח. אני מייחל מעומק לבי שהאל ייתן לכם ההשראה לנהוג בתבונה – ואז כולם יהיו לצדכם, ובמיוחד אנחנו שסבלנו מצער לפניכם ואיבדנו את יקירנו ובכל בוקר דמנו נשפך. אנחנו הכי זקוקים לשלום. כבוד הנשיא, הבעיה היא לא בן לאדן. הבעיה היא לא האסלאם, היא גדולה יותר מלטפל בה בציי מלחמה".⁷³

עיתונאים אחרים היו פחות פייסניים, בלשון המעטה, במכתבים הפתוחים שהפנו לנשיא האמריקני. העיתונאית המצרית סנאא' אל-סעייד פתחה את מכתבה אמנם בניסוח רטורי קפדני ובתארי כבוד כדי לשבח את בוש במקומות בהם שאפה להשפיע על קבלת ההחלטות שלו בכל האמור לתגובה למתקפת הפיגועים – אך מנגד השתלחה והתנגחה בו במילים חריפות, תוך האשמת האמריקנים באחריות עקיפה לפיגועים. במאמר שפרסמה באל-נופד פנתה אל-סעייד לבוש בתואר "ראש המדינה הנוהגת באופן הכי צודק בעולם", אך בד בבד טענה כי "אין הפשע הזה מצדיק פשעים נוספים שלך (בוש)", תוך שהיא פורסת כתב אישום בגין מעשי האמריקנים לאורך ההיסטוריה, בדגש על התמיכה בישראל והפגיעה באוכלוסיות מוסלמיות בהתעלמות מהחוק הבין-לאומי. "לארצות הברית אין את הזכות לעשות ככל העולה על רוחה בעולם", טענה וביקשה לתהות האם מעשיו של יחיד, לכאורה, מצדיקים את התגובה המתוכננת.⁷⁴ במקרה זה שימש המכתב גם כמניפולציה. אף שהכותבים מבינים כי בסבירות גבוהה הנשיא עצמו לא קורא את "מכתבם", הם מבקשים "לשמור על כללי הטקס" ולפנות לנשיא בכבוד, באופן שיוצר אצל הקורא את הרושם שמא גם המשך המכתב ייעשה בלשון דיפלומטית. ואולם, מעיון בהמשך עולה מסר הפוך – תוקפני ועיון כלפי הנשיא.

מכתב בנימה אמביוולנטית דומה הפנה שר התרבות הירדני לשעבר, עבדאללה אל-עכאילה, במאמר מערכת שפרסם באל-סביל. מהמכתב עלה טון של תחינה ובקשה מבוש למנוע מלחמה כוללת על המזרח התיכון, שעלולה להשפיע על משטרי האזור ולהוביל לכאוס אזורי – ובמקביל הזהיר כי תגובה אמריקנית חסרת-פרופורציות עלולה להוביל למעשי טרור קשים עוד יותר. אל-

⁷³ אחמד אל-כאט'ם, "רסאלה אלא אל-רא'יס בוש מן מואטנ ערב", אל-שרק אל-אוסט, 3 באוקטובר 2001, ב: <http://goo.gl/8cDQl4>

⁷⁴ סנאא' אל-סעייד, "רסאלה אלא אל-רא'יס בוש", אל-נופד, 23 בספטמבר 2001, עמוד 7

עכאילה דחק בממשל האמריקני לחקור באופן מעמיק את הפיגועים בטרם הסקת מסקנות חד-משמעיות ונמהרות.⁷⁵

הבחנה בין "טרור" ל"התנגדות"

הגורמים המרכזיים בפולמוס שהתפתח סביב המונחים "טרור" ו"התנגדות" בתיאור מתקפת הפיגועים ב-11 בספטמבר היו תנועות וארגונים שראו בתפיסת ההתנגדות את סיבת קיומם. מיכאל מילשטיין מסביר כי התבססותו של המונח "התנגדות" בשיח הפוליטי והציבורי במזרח התיכון נזקפת בעיקר לזכות הפלסטינים, שמילאו תפקיד מרכזי בעיצובו של רעיון ההתנגדות במרחב והסתייעו בו להצגת המאבק המזוין שהנהיגו כמהלך לגיטימי, הנקט בידי כוח שאין לו בסיס מדינתי, נגד יריב זר ורב-עוצמה. מילשטיין מוסיף כי רעיון ההתנגדות צבר תאוצה בעשרים השנים האחרונות, עם עלייתם של ארגונים אסלאמיים קיצוניים בתמיכה, מימון והכוונה של איראן וסוריה. בהשראת הגורמים האלה נוסחו היעדים הנוכחיים של רעיון ההתנגדות: כמיהה להשלטת סדר חלופי באזור ברוח האסלאם הקיצוני, מיגור ההשפעה המערבית במרחב ומאבק עד חורבן בישראל – כביטוי המוחשי ביותר למעורבות המערבית באזור.⁷⁶ על כן, היה זה אך טבעי שבתנועת חזבאללה ובחמאס – הזרוע הפלסטינית של תנועת "האחים המוסלמים" – יובילו את הקו התקשורתי הדורש בתוקף להבחין בין מצעיהם לבין מעשי המפגעים ב-11 בספטמבר. זאת, מבלי להסתיר את שביעות רצונם מהמכה הקשה שספגה אמריקה. העיתונאי הפלסטיני חמדאן חמדאן ביקש להמחיש עד כמה משמעותיים הפערים התפיסתיים בין התומכים ברעיון ההתנגדות לאופן בו רואה הממשל האמריקני את הפיגועים:

"ארצות הברית הכניסה לרשימת ארגוני הטרור ארגוני מאבק ערביים-מוסלמים כמו חזבאללה, חמאס והג'האד האסלאמי, מה שממחיש את הסתירה החדה בפירוש האמריקני למשמעות המילה 'טרור'. מכאן יש להסיק שהאנתיפאדה הפלסטינית היא הנפגעת הראשונה בכל הקשור לתגובה האמריקנית, וכן עיראק וכנראה גם דרום לבנון".⁷⁷

תנועת חזבאללה השיעית מצאה עצמה במלכוד תקשורתי נוכח מתקפת הפיגועים. התנועה, שאימצה מהמשטר האיראני את סיסמאות השנאה נגד "השטן הגדול" (אמריקה) ו"השטן הקטן" (ישראל) לא הסתירה את שביעות רצונה, אך קשה היה למצוא דברי ברכה ועידוד למבצעי הפיגועים,

⁷⁵ עבדאללה אל-עכאילה, "רסאלה מפתוחה אלא אל-רא'יס ג'ורג' בוש רא'יס אל-ולאית אל-מתחדה אל-אמריקה", אל-סביל, 8 באוקטובר 2001, ע"מ 3

⁷⁶ מיכאל מילשטיין, "אתגר ההתנגדות (אל-מוקאוומה) ומאפייניו: דרכי ההתמודדות האפשריים לישראל", *עדכן אסטטג'י*, גיליון 4 (ינואר 2013), ע"מ 53-55

⁷⁷ חמדאן חמדאן, "צליביה ג'דידה ולכן בהסתירא אמריקה הד'ה אל-מרה", אל-קדס אל-ערבי, 21 בספטמבר 2001, ע"מ 18

עליהם חתם ארגון אל-קאעדה הסוני-סלפי. בגישה דיפלומטית, ביקשה חזבאללה להעביר קו דק בין עצם הפגיעה בחפים מפשע, שהוגדרה על ידה כמעשה טרור (ושימשה גם כאמצעי להתנגח באל-קאעדה), אך במקביל הדגישה כי אם הפעולה מכוונת נגד גורמים אמריקנים – מדובר בפעולת התנגדות לגיטימית. בהודעה שפורסמה מטעם התנועה כשבוע לאחר הפיגועים, הומחשה ההבחנה שביקשה התנועה לעשות. היא הביעה צער "על כל אדם חף מפשע שנהרג בכל מקום ברחבי העולם". מנגד, היא הפנתה קריאה למנוע מארצות הברית לנהוג בכל סוג של תוקפנות וטרור, כתירוץ המצדיק תגובה לטרור שפקד אותה. "ארצות הברית רואה את המתרחש רק בעיניים ישראליות ומפנה אצבע מאשימה לכל ארגוני ההתנגדות והשחרור הלאומי. היא מתעלמת מפשעי הישות הציונית נגד אזרחים וחסרי ישע", נכתב;⁷⁸ מזכ"ל חזבאללה, חסן נצראללה קרא לאנשיו "להמשיך ולדבוק בזכויותינו ובהתנגדות ללא היסוס". בטקס במלאת שנה לפרוץ אנתפאדת אל-אקצא, הדגיש נצראללה: "כולנו מגנים את הטרור, אך אל לחלקים מאיתנו להתאבד או להציב את עמו על שפת התהום רק כדי להדוף מעליו את תואר הטרור בו משתמשים נגדו ראשי הטרור בעולם". כהמשך להודעה שפרסמה תנועתו מיד אחרי הפיגועים, הדגיש נצראללה: "האירועים החמורים העניקו לממשלת (אריאל) שרון הזדמנות פז למנף אותם באופן המשרת את האינטרסים הישראליים בראש ובראשונה. ציוני העולם גייסו את יכולותיהם וכוחם הפוליטי, התקשורתי והתרבותי כדי להכתים את כל הערבים והמוסלמים באות קלון של טרור".⁷⁹

בתנועת חמאס, השלוחה הפלסטינית של "האחים המוסלמים", הנימה התקשורתית כלפי הפיגועים הייתה חריפה וחד-משמעית. מנהיג התנועה בזמן פיגועי 11 בספטמבר, השיח' אחמד יאסין, האשים דווקא את ארצות הברית בגין כוונתה "לפתוח מערכה נגד האסלאם" בתגובה לפיגועים, ושלח לה מסר של אזהרה: "מלחמות אידיאולוגיות הן ארוכות ואכזריות, ובסופו של דבר האמריקנים יובסו. עליהם לשוב וללמוד מניסיונם של הצלבנים".⁸⁰ דובר התנועה באותה העת, עבד אל-עזיז אל-רנתסי, התעלם ממימדי האסון וקרא דווקא למדינות מוסלמיות וערביות שלא לפתוח את המרחב האווירי למטוסי הקרב האמריקניים "בדרכם למעשי טבח במוסלמים", כהגדרתו. במאמר שפרסם בביטאון חמאס *פלסטין אל-מסלמה*, קרא אל-רנתסי שלא לשתף פעולה עם מה שכינה "הקואליציה נגד הטרור בהובלת ארצות הברית", בטענה כי היא הוקמה "כדי לרצות את הציונים השואפים ליצור מלחמת תרבות נגד האסלאם".⁸¹ באותו הגיליון של הביטאון הובא פסק הלכה

⁷⁸ אל-קדס אל-ערבי, 20 בספטמבר 2001, ע"מ 6

⁷⁹ אל-קדס אל-ערבי, 28 בספטמבר 2001, ע"מ 6

⁸⁰ אל-קדס אל-ערבי, 20 בספטמבר 2001, ע"מ 5

⁸¹ עבד אל-עזיז אל-רנתסי, "איאכמ ועאר לא תמחוה אל-איאמ", *פלסטין אל-מסלימה*, ספטמבר 2001, ע"מ 32

מטעם חכמי דת פלסטינים, הקוראים שלא לשתף פעולה או ליטול חלק בברית עם ארצות הברית נגד שום מדינה אסלאמית.⁸²

במאמר נוסף בגיליון בחרה המערכת לתאר את ארצות הברית כ"מפלצת שמכה לכל עבר" בעקבות הפגיעה בה, ככלי רטורי להעברת המסר לפיו אין כל צידוק להביע עמה הזדהות. מהרטוריקה בה נעשה שימוש במאמר ניכרת ההתרשמות ממבצעי הפיגועים ומהאופן בו הם בוצעו, והוא רצוף טיעונים המייצגים את הנרטיב המזוהה עם התנועה: ישראל היא המרוויחה המרכזית מהפיגועים, היא שמנצלת את הפיגועים להסתה נגד האסלאם והיא שמובילה את רעיון הקמת הקואליציה נגד הטרור כדי לפגוע בתנועות ההתנגדות ולהשיב את ההשפעה האמריקנית:

"היצירתיות שבפעולה מתבטאת בראש ובראשונה ברעיון שלה, וביכולת של המבצעים והמתכננים לשמור עליה בסוד למרות מספרם הרב. לאחר מכן (מתבטאת היצירתיות) בבחירת המטרות – בעלות השפעה פוליטית, כלכלית וצבאית. מה שעשוי היה לסייע בכך היה שרוב המבצעים היו בעלי אזרחות של מדינות המפרץ מה שלא עורר חשד [...] מהרגע הראשון שאחרי הפיגועים הישות הציונית יזמה כדי להפיק מהם תועלת בצורה מופלאה [...] רעיון הקואליציה הבין-לאומית למאבק בטרור יצא מחוגי הלובי הציוני בארצות הברית ומההנהגה הציונית, שפתחו בקמפיין הסתה נרחב [...] הקואליציה רוצה להפיק מהפיגועים בניו יורק ובוושינגטון תועלת כדי לצאת למבצע להשבת ההשפעה של הכוח האמריקני הנמצא בנסיגה בזירה הבין-לאומית".⁸³

בביטאון נוסף של חמאס, אל-דסאלה, בחר העיתונאי והפעיל הפוליטי הפלסטיני עטאללה אבו אל-סבח, באמצעי רטורי בדמותו של "מכתב" המופנה ישירות לארצות הברית. הפנייה הישירה הינה אמצעי רטורי יעיל להעברת מסר חד ותקיף על ידי הכותב, שלעיתים פוטר את הכותב משימוש בדימויים או אנלוגיות מיותרות שעשויות להקשות על העברת המסר. אמצעי רטורי זה, שימש עיתונאים נוספים בכתיבתם נגד ארצות הברית, כשבחרו לפנות ישירות לנשיא בוש בניסיון להניא אותו מלצאת למבצע צבאי בתגובה לפיגועים. המסר ב"מכתבו" של אל-סבח נוסח בלשון תקיפה וחדה, והוא ביטא גילויי שמחה לאיד:

"(אמריקה), אני בטוח שאת תעמדי מול המראה של ההיסטוריה שלך עוד זמן רב, כך תוכלי לראות עד כמה היית עושקת, עד כמה מושחתת, עד כמה חטאת!! כמה ישויות השמדת. כמה ממלכות

⁸² פלסטין אל-מסלימה, ספטמבר 2001, ע"מ 40

⁸³ "זלזאל אילול אל-אמריכי. כיפ ולמאד'א ומנ אל-מסא'ול ומא היה אל-תדאעיאית אל-מחתמלה?", מאמר מערכת בפלסטין אל-מוסלימה, ספטמבר 2001, ע"מ 28-31

הרסת! [...] אמריקה, האם טעמת את טעמם של האימה, הצער, והכאב? זה הטעם שהוא מנת חלקנו מזה זמן רב [...] אמריקה, נטעת בלבבותיהם של כל בני האדם והחיות את השנאה כלפיך!!! לא לקחת בחשבון שיבוא יום והשתילים יגדלו ויגדלו עד שינקרו את עיניך, גם אם העיניים האלו היו ממוקמות בראש מרכז הסחר העולמי [...] אמריקה, התברר שאת יותר חלשה מן החלשים וכי את מסכנה כמו כל פליט שכפית עליו ביום מן הימים לברוח עם ילדיו, אשתו וקרעי בגדיו מכפר שהיה פעם על חופה של פלסטיין.⁸⁴

בשונה מהמסרים החד-משמעיים שהובאו בכלי התקשורת של חמאס ומפי מנהיגיה, תנועת "האחים המוסלמים" במצרים ובירדן מצאה עצמה במלכוד תקשורתי משמעותי, שהתבטא במסרים שונים, ולעיתים הפוכים לחלוטין זה מזה, שהשמיעו בכירי התנועה אחרי הפיגועים: האחד הופנה כלפי חוץ – לקהילה הבין-לאומית – והשני, ההפוך לחלוטין בתוכנו, הופנה כלפי פנים, לציבור התומכים של התנועה. במרכזו של הדיון ניצב יוסף אל-קרצ'אוי, שכבר בימים הראשונים שלאחר הפיגועים נדרש לגנותם מתוקף מעמדו כאישיות דתית מרכזית בעולם האסלאם הסוני, אך מצא עצמו "הולך בין הטיפות" בניסיון להסביר את התבטאויותיו חודשים ושנים קודם לכן – בין היתר גם באל-ג'זירה - שהתפרשו כמעודדי טרור נגד המערב. יומיים בלבד לאחר מתקפת הפיגועים הוא פרסם הודעה בה הדגיש כי "מה שקרה באמריקה אינו מועיל לשום מוסלמי כי אם פוגע בתדמית האסלאם – בפנים ובחוץ", אך באותה נשימה ציין כי דבריו תקפים "אם אכן מי שביצע את המתקפה הוא מוסלמי". בהמשך ההודעה הבהיר אל-קרצ'אוי כי הוא "מקווה שמה שקרה לאמריקה יניא אותה מהנטייה החד-צדדית לטובת ישראל ויובילה לבחון בעין הוגנת וצודקת את הסוגיה הפלסטינית";⁸⁵ כשבועיים אחרי הפיגועים, בתכניתו השבועית ברשת אל-ג'זירה, התפתל אל-קרצ'אוי בכיסאו בניסיון להבהיר את עמדתו על הפיגועים, וגם במסגרת זו העביר מסר כפול. מחד גיסא ביקש להדגיש שהודעת הגינוי שפרסם ממחישה עמדה עקרונית נגד פגיעה באזרחים חפים מפשע, ומאידך גיסא הבהיר: "המערב הוא שהפך את האסלאם לאויב ויש לו סיבות רבות לכך";⁸⁶ מסרים דומים השמיע המדריך הכללי של האחים המוסלמים בירדן, השיח' עבד אל-מג'יד אל-ד'ניבאת, בראיון שהעניק לאל-קדס אל-ערבי. הוא כינה את האירועים בארצות הברית כ"טרור אמיתי ומפורש", אך הביע חשש מפגיעה במוסלמים "מתונים". בנוסף, האשים אל-ד'ניבאת את ארצות הברית בניסיון לנצל את

⁸⁴ ראו סקירת המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון MEMRI: "טרור באמריקה (1) – ביטאון החמאס: תפילותינו נענו; חרב הנקמה הגיעה לאמריקה", 16 בספטמבר 2001, ב: <https://goo.gl/vCHGco>

⁸⁵ אל-קדס אל-ערבי, 13 בספטמבר 2001, ע"מ 6

⁸⁶ ראו סקירת המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון MEMRI: "טרור באמריקה (9) – השיח' אל-קרצ'אוי: המערב הפך את האסלאם לאויב", 24 בספטמבר 2001, ב: <https://goo.gl/Msm8kj>

האירועים כדי לבצע, הלכה למעשה, טרור נגד מוסלמים;⁸⁷ וכך היה גם בהודעה רשמית שיצאה מטעם האחים המוסלמים במצרים, שהביעו תמיכה בקריאת הנשיא מובארק להצטרף ל"קואליציה נגד הטרור", אך הדגישו באותה העת כי זו צריכה להיות "במסגרת מאבק בין-לאומי ובמונחים מוגדרים".⁸⁸

בכלי התקשורת המזוהים עם תנועת האחים המוסלמים, שבחלקם כבר נתקלנו, התגובות למתקפת הפיגועים היו יותר חד-משמעיות במסר המשבח אותם. הכותבים שמחו לאדה של ארצות הברית על כך ש"כעת היא מבינה את טעם הדמעות של האמהות הפלסטיניות – שהוא תוצאה של טרור שייצרה",⁸⁹ וכינו את הנשיא בוש "טרוריסט גדול".⁹⁰

סיכום

לסיכומו של פרק זה, ניתן לומר כי היקף השיח בשבח פיגועי 11 בספטמבר עלה על זה שבגנותם. את מרבית המסרים בעד הפיגועים ניתן היה למצוא במאמריהם של כותבים המזוהים עם הזרם האסלאמיסטי או שמפרסמים את מאמריהם בכלי תקשורת המזוהים עמו. נוכח הביקורת בקרב העיתונאים שגינו את מתקפת הפיגועים, ניתן לשייך גם את קבוצת הכותבים ש"גינו בחצי פה" את הפיגועים – לזו שלמעשה דיברה בשבחם. מסרי ההזדהות שהעבירו במאמריהם בלשו יותר מהגינתיים הרפים.

בנוסף למדנו כי הנרטיב שאפיין את הכתיבה בשבח הפיגועים היה מגוון יותר במישור הרעיוני והוצג באמצעים רטוריים מגוונים יותר, אף שהמחלוקות בין הכותבים נגעו כמעט לכל הסוגיות שנידונו במסגרת הפולמוס. הכותבים בשבח הפיגועים השתמשו בסגנון לשון ציורי יותר, במוטיבים ואנלוגיות מגוונות יותר ונעזרו בחצאי-אמיתות ובטיעונים פסאודו-מדעיים כדי לחזק את טיעוניהם. השימוש הרטורי המגוון של כותבי המאמרים בשבח הפיגועים האפיל על ניסיונותיו של המחנה השני, למשל, להשתמש באסלאם ובמקורות בניסיון לגנות את הפיגועים; תיאוריות הקונספירציה, הצידוקים ה"מוסריים" וההיסטוריים שסיפקו הכותבים בשבח הפיגועים וגילויי ההערצה למפגעים ולבן לאדן גברו על קולות הגינויים וההתנערות מן העבר השני. ראינו כי מספר היומונים וכלי התקשורת בהם הופיעו מאמרים בעד הפיגועים עלה על זה של המגנים אותם.

⁸⁷ אל-קדס אל-ערבי, 19 בספטמבר 2001, ע"מ 8
⁸⁸ אל-קדס אל-ערבי, 25 בספטמבר 2001, ע"מ 4. מסרים דומים ראו ב: עבד אל-עטי'ם רמצי'אן, "אחרב צ'ד אל-ארהאב אמ חרב צ'ד אל-אמאמ?", אל-וופד, 24 בספטמבר 2001, ע"מ 9
⁸⁹ אל-קדס אל-ערבי, 20 בספטמבר 2011, ע"מ 8
⁹⁰ אל-קדס אל-ערבי, 28 בספטמבר 2001, ע"מ 8

הארגונים המגדירים בתפיסתם האידיאולוגית את הג'האד והמאבק במערב באופן שונה נאלצו להלך בין הטיפות בהתמודדותם עם מתקפת הפיגועים, אך רובם ככולם לא הביעו כל הזדהות חד-משמעית עם קורבנות המתקפה ועם האומה האמריקנית. הם סיפקו אמירות כלליות המתנגדות למותם של חפים מפשע, אך לא יכלו להסתיר את שביעות הרצון מ"הלקח שלמדה אמריקה".

לתקשורת הערבית הבין-לאומית במימון פרטי היה חלק מרכזי בפולמוס שהתנהל והוא הובל על ידי היומונים הנקראים בעולם הערבי - אל-שדק אל-אוסט ואל-קדס אל-ערבי. אותם כלי תקשורת – ואחרים – ייבחנו בהמשך ביחסם לאירוע חיסולו של בן לאדן, בתקופת השיא של אירועי "האביב הערבי".

פרק שלישי

"סמל הטרור חוסל, אך מה עם התופעה?"

הפולמוס התקשורתי בעד ונגד המבצע לחיסול בן לאדן בתקשורת הערבית המובילה

התקשורת הערבית חוותה תמורות וזעזועים משמעותיים עם פרוץ אירועי "האביב הערבי", כשם שחוו מדינות המהפכה וציבוריהן החל מדצמבר 2010. התמורות המשמעותיות בדמות עלייתם של ערוצי הלוויין בשני העשורים הקודמים נדחקו באבחה, כשהקשב התקשורתי הוסט כולו לקולות שעלו מהרשתות החברתיות, הבלוגים והפורומים. כך למשל, מספר המחזיקים בחשבון ברשת החברתית פייסבוק במדינות ערב שילש את עצמו בשנים הסוערות הראשונות של אירועי "האביב הערבי". בינואר 2011 עמד מספר המשתמשים ברשת החברתית על כ-20 מיליון בני אדם, וביוני 2013 על כ-60 מיליון; מספר הגולשים ברשת החברתית טוויטר במדינות ערב כמעט ושילש את עצמו בין השנים 2012-2014, כשבחודש מרס 2012 הוא עמד על כמיליון משתמשים וחצי, ובמרס 2014 על 3.8 מיליון משתמשים.¹

המפגינים בכיכרות המחאה הפכו את האינטרנט לכלי הנשק נגד המשטרים: מול מכונות המלחמה שביקשו לדכא את המחאות, שהוגדרו בלתי חוקיות – ניצבו המצלמות הביתיות, הטלפונים הסלולריים והמחשבים הניידים, והפכו בן רגע את המהפכות לנחלת העולם כולו. תיעוד ושיתוף המחאה לבש צורות שונות: מתמונות וקטעי וידאו של מעשי הבריונים בלבוש אזרחי ובהמשך של הצבא וכוחות הביטחון, דרך קריקטורות נוקבות נגד "המשטרים המושחתים" וכלה במערכונים ואפילו בסאטירה מצוירת. בובות "חרצופים", מערכונים ביקורתיים וסדרות קומיות צצו בימי המהפכה, חלקן בתקופת צפיית השיא בשידורי הטלוויזיה בעולם הערבי, חודש הרמדאן. נשיא סוריה אסד, למשל, הצטייר כאריה (משמעות שמו בערבית) שבמקום לשאוג - מיילל, כדמות כחושה נטולת כריזמה, המתייעצת עם מקורביה לפני כל מהלך ומונחית על ידי ראשי המשטר באיראן; נשיא מצרים מבארכ הפך ל"שק אגרוף" שספג נוק-אאוט מהמפגינים ושליט לוב מועמר אל-קדאפי לדמות היושבת במגדל השן ומנותקת לחלוטין מהמתרחש סביבה.²

¹ Fadi Salem. "Social Media and the Internet of Things: Towards Data-Driven Policymaking in the Arab World," *The Arab Social Media Report*, Volume 7 (2017)

² עוד בטרם פרוץ אירועי "האביב הערבי" נחשב האינטרנט לכלי הנתפס כ"אופוזיציה החדשה". הוא העניק לציבור הערבי פלטפורמה להבעת ביקורת, חופש התאגדות והתארגנות, תחת עיניהם העוקבות של הממשלים הערביים הרודנים. על כך ראו: ג'קי חוגי, אלף לילה קום: העולם הערבי היום – תרבות, דת, פוליטיקה. ע"מ 13-87; עוד על חלקו של האינטרנט באירועי "האביב הערבי" ראו: Nouredine Miladi, "Social Media and Social Change," *Domes*, Volume 25, no. 1 (Spring 2016), pp. 36-51

"האביב התקשורת" הוביל גם להופעתם של כלי תקשורת חדשים, חלקם מזוהים עם המוחים בכיכרות ובהמשך עם המורדים החמושים שהעלימו אותם מהרחובות,³ אך בעיקר גרם לשינוי עמוק באופן בו סוקרו האירועים באמצעי התקשורת ה"קלאסיים" שהיו קיימים ערב פרוץ המהפכות – ערוצי הטלוויזיה ואתרי האינטרנט החדשניים המובילים. במרכז השיח התקשורתית בראשית האירועים עמדו כוחו של הציבור, הצלחותיו בהפלת מנהיגי ערב (בתוניסיה, במצרים ובתימן) ויכולתו להגדיר את עתידו. במרס 2011, שבועות בודדים אחרי ההכרזה הדרמטית של סגן נשיא מצרים דאז, עומר סלימאן, על החלטתו של הנשיא מבארכ לפנות את כס הנשיאות, נשא מנכ"ל רשת אל-ג'זידה באותן השנים וצ'אח ח'נפר הרצאה במסגרת פרויקט ההרצאות העולמי "טד".⁴ הוא תיאר באמוציונליות כיצד יצרה התחנה בראשה עמד "עיתונות ערבית חדשה" והסביר בהרחבה על תפקידה של התחנה בתהליך חילופי השלטון ההיסטוריים באזור. באותה השנה פרסם ח'נפר כמה כתבות בנימה אישית ביומן הבריטי הגאדליאן, בהן גולל את סיפור הפיכתה של אל-ג'זידה ל"לפיד המוביל את מהפכות העמים באזור": כיצד, למשל, הורה בהחלטיות להפוך כל מפגין בכיכר "תחריר" לכתב של התחנה כשהשלטונות הורו לסגור את משרדי אל-ג'זידה בקהיר וכיצד הפכו משרדי ואולפני אל-ג'זידה באותם הימים לחדר-מצב שעובד מסביב לשעון כדי לערוך ולהגיש למיליוני הצופים המרותקים למסך את סרטוני הווידאו, התמונות, המסרונים והדיווחים ממוקדי המחאה.⁵

סיפוריו של ח'נפר ושל עמיתיו, מנכ"לים של כלי תקשורת ערביים נוספים, היו חלק מקמפיין נרחב שנועד להתגונן מפני האשמותיהם של מנהיגי האזור בדבר שיתוף פעולה עם המוחים בניסיון להפילם. אל-ג'זידה טענה כי משחר הקמתה חרטה על דגלה את הסיסמה "הדעה-והדעה האחרת", דאגה להשמיע את אלו שקולם לא נשמע ולעמוד לצדם של העמים הדורשים את זכויותיהם ובראשן תהליך דמוקרטי בריא. ואילו המנהיגים נגדם התעוררו המחאות טענו כי אל-ג'זידה ודומותיה מסקרות באופן שקרי, מסית ומסולף את המתרחש בבירותיהם, ובכך מעניקות לגיטימציה לאספסוף פורע חוק ושלוח רסן – ולא "המון הדורש רפורמות בדרכי שלום" – הפועל כחלק ממזימה חיצונית בתכנון ובהובלת אויבי המדינה. אלו, טענו המנהיגים, מנצלים את מצבה

³ עוד בנושא התמורות שחלו בתקשורת הערבית עם הופעתם של כלי תקשורת המזוהים עם המוחים והגורמים החמושים במדינות המהפכה ראו למשל: טארק עבד אל-וואחד, "אעלאם אל-ת'ורה..לא ג'דיד עלא אל-ג'בהה אלסוריה", אל-ערבי אל-ג'זיד, 11 במרס 2015, ב: <https://goo.gl/r22GzH>; רנא אל-חאג' אבראהים, "צחאפיו 'דאעש' נאשיטון סאבקון אע'ראהם אל-תנטי'ם...והדדהם", אל-חיאת, 26 בינואר 2015, ב: <http://goo.gl/WZkOwr>

⁴ Wadah Khanfar, "A historic moment in the Arab world", *Ted Project*, March 2011, at: <https://goo.gl/Hxiggs>

⁵ Wadah Khanfar, "Journalism and a world in transition", *The Guardian*, October 7, 2011, at: <https://goo.gl/2yRdB2>; Wadah Khanfar, "Al-Jazeera is helping to break the silence", *The Guardian*, February 7, 2011, at: <https://goo.gl/zi3D6U>

הרגיש של המדינה תוך שהם מסתייעים במשתפי פעולה מקומיים וזרים (חלקם גם "ציונים") ובתעמולה תקשורתית ערבית ובין-לאומית, למימוש תכנית שמטרתה לעורר אנרכיה ולהוביל להפלת המשטר. בהאשמות הקשות, ביקשו המנהיגים גם "לסגור חשבון" ארוך בשנים עם אל-ג'זירה, שכפי שכבר למדנו מותגה מיום עלייתה לאוויר כרשת טלוויזיה חתרנית באזור, המעוררת סכסוכים דיפלומטיים, "מחטטת" בחצרות המלוכה ובלשכות הנשיאות בניסיון לחשוף שחיתויות ושערוריות ואף מזוהה עם גורמי טרור.⁶

הופעתם של כלי תקשורת חדשים באזור והעיסוק המוגבר באירועי "האביב הערבי" השפיעו באופן משמעותי על היקף השיח בכלי התקשורת הערביים המובילים סביב חיסולו של בן לאדן במאי 2011, וגרמו לו להיות נמוך משמעותית בהשוואה להיקף השיח שהתפתח בעקבות פיגועי 11 בספטמבר 2001. בשונה מהעיסוק המתמשך בפיגועים, בשלל דיווחים ופרשנויות גם בשבועות ובחודשים שאחריהם, עיקר הפולמוס שאחרי מבצע החיסול התנהל בשבועיים הראשונים בלבד לאחריו. מספר ההתייחסויות בטורי הדעה דעך באופן הדרגתי בחלוף הימים וגם היקף הסיקור החדשותי של הסוגיה הצטמצם מהר מאוד. היקף מאמרי המערכת בנושא המבצע ביומונים הערביים המובילים, צנח משמעותית, ואפילו בכלי התקשורת הסעודיים והמצריים הממסדיים, שהובילו את השיח בגנות פיגועי 11 בספטמבר בין היתר מתוך רצון השליטים לשמור על מערכת יחסים תקינה עם הממשל האמריקני, מיעטו לעסוק בו. מאופיו הדל של הסיקור ניתן להסיק כי אירועי המחאה האזוריים נתפסו כחדשותיים, רלוונטיים ומעניינים יותר ברמה החדשותית מהעיסוק בלכתו של בן לאדן. יחד עם זאת, במישור התוכני ניכר כי היקף השיח בעד בן לאדן עלה על זה שבגנותו בתקופה שנבחנה אחרי חיסולו, באופן דומה השוואתית לזה שנבחן אחרי פיגועי 11 בספטמבר.

ניכר כי השיח הערבי בסוגיית אירועי "האביב הערבי" בימים שאחרי חיסולו של אוסאמה בן לאדן הושפע מהמחקר האקדמי ושל מכוני מחקר מובילים בהם עסקנו בפרק הראשון של עבודה זו, שדנו בשאלת מקומו של רעיון הג'האד הגלובלי בעולם הערבי נוכח מראות כיכרות המחאה המלאות ובלהט האופוריה שבאירועי המהפכות. אלא שהפעם, ולאור ההתרחשויות, ניכר כי חל "היפוך תפקידים" בכל האמור לאופיו של השיח במחנות התקשורתיים בפולמוס שהתגבש אחרי מבצע החיסול. גילויי השמחה שאפיינו את הכתיבה בשבח הפיגועים ונגד אמריקה ב-2001 – הפכו ב-2011 מנת חלקם של הכותבים שגינו את הפיגועים וקראו בזמנו לפיוס איתה. אלו מצאו עצמם מברכים

⁶ עוד על הטיעונים של מנהיגי ערב למעורבות התקשורת הערבית בטרור ובפעילות חתרנית ראו: Sarah Yerkes, "The unintended consequences of media crackdowns in the Middle East and North Africa", *Brookings Institution's Blog*, November 9, 2015, at: <https://goo.gl/hrukk8>

על חיסולו של בן לאדן ומבטאים בכתבתם אנחת רווחה עם הסתלקותו. את תפקיד המגנים של מבצע החיסול תפסו כעת העיתונאים שהיללו את בן לאדן ואת צוות המפגעים ב-11 בספטמבר.

את מסע השבחים על המבצע לחיסול מנהיג אל-קאעדה הוביל היומון אל-שרק אל-אוסט, אותו היומון שהוביל עשור קודם לכן את מסע הגינויים למתקפת הפיגועים ב-11 בספטמבר. הכותבים בעיתון תהו בדבר נחיצותם של ארגוני הג'האד נוכח השינויים ההיסטוריים שחווה האזור, בטענה כי בן לאדן ואל-קאעדה לא הותירו כל מורשת, נעדרו משרשרת האירועים ההיסטוריים המשמעותית ביותר של האזרח הערבי, וכל שיזכרו ל"טרוריסט הפחדן" הוא את שליחתם של מתאבדים בחגורות נפץ במקום לצאת ולהפגין ברחובות. זאת, בעוד שהוא עצמו מצא את מותו בביתו המפואר עם משפחתו – ולא בזירת המערכה, לא במלאכת ג'האד ולא בחברת ג'האדיסטים. המברכים על החיסול ראו במבצע פתיחתו של דף חדש בהיסטוריית המזרח התיכון, שתהווה זריקת מרץ למפגינים ברחובות.⁷

מול קמפיין השבחים בהובלת אל-שרק אל-אוסט ניצב מחנה העיתונאים שגינה את החיסול, שהגדיר אותו כרצח במשפט שדה, ושטען לשקרים אמריקניים בכל האמור לפרסום פרטי מבצע החיסול. מחנה עיתונאים זה מתח ביקורת חריפה על אופן קבורתו של בן לאדן בלב ים ומיעט להזכיר את אחריותו למותם של חפים מפשע בפיגועי 11 בספטמבר. הכותבים בחרו דווקא להעלות על נס את האלמנטים המהפכניים, להגדרתם, שהכניס בן לאדן בתפיסת הג'האד הגלובלי, כחלק מהאדרת שמו והמורשת שהותיר אחריו. קמפיין זה הובל על ידי היומון אל-קדס אל-ערבי ועורכו עבד אל-בארי עטוואן, במה שנראה כתחייתה של המלחמה על הנרטיב התקשורתי מ-2001.

ואולם, ניכר כי בימים שלאחר חיסול בן לאדן היטשטשו קווי האפיון של שני מחנות העיתונאים, באופן שהכרנו אותם מהתקופה שאחרי מתקפת 11 בספטמבר. מגמה זו התאפיינה, למשל, בהופעתם של מאמרי דעה ופרשנות המגנים את חיסול בן לאדן דווקא ביומונים הרואים אור במפרץ - שבתקופה שלאחר הפיגועים ניצבו קו אחד בגינוי המתקפה וטבעי היה לחשוב שכעת יישרו קו עם כלי התקשורת הסעודיים ויביעו סיפוק ממבצע החיסול. אחד הביטויים של מגמה זו ניתן היה למצוא למשל, בשורת מאמרים בגנות מבצע החיסול שפורסמו דווקא ביומון אל-דאי הכווייתי. טבעי היה לחשוב שמסריהם של הכותבים בעיתון הנפוץ יתיישרו עם המסרים של מדינות המפרץ ובראשן סעודיה – בעד החיסול – אך בפועל ניתן היה למצוא לא אחת מאמרים בגנות

⁷ מאמון פנדי, "אל-עאלם בעד בן לאדן", אל-שרק אל-אוסט, 9 במאי 2011 ב: <http://goo.gl/URqhmR>

החיסול; מגמה זו התבטאה גם ב"משבר הזהות" שפקד את אל-ג'זירה עם חיסול בן לאדן. עורכי התחנה נאלצו לתמרן בין קו הסיקור התומך באופן בלתי מתפשר במוחים בכיכרות, שטענו כי המחאה מייתרת את בן לאדן ואל-קאעדה מחד גיסא, אך בעדכוני החדשות ובמאמרי המערכת באתר האינטרנט של התחנה קשה היה להתעלם לא אחת מהסיקור האוהד ששמר חסד נעורים לבן לאדן ולא-קאעדה מאידך גיסא.⁸

ייתכן כי היטשטשות הקווים במחנאות התקשורתית בפולמוס שהתפתח אחרי מבצע חיסול בן לאדן הייתה היבט נוסף של התמורות שהתחוללו בתקשורת הערבית בימיו הראשונים של "האביב הערבי". היא היוותה ביטוי גם לשאיפותיהם של עורכי היומונים ואתרי האינטרנט להפגין בפני הקוראים והגולשים רוח של שינוי ולשלב קולות מגוונים יותר באופי הסיקור החדשותי, שעל פי רוב היה כמעט צפוי ומובן מאליו. מגמה זו הביאה להיווצרותו של "מחנה" כותבים נוסף, בולט מאוד בהיקפו, שבחר להעמיק יותר את העיסוק ביום שאחרי בן לאדן מבלי להתמקד בשאלה האם הם בעד או נגד החיסול. כותבים אלו מיעטו להתייחס לעצם מבצע החיסול, אך ביקשו להזהיר כי מותו של בן לאדן אינו סוף פסוק. בכתבתם הגו את המונח "בן-לאדניה", שביטאה לעיתים תופעה ולעיתים רעיון או אידיאולוגיה, וטענו כי אלו צפויים לאתגר את המזרח התיכון והעולם כולו בשנים הבאות – חרף החיסול. הכותבים הטילו מצד אחד את האשמה להיווצרותה של ה"בן-לאדניה" על ארצות הברית, אך מצד שני לא חסכו ביקורת מצד שני גם על העולם הערבי בקריאה שלא "להתפתות" ולהפגין גילויי תמיכה ב"בן-לאדניה" אחרי חיסול בן לאדן.

גם תיאוריות הקונספירציה המשיכו "לככב" בפולמוס שהתפתח בתקשורת הערבית בימים שלאחר חיסול בן לאדן. כפי שב-2001 היו שטענו כי קיים סיכוי קלוש שבן לאדן אכן היה אחראי למתקפת הפיגועים באמריקה, גם בחלוף עשור היו שביקשו לקרוא תיגר על דיווחי התקשורת, בטענה כי בן לאדן נהרג למעשה שנים קודם לכן. חלק מהכותבים טענו כי תזמון הפרסום על "מבצע החיסול" נועד למטרות פנים-אמריקניות גרידא, ובמטרה להעלות את אחוזי התמיכה בנשיא האמריקני אובמה.

גם למבצע החיסול של בן לאדן נדרשו אותם גורמים אידיאולוגיים ופוליטיים באזור, שנטלו חלק בשיח התקשורתית אחרי 11 בספטמבר בו עסקנו בפרק הקודם. בכולם ניתן היה למצוא ביקורת

⁸ עוד על הסיקור האוהד של אל-ג'זירה לבן לאדן אחרי החיסול ראו למשל הדיווחים באתר האינטרנט של הרשת: "כיפ ע"ר בן לאדן אמריכא?", 8 במאי 2011 ב: <http://goo.gl/LTIX9b>; "תח'בט אעלאמי אמירכי בשאן בן לאדן", 6 במאי 2011, ב: <http://goo.gl/kpM3LC>; "אל-צלאת עלא בן לאדן במצר ולבנאן", 6 במאי 2011, ב: <http://goo.gl/D9wkQ2>

כלפי המבצע האמריקני, תהייה בדבר נחיצותו וטיעונים לניצול מצבו הרגיש של המזרח התיכון. בקרב אנשי דת מוסלמים בכירים, חלקם ממסדיים וחלקם מזוהים עם תנועת "האחים המוסלמים", בלטה הביקורת על אופן קבורת גופתו של בן לאדן; בכלי התקשורת המזוהים עם חזבאללה, חרף השנאה העדתית לאל-קאעדה, בחרו לנתב את הזעם כלפי אמריקה בטענה כי מבצע החיסול הוא ביטוי נוסף לתוקפנותה באזור; ובחמאס שבו והציפו את משוואת "הטרור וההתנגדות", תהו האם חיסולו של בן לאדן לא מהווה פעולת טרור לכל דבר ועניין והביעו תקווה שממשיכיו ינקמו את מותו.

עניינו של פרק זה הוא בחינת עיקריו והיבטיו של הפולמוס בעד ונגד המבצע לחיסולו של אוסאמה בן לאדן במאי 2011, כפי שהשתקף במאמרי הדעה והפרשנות ביומונים הערביים המובילים – בתקופה תקשורתית סוערת של אירועי "האביב הערבי". חלקו הראשון של פרק זה יעסוק בגילויי השמחה בתקשורת הערבית בתגובה לחיסול – בהובלת היומון אל-שדק אל-אוסט; חלקו השני יעסוק בכתיבתם של העיתונאים שהתמקדו בהשלכות החיסול ובמשמעויותיו; חלקו השלישי של הפרק יציג את השיח בגנות החיסול, שהובל על ידי היומון אל-קדס אל-ערבי ועורכו עבד אל-בארי עטוואן; וחלקו האחרון יציג את עיקרי השיח כפי שהשתקף בכלי התקשורת של ארגונים אחרים במרחב – חזבאללה, חמאס והאחים המוסלמים. בפרק זה ייבחנו הכלים הרטוריים בהם השתמשו הכותבים, תוך השוואה לעיקריו של הפרק הקודם.

הכותבים בשבח החיסול: "אוסאמה הלך, בועזי נשאר!"

ניכר כי אנחת הרווחה מהסתלקותו של בן לאדן הייתה חלק משיח בגנות אל-קאעדה שהתפתח בתקשורת הערבית לאורך העשור הראשון של המאה ה-21, שהושפע מסדרת הפיגועים שביצעו שלוחות הארגון ברחבי העולם הערבי ושגבו את חייהם של אלפי ערבים מוסלמים. בעיראק, למשל, בשנים הראשונות שלאחר הפלישה האמריקנית (2003) ביצעה שלוחת אל-קאעדה במדינה סדרת פיגועים קשה נגד אינטרסים זרים וערביים, שהוגדרו בפי מנהיג השלוחה, אבו מצעב אל-זקאווי, כ"משתפי פעולה עם האמריקנים". בפיגועים אלו הסתייע אל-קאעדה בארגוני ג'האד נוספים ובגורמים סוניים מקומיים, שפגעו באכזריות באוכלוסייה השיעית בעיראק. ויליאם מק'קאנטס (McCants) מסביר בספרו *סוף העולם על פי דאעש* כיצד איבדה שלוחת אל-קאעדה בעיראק, על גלגוליה השונים, אפילו את בסיס התמיכה שלה בקרב האוכלוסייה הסונית בעיראק, בין השנים 2004-2007 לסירוגין. זאת, בטענה להפרת בריתות בין מיליציות מקומיות שהצטרפו ללחימה נגד האמריקנים ובעלי בריתם, שימוש באלימות חסרת-רסן והבחנה נגד מוסלמים, במעשים

המוגדרים כחילול דת האסלאם (כמו אונס ושוד), ובשימוש בטרור להפחדת המקומיים לטובת שעבודם. מק'קאנטס טוען כי אפילו בשורות אל-קאעדה עלו תלונות ותהיות, בטענה כי המוניטין של הארגון ו"מיתוגו" בעולם הג'האד נפגעו נוכח התנהלותו הבעייתית כלפי האוכלוסייה, "חוסר הבנתו כראוי את העיראקים" כהגדרתו, מחלוקות בין פעילים מקומיים לזרים שגויסו, היעדר תיאום בין מפקדי שטח וסרבול בירוקרטי שמנע מהמפקדים לדעת מה עושים עמיתיהם. התנהלותה הברוטלית של שלוחת אל-קאעדה בעיראק באותן שנים אף גרמה להתנערות ממנה מצד בן לאדן עצמו. הוא הצר בשיחות פרטיות על יחסו הנוקשה של הארגון כלפי השבטים הסוניים והכיר בטעויות שנעשו.⁹ סגנו של בן לאדן ב-2005, אימן אל-ט'וואהרי, ניהל התכתבות עם אל-זרקאווי, בה הביע מורת רוח מהתנהלותו האכזרית והבלתי מתפשרת הפוגעת במוסלמים ללא הבחנה, ונגד האוכלוסייה השיעית בפרט.¹⁰

למרות ביטויי השמחה על "סגירת החשבון" עם מנהיג אל-קאעדה, קשה היה למצוא גילויי סימפתייה ואהדה לארצות הברית בקרב הכותבים ששיבחו על מבצע החיסול. הם בחרו להעניק את מלוא הקרדיט לציבור הערבי, שהוביל, לגישתם, לקריסת רעיון הג'האד הגלובלי הודות להתקוממותו ברחובות, באופן שהפך את בן לאדן למיותר וחסר משמעות ואת מותו למבצע סמלי בלבד. כשהכותבים כן התייחסו לחלקה של ארצות הברית במבצע, הם בחרו לעשות זאת בביקורת סמויה ובתהייה מדוע נמשך המצוד אחר בן לאדן זמן רב כל כך – תקופה קשה בה המשיכו הערבים והמוסלמים לשלם את המחיר של מעשי הג'האדיסטים. בחלק מהמקרים אף השתמשו הכותבים במוטיב ההשוואה כדי להפחית מערכם של בן לאדן ואל-קאעדה. כך למשל, כשצינו דמויות טרגיות ששילמו בחייהן למען העולם הערבי כולו – כמו מוחמד בועזיזי, הירקן התוניסאי קשה-היום שהצית את עצמו למוות בעיר סידי-בוזייד לאחר שסחורתו הוחרמה על ידי הרשויות, ונחשב לאיש שבמעשיו הצית את גל המחאה האזורי. הכותבים בשבחו של בועזיזי סברו כי הוא תרם יותר מכל תרומתו של בן לאדן לעולם הערבי אי פעם.

אם מבצע החיסול נחשב בעבור האמריקנים כ"סגירת חשבון" עם בן לאדן, בעבור הכותבים בשבח המבצע נחשבו אירועי "האביב הערבי" כלי ניגוח רטורי ל"סגירת חשבון" אישית עם אל-קאעדה, אחרי עשור של סלידה מהתנהלות הארגון, שפגע בתדמיתם של הערבים והאסלאם ופגע

⁹ וויליאם מק'קאנטס, סוף העולם על פי דאעש: חזון אחרית הימים של ארגון המדינה האסלאמית. מאנגלית: אסף שור. קריית גת: דני ספרים, 2016, ע"מ 72-52. עוד על מצבו העגום של אל-קאעדה בעיראק, הודות למכות האמריקניות על מעוזיו ואיבוד התמיכה הציבורית באותן שנים ראו: ג'ובי ווריק, דגלים שחורים – העלייה של דאעש. מאנגלית: שמעון בוזגלו. ראשון לציון: ידיעות ספרים, 2016, ע"מ 241-245.

¹⁰ Charles Lister. "Profiling the Islamic State," *Brookings Doha Center Analysis Paper*, 13 (November 2014), pp.8-9

בנפש בחפים מפשע. "אל-קאעדה ומנהיגיו נעדרו מאירועי השינוי והעשייה העממית החשובים ביותר שחוה העולם הערבי", כתב העיתונאי הסעודי חסין שבכשי, בעל הטור הקבוע באל-שרק אל-אוסט. "רוחות האביב הערבי ומשבי החירות שברו את מחסומי הפחד באופן לא אלים. אל-קאעדה חי ומתרבה בביצות העריצות והעושק [...] העולם הערבי והאסלמי התגבר על 'רעיון' אוסאמה בן לאדן והרעיון הזה נמצא בפרפורי גסיסה קשים [...] על הציבור הערבי לשמור על שהשיג מהעשייה המפוארת ב'אביב' הקסום שלו. חשוב יותר הוא שהציבור גילה את הדת שלו מחדש והבין שאין מקום לאל-קאעדה וצורותיו בו [...] אוסאמה הלך, בועזיזי נשאר. איזה משני האנשים ינצח? ללא ספק, בועזיזי! הפכו את הדף והשליכו את ספרם של אל-קאעדה ואנשיו!"¹¹; העיתונאי הכווייתי ג'עפר רג'ב היה ציורי יותר כשהציג את טיעונו, במאמר שכותרתו הוצגה כשאלה – "מי הרג את בן לאדן?". הכותרת רמזה לקוראים על כוונתו של רג'ב לקרוא תיגר בפן הרעיוני על הגרסה המקובלת לפיה בן לאדן חוסל במבצע אמריקני. השימוש בשאלה בכותרת מסייע לכותב לא רק לצוד את עיני הקוראים ולסקרן אותם, כי אם גם דורש מהם במרומז לחשוב בטרם הם מתחילים לקרוא. "הציבור הערבי) הרג את רעיונותיו של בן לאדן כשהניף את הפרחים מול הרובים, את השלום מול מכונות המלחמה ואת השירה מול הגידופים בתקשורת", כתב רג'ב בתשובה לשאלה שהציג בכותרת. "זה היה הציבור שגילה שהאלימות מחזקת את הרודנים ולא מחלישה אותם, ושעמידתו ברחוב בידיים ריקות ובחזה חשוף מספיקה להפלת משטרי העושק. הציבור הערבי הוא שהרג את בן לאדן".¹²

הכתיבה בשבח החיסול התאפיינה בתחושות אופטימיות באשר לעתיד, אך גם בקריאה לציבור הערבי ללמוד מההיסטוריה, עם הסרת "אות הקלון" ממצחה של האומה הערבית. מסרים אלו לוו בטכניקות פולמוס שברוח האירועים ביקשו להציב בשורה אחת את בן לאדן והמשטרים הרודניים נגדם קראו המפגינים – במסר ברור לפיו הם הגיעו לסופם. "אוסאמה הלך בזמן המתאים. המהפכות הערביות כבר הרגו את אל-קאעדה ושללו ממנו את כוח המשיכה לצעירים הערבים, כשסיפקו בהתנהלותן השקטה ובמאבקן האזרחי את החלופה היעילה ביותר בהיבט המעשי והכי פחות בעייתית בהיבט המוסרי", כתב המרצה באוניברסיטת קטר מוחמד אל-שנקיטי. "אל-קאעדה נולד באופן לא טבעי, בתנאים לא טבעיים, הוא בא לעולם מרחם המצוקה הערבית והאסלאמית בשנות ה-90 [...] ונולד גם מרחם פשיטת הרגל הפוליטית של המשטרים הערביים המתונים [...] בן

¹¹ חסין שבכשי, "אקלבו אל-צפחה וארמו אל-כתאב!", אל-שרק אל-אוסט, 3 במאי 2011, ב: <https://goo.gl/TSzrNe>

¹² ג'עפר רג'ב, "מן קתל בן לאדן?", היומון הכווייתי אל-דאי, 3 במאי 2011, ב: <https://goo.gl/DuVnJ0>; עוד על הטענה כי בן לאדן מת במישור הרעיוני עוד בטרם חיסולו – ראו: באסם אל-ג'סר, "מקתל בן לאדן ואל-רביע אל-ערבי", אל-שרק אל-אוסט, 11 במאי 2011, ב: <http://goo.gl/b8OfdZ>

לאדן לא היה מקור השראה לצעירים הערבים, שהכירו היום את דרכם לחירות דרך מאבק לא אלים – הרחק מדרכו של אל-קאעדה".¹³

העורך הראשי של היומון אל-שדק אל-אוסט בגרסתו בשפה הפרסית, עטאללה מהאג'ראני, ביסס טענתו כי אל-קאעדה אינו רלוונטי כשכתב כי "במהלך המהפכות בתוניסיה, במצרים ובסוריה אף אחד לא שב והשמיע את נאומיו של בן לאדן וגם לא נשא את תמונתו בהפגנות". אין זה מקרי שמהאג'ראני, שר התרבות האיראני לשעבר (1997-2000) ושקודם לכן אף שימש כסגן ראש הממשלה וסגן נשיא איראן, היה בין הכותבים שנמנו על מחנה המתנגחים בבן לאדן ובאל-קאעדה. כאיראני-שיעי, הכותב ביומון סעודי-סוני נפוץ כל כך, ניצל מהאג'ראני את הבמה להתנגח בארגון הטרור הסוני ובעומד בראשו, תוך שהוא בוחר – שלא באופן מקרי – בדמותו של הפילוסוף ואיש המדע הפרסי בן המאות ה-10-11, אבן סינא, כדי לתאר את ההיפך המוחלט מדמותו ואישיותו של בן לאדן. מהאג'ראני טען כי הדור החדש לא מראה התעניינות בדרכיו של בן לאדן, או באסטרטגיה הקוראת להפלת המשטרים הערביים הרודניים בה התפאר. "העובדה שממשלות מצרים ותוניסיה נפלו ללא שימוש בכלי נשק וללא ג'האד צבאי היא הישג לכשעצמו", כתב מהאג'ראני והביע תקווה כי יהיה זה ראשיתו של שינוי בסופו "אבן סינא ישוב להיות סמלו של העולם האסלאמי פעם נוספת".¹⁴ מוטיב ההשוואה משמש את מהאג'ראני במקרה זה להמחיש לקוראים עד כמה משמעותי הניגוד הרעיוני שהוא רואה בין השניים.

מסרים ברוח דומה הציג העיתונאי המצרי עלי אבראהים, במאמר בו ביקש לעמוד על הניגוד שבין ערכי הדמוקרטיה אותם דרשו המפגינים – לערכים בשמם פעלו בן לאדן ותומכיו. "לא ראינו אף אחד מהמפגינים הדורשים בדמוקרטיה קורא בשמם של בן לאדן או של אל-ט'וואהרי, ההיפך: אף אחד לא הזכיר את שמם", כתב אבראהים. "החשוב הוא שרוחות השינוי הפכו את התפיסה של הארגון הזה (אל-קאעדה) לנחלת העבר, ושהמשטרים לא יוכלו עוד להשתמש בארגונים האלה, בבן לאדן, באל-ט'וואהרי ובאיומי הטרור כצידוק לקיומם". במאמרו, השווה אבראהים בין בן לאדן לטרוריסט איליך רמירס סנצ'ס, שפעל בשנות ה-70 וזכה בתקשורת לכינוי "קרלוס". הוא טען כי גם בן לאדן וגם קרלוס ייזכרו בהיסטוריה כתופעה חולפת, שקראה להוביל שינוי אך במבחן הזמן

¹³ מוחמד אל-שנקיטי, "תראת' בן לאדן פי זמן אל-ת'וראת", אתר האינטרנט של רשת אל-ג'זירה, 4 במאי 2011, ב: <https://goo.gl/YiU3sA>

¹⁴ עטאללה מהאג'ראני, "בן לאדן ואבן סינא", אל-שדק אל-אוסט, 9 במאי 2011, ב: <http://goo.gl/QhA1kR>

השפעתה הייתה מוגבלת. "כמו קרלוס, גם בן לאדן נשאר בשנותיו האחרונות במחבוא בחשש, עד שחוסל בביתו המפואר בפקיסטן ולא במערה באפגניסטן", הוסיף אברהם.¹⁵

כותבים אחרים ביקשו לנצל את מבצע החיסול של בן לאדן כדי לנקות את שמו ותדמיתו של העולם הערבי כאלים וכמעודד טרור. זאת, כסגירת מעגל לשיח שהובילו עיתונאים אחרי אירועי 11 בספטמבר, בו הזהירו מפני פגיעה הרסנית ובלתי ניתנת לשיקום בתדמיתם של הערבים והאסלאם. לאחר מותו של בן לאדן, השתמשו הכותבים באירועי "האביב הערבי" ככלי רטורי המוכיח שהציבור הערבי מעולם לא היה אלים, כי אם המשטרים שרדו בו במשך עשרות שנים הם שהיו האלימים. הכותבים טענו כי כל שהיה נחוץ הוא "ניצוץ" שיוביל את הציבור הערבי לדרך הנכונה ויוכיח כי הוא לא נוקט דרכים אלימות להשגת מטרותיו. אותו "ניצוץ", גרסו הכותבים, יפיח רוח חיים גם בשאיפותיו של הציבור הערבי, יעלים את הייאוש – ובכך יהפוך ארגונים הקוראים לאלימות ללא-רלוונטיים, כי לא יהיה בהם כל צורך. מוחמד אל-רימחי, המחזיק בטור קבוע באל-שרק אל-אוסט ומשמש גם כמרצה בחוג למדעי החברה באוניברסיטת כווית, כתב:

"הניצוץ שהצית בועזיזי, שבעקבותיו גילו הציבורים את כוח ההשפעה שבירידה לרחובות ללא אלימות, הפך ערבים מיואשים רבים שהיו עלולים להפוך לדלק בעבור המיטנה של אל-קאעדה – לבני אדם לא אלימים שמסוגלים לממש את דרישותיהם ולשים סוף לייאוש בדרכים אחרות שאינן אלימות. זאת, באופן המנוגד לדרך של אל-קאעדה שביסס את האלימות חסרת הרסן כתנאי ראשון לקיומו ומבצע אותה ללא כל מטרה ברורה [...] מי שימשיך ללכת בדרכו האלימה של אל-קאעדה לא יוציא (לרחוב) יותר ממספר כנופיות שאין להן ולא תהיה להן תמיכה ציבורית באמצעים בהם הן משתמשות [...] הנוער הערבי שהיה פצצה מתקתקת ממנה חששו המשטרים הערביים כי יצטרף בייאוש לארגוני טרור כמו אל-קאעדה, הפך למתנגד לטרור, ומעבר לכך – פנה לדרך המהפכה השקטה כדי לדרוש את זכויותיו, באופן המתורבת ביותר והיעיל ביותר".¹⁶

קו דומה הוצג במאמרו של העיתונאי הלבנוני ח'יראללה ח'יראללה, שפורסם ביומן הכוויית אל-דאי תחת הכותרת המציגה שאלה: "ומה באשר לסביבה שיצרה את בן לאדן?". ח'יראללה היה פחות אופטימי מעמיתו כשסבר כי בעקבות החיסול "יהיה מי שירחם על בן לאדן", אך טען כי "דחיית האחר היא שסיפקה לבן לאדן את סיבת הקיום והרצון בהפיכה נגד כל הערכים אליהם

¹⁵ עלי אברהם, "איאם בן לאדן... והניה", אל-שרק אל-אוסט, 3 במאי 2011, ב: <http://goo.gl/4rKlC9>; עוד על מסרים של אופטימיות ביום שאחרי חיסול בן לאדן ראו: , עת'מאן מירע'ני, "מאד'א בעד מקתל בן לאדן?", אל-שרק אל-אוסט, 4 במאי 2011, ב: <http://goo.gl/VeBdZa>

¹⁶ מוחמד אל-רימחי, "לילה קתל בן לאדן פי מדינה ג'ימס אבות", אל-שרק אל-אוסט, 7 במאי 2011, ב: <https://goo.gl/yri56Q>

מטיפה הדת". ח'ראללה ביקש לטהר את שמו של הציבור הערבי מאשמת אלימות בטענה כי "המהפכות הערביות לא הניפו סיסמאות הקוראות לשנאה ודחיית האחר", וביקש לבסס זאת בטיעון כי "לא היה צעיר ערבי אחד ששרף דגל אמריקני או שקרא לזרוק את היהודים לים [...] המהפכנים הערבים מתוניסיה ועד לוב, דרך מצרים, סוריה ואלג'יריה יודעים כי בעייתם היא בראש ובראשונה עם השליטים שלהם וכי הטלת האחריות על אמריקה היא בריחה מאחריות ותו לא".¹⁷

ניכר כי בכתבתם, בחרו העיתונאים ששיבחו על מבצע החיסול להפנות את המסר ישירות לאלו המזוהים עם אל-קאעדה ותומכיו של בן לאדן עצמו, בניסיון לשכנעם לחזור בתשובה בטענה כי "זה סופו של כל טרוריסט". חלקם עשו זאת באמצעות לעג לאישיותו, לעג לצורה בה נהרג, ובטענה כי בן לאדן לא הותיר כל מורשת בחייו. "מי שמכונה 'מנהיג המוג'אהדין' נהרג בביתו המפואר ולא בזירות המערכה או בג'האד. הוא מת עם אשתו ושלושה בני אדם נוספים, בניגוד לצעירים שלנו אותם הולך שולל, והצעיד אותם למוות בזה אחר זה במשך שנים", כתב העיתונאי הסעודי הבכיר טארק אל-חמיד, מי ששימש בעבר כעורך הראשי של *אל-שדק אל-אוסט*. "העולם השתנה אחרי מתקפת הטרור של אל-קאעדה באמריקה ב-11 בספטמבר 2001, ולאחר מכן התפשט הרוע של אל-קאעדה בעולם כולו, ללא יוצא מן הכלל [...] הוא ערף את ראשיהם של חפים מפשע [...] והוציא שייח'ים רעים כדי להצדיק אותו הלכתית [...] וחשוב מכך – (בן לאדן) גרם לפגיעה בתדמית הדת שלו. אבל מנהיג הרוע סיים את חייו בביתו, ויותר מכך, נראה שהוא נהרג בחדר השינה שלו". בהמשך, טען אל-חמיד כי הוא מתקשה להאמין שאל-קאעדה יתאושש מהמכה האנושה שנפלה עליו:

"אין ספק שמותו של בן לאדן מהווה מכה מורלית אנושה לאל-קאעדה. תהיה אשר תהיה נקמתו של הארגון, הרי שהמכה שספג חזקה מיכולתו להתגבר עליה. לבן לאדן הייתה סמליות יותר מכל דבר אחר, משום שקיומו סימל גבורה באמצעותה הוא הונה את הצעירים [...] היום, אחרי מותו, יתקשה אל-קאעדה להציב מנהיג בסדר גודל של בן לאדן [...] זהו מסר לכל ברי הדעת, שמי שהונה את ילדיהם ושלח אותם לגיהנום לא נהרג בזירת הקרב, כי אם בביתו המפואר, כשהוא מסתתר מאחורי אשתו [...] אין ספק כי העולם היום במצב טוב יותר משמעותית לאחר מותו של

הטרוריסט".¹⁸

¹⁷ ח'יר אלה ח'יר אלה, "ומאד'א ענ אל-ביא'ה אלתי צנעת 'אל-שיח' אוסאמה'?", *אל-לא, 7 במאי 2011*, ב: <https://goo.gl/e7MqY4>

¹⁸ טארק אל-חמיד, "וקתל בן לאדן פי מנזלה", *אל-שדק אל-אוסט*, 3 במאי 2011, ב: <http://goo.gl/pHFoAq>; בנושא זה ראו גם: חמד אל-מאג'ד, "בן לאדן ואל-אח'ואן אל-מסלמוני", *אל-שדק אל-אוסט*, 9 במאי 2011, ב: <http://goo.gl/1VFFI>

העיתונאי והאקדמאי הלבנוני רצ'ואן אל-סייד, ביקש לסכם את חייו של בן לאדן בטענה כי הוא לא הותיר כל מורשת, ובנימה אופטימית כי העתיד לבוא טוב יותר:

"מה השיג אל-קאעדה משתי המטרות שביקש ליישם – לשבור את עוצמת האימפריאליזם והציונות ולהכות במשטרים הרודניים והג'אהליים? אל-קאעדה לא השיג דבר בדרך ליישום שתי המטרות האלה [...] תדמית האסלאם נפגעה במישור הבין-לאומי – ולא רק במערב [...] והערבים והמוסלמים איבדו מאות אלפי קורבנות במאבק המתחולל בין האמריקנים לאל-קאעדה [...] אל-קאעדה גרם לנו להפסיד לפעמים באופן ישיר, כפי שאירע במתקפה בניו יורק ובמתקפות באירופה ובאסיה [...] וגרם לנו להפסיד באופן עקיף (בהיבט התרבותי-פוליטי-אסטרטגי) כשהקל על ארצות הברית ועל מדינות נוספות בתהליך הפלישה אלינו, בהריגתנו ובהריסת ערינו [...] כל זה מסתיים כעת, או בדרכו להסתיים. מותו של בן לאדן הוא סימן נוסף לסופו של סיפור קשה והרה אסון בחיי אומנתנו, חברותינו ומדינותינו"¹⁹.

בהיבט התרבותי-חברתי, ובניגוד לגישות האופטימיות בדבר יכולתם של הערבים לממש את זכויותיהם ללא תנועות הג'אהד העולמי, היו כותבים שתהו האם הציבור הערבי אכן מסוגל להתרחק מהזרם שלטענתם מושרש בו עמוק כל כך. כתיבה זו התבטאה במוטיבים ביקורתיים רבים כלפי פנים, על החברה והתרבות הערבית, בטענה כי היא זו שמייצרת גיבורים דוגמת בן לאדן ודומיו, מאדירה אותם, מפארת את פועלם ומקדשת את מורשתם. מוטיבים רבים במאמרים אלו מזכירים את הכתיבה הביקורתית של עיתונאים שהדגישו את הצורך בבדק בית ובשינויים העמוקים בפרשנות של האסלאם אחרי פיגועי 11 בספטמבר, בה עסקנו בין היתר בפרק הקודם, אך להתרשמותי הביקורת שעלתה בתקופה שאחרי חיסול בן לאדן הייתה חריפה ועמוקה יותר.

"הסיבה בגין הישארותן של התנועות (האסלאם הפוליטי והג'אהד), במגוון הופעותיהן ובנסיבות חברתיות שונות, היא סיבה רעיונית ופסיכולוגית עמוקה, במישור החברתי", כתב העיתונאי הסעודי הבכיר משארי אל-ד'יאדי, עורך המוסף הסעודי והמפוצי של אל-שוק אל-אוסט. "קיים פצע עמוק בנפש האסלאמית, המתבטא בשני היבטים מרכזיים: היעדר אחדות אסלאמית [...] ועמוק וחמור יותר – היכן שוכנת הלגיטימיות שאנו חיים תחתיה? האם אנחנו באמת מוסלמים ומה המשמעות של להיות מוסלמי? [...] השאלות הללו והאובססיה הן שיצרו דמויות כמו אוסאמה בן לאדן ואיימן אל-ט'וואהרי, והן שאלות שעוד לא הוכרעו בחברות האסלאמיות. לכן אנחנו, לצערי,

¹⁹ רצ'ואן אל-סייד, "אוסאמה בן לאדן: אל-ט'וואהרה ואל-אנתקצ'א' ואל-מרחלה אל-ג'דידה", אל-שוק אל-אוסט, 6 במאי 2011, ב: <http://goo.gl/KO2Lyo>

צריכים לצפות לאוסאמה נוסף, ואיימן נוסף, וסיד קטב נוסף [...] הבעיה היא לא בגוף שנהרג או נלקח בשבי, כי אם בנפשות ובמוחות המבולבלים".²⁰

העיתונאי הפלסטיני חאפט' אל-ברגות', צפה בטורו ביומון אל-חייאת אל-ג'דידה כי עתידו של העולם הערבי הוא בקיצוניות רבה יותר ולא במתינות, בטענה כי "את אל-קאעדה ודומיו ניתן לעקור רק באמצעות הסרת הגורמים להם, שעדיין קיימים ואף מתרבים". לדבריו, "בן לאדן אינו הטרוריסט היחיד, הוא חלק ממערך בעל זהויות רבות, הכולל מדינות, מפלגות ומשטרים הטוענים שהם דמוקרטים";²¹ והעיתונאי הסעודי עלי אל-תוואתי תהה "האם הזרם הרעיוני הזה (הטרור האסלאמי) עדיין נטוע ומסוגל להמשיך ולהתפשט?".²²

מאמר חריף בביקורתו כלפי הציבור הערבי היה פרי עטו של העיתונאי והפובליציסט הירדני הבכיר שאכר אל-נאבולסי, שהעביר את מרבית שנותיו בארצות הברית. אל-נאבולסי, שהתמקד במאמרים שפרסם באסלאם הפוליטי והחברה הערבית, בחר במאמרו להשוות בין תופעת ההערצה של ראשי ארגוני ג'האד עולמי בקרב הציבור הערבי לעבודת אלילים וסגידה לפסלים – טוֹטֵמִיזם – מנהג המיוחס לעמים שאינם מוסלמים. בשימוש בהשוואה לעבודת האלילים ממחיש אל-נאבולסי עד כמה הוא מתנער מהתופעה, המוזכרת כמזוהה עם תקופת הג'אהליה, שקדמה להופעת האסלאם (450-610 לספירה).²³ מוסלמים המשתמשים במונח זה בתיאור תופעה מבקשים להמחיש עד כמה הם סולדים ממנה, שכן היא מוגדרת כתקופת נבערות בה חי האדם כנטול אמונה, כְּבוֹר חסר כל ידע, אלים ושלוח רסן כלפי סביבתו. במחקר התקופה הוא מתואר כאימפולסיבי, פועל על פי תאוותו ומבלי לחשוב. "סמל הטרור חוסל, אך מה עם התופעה? הערבים ממשיכים לעבוד אותו (בן לאדן) כמו אלילים", כתב אל-נאבולסי. "רבים מתומכיו של בן לאדן הכו את פניהם ובכו רבות על מותו של הסמל (טוֹטֵם) לו סגדו, אותו עבדו, ובשמו קראו לניצחונות במסגדים ובדרשות יום השישי. הם כינו אותו 'שיח' אל-אסלאם, 'המושיע מאובדן הדרך', 'מביס הכופרים' ועוד. הטוֹטֵם הזה (בן לאדן) הוא האובססיה ודתם הלאומית של הטרוריסטים". בהמשך המאמר, מונה אל-נאבולסי את בן לאדן בנשימה אחת עם דיקטטורים בהיסטוריה המודרנית. "הדיקטטורים הם הסמל לכוח. להיטלר, למוסוליני, לסטאלין ולעבד אל-נאצר סגד הציבור בגרמניה, באיטליה, ברוסיה, במצרים וברחבי

²⁰ משארי אל-ד'איד, "קתל אוסאמה...פהל אנכסרת איקונה אל-ע'צ'ב?", אל-שרק אל-אוסט, 3 במאי 2011, ב: <http://goo.gl/1nZskb>
²¹ חאפט' אל-ברע'ותי, אל-חייאת אל-ג'דידה, 3 במאי 2011. בתוך סקירת המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון MEMRI: "הביקורת בעולם הערבי על חיסול בן לאדן", 11 במאי 2011, ב: <http://goo.gl/EUzEv7> [להלן: "הביקורת הערבית על חיסול בן לאדן"]
²² עלי בן חסן אל-תואתי, "מצרע אוסאמה בן לאדן", היומון הסעודי עכאט', 4 במאי 2011, ב: <https://goo.gl/ijozAA>
²³ ראו המונח ג'אהליה באנציקלופדיה של האסלאם: Ed., "Djāhiliyya", in: Encyclopaedia of Islam, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted online September 3, 2017

העולם הערבי. הסמל בן לאדן הפך היום לדמות חדשה שסוגדים לה בקרב ציבור הטרוריסטים, בקרב נושאי הנשק, בקרב אלו המבצעים טרור הלכה למעשה ובצורות שונות ומגוונות או בקרב אלו המברכים עליו – מקרוב ומרחוק, כמו רוב הסלפים וחכמי הדת הקיצונים [...] ניכר כי הערבים עדיין חיים בתקופת הטוטמיזם. הקידוש הוא עד כדי סגידה. התפילה שנערכה בקצוות שונים בעולם הערבי והאסלאמי על מותו של הסמל (בן לאדן) מוכיחה בפירוש כי הערבים עדיין בעידן הטוטומיזם – העידן שיש המכנים אותו 'העידן הפרה-היסטורי'²⁴.

"בן לאדן מת, ה'בן-לאדניה' חיה וקיימת"

היקף משמעותי בשיח אחרי חיסולו של בן לאדן תפסו עיתונאים שגישתם הייתה אמביוולנטית באשר למבצע. רובם סברו כי דרכו של בן לאדן לא הייתה נכונה, אך בכתיבתם בחרו להתמקד פחות בעצם החיסול ויותר במשמעויותיו וביום שלאחריו. ממסריהם השתמע כי הם אינם שותפים לתחושות האופוריה והאופטימיות שאפפו חלק מעמיתיהם. הם הרבו להשתמש במונח "בן-לאדניה", ככלי רטורי לתיאור "תופעת בן לאדן" – בשלל היבטים: הרעיוני, הארגוני, התרבותי והחברתי. הם סברו כי גם אם בן לאדן איש חוסל, מורשתו נותרה בעינה והיא האתגר המתגלגל לפתחו של המזרח התיכון והעולם כולו. האזהרה שביקשו הכותבים להציג בדמות ה"בן-לאדניה" נשאה טון של ביקורת חברתית-תרבותית על הערבים ובמידת-מה הייתה מפוכחת, והכירה בג'האד העולמי כתופעה שאינה מסתכמת בדמותו של איש אחד. הכותבים על ה"בן לאדניה" ביקרו את ארצות הברית בתהייתם האם מבצע החיסול היה הכרחי – חרף פשעיו של בן לאדן – ובכך יצרו רושם כי הם נמנים על תומכיו של מנהיג אל-קאעדה.

"מותו של בן לאדן לא ישפיע על אל-קאעדה", קבע נחרצות העיתונאי התימני נגיב ע'לאב. "נכון, בן לאדן הוא הבכיר – אבל לא הוא הגה את האידיאולוגיה ושולט בארגון, כי אם היווה דוגמה לאלו שבחרו לאמץ לחיקם את הג'האד [...] נראה לי שהשמחה של האמריקנים על מותו היא בגדר 'רגע שמחה נאיבי'". בהמשך, הזהיר מהיום שאחרי מותו של מנהיג אל-קאעדה: "מותו יהווה תמריץ להפעלתם של תאים רדומים [...] והוא עלול להוות מבוא לפעולות רחבות היקף ברקע המהפכות, באופן שעלול להוליד מהן מאבקים ארוכי-טווח"²⁵.

²⁴ שאכר אל-נאבלסי, "חטמנא טוטמ אל-ארהאב...פמאד'א ענ תפסיר אל-ט'אהרהה?", היומון הסעודי א'לאף, 9 במאי 2011, ב: <https://goo.gl/MLwcWm>

²⁵ נגיב ע'לאב, "אל-ימן בעד אוסאמה..ת'ורה אם ע'זוה אצוליה?!", אל-שדק אל-אוסט, 24 במאי 2011, ב: <https://goo.gl/SMPOZf>

העיתונאי ח'לפ אל-חרבי היה ביקורתי יותר כלפי ארצות הברית. אף שכינה את בן לאדן בחלקו הראשון של המאמר כארכי-טרוריסט, מחלקו השני עולה תהיה האם אכן זה הסוף לו היה ראוי מנהיג אל-קאעדה. "בן לאדן היה הווירוס הערבי ששיבש את מחשבי העולם המתורבת. הוא היה אביר דמיוני", כתב. "הוא היה המיליארדר שנטש את היאכטות ואת המטוסים הפרטיים כדי לגור במערות הטורה-בורה. תווי פניו התמימים היו זזים בכל פעם שהתפחמו גופות ההרוגים [...] ללא ספק, בן לאדן ביצע אלפי פשעים אכזריים שאין עליהם מחילה. הוא רצח חפים מפשע ללא רחמים בשם עקרונותיו התמוהים". ואולם, בהמשך הבהיר אל-חרבי: "מותו (של בן לאדן) הוא לא סופה של חגורת הנפץ. האיש היה רק כותרת בולטת למאבק התרבותי. קיומו לא יכול היה להוביל לנפילת ארצות הברית, כפי שהיעלמותו לא יכולה להוביל לסופו של הטרור [...] המאבק באדם שחי קל פי מיליון ממאבק במישנה של אדם הקבור בים!"²⁶

במאמרו של העיתונאי הסעודי יוסף אל-דיני שולבו מסרים של ביקורת ואזהרה כלפי ארצות הברית וכלפי העולם הערבי – הן בגין השמחה הנאיבית על מותו של בן לאדן והן מחשש שהמורשת של בן לאדן עודנה קיימת. "כולם מדברים על כך שבן לאדן נחשב כעת לנחלת העבר, אבל אף אחד לא מתעניין ב'בן לאדניה'", כתב. "רבים משבעי הרצון השמחים על הניצחון הדרמטי על גופתו של בן לאדן – אינם יודעים שאסור שתקופת השקט מהטרור תגרום לנו להיות אופטימיים מדי מכך שהעניין הסתיים כפי שהיא אמורה להדאיג אותנו. זאת, משום שעלינו לצפות לסיבוב נוסף שיחזיר את הטרור לייצור עצמי. הטרור ימשיך להיות קיים כל אימת שנסיבותיו וחלוציו הרעיוניים קיימים, יהיו אשר יהיו המאמצים הביטחוניים [...] אין ספק כי מותו כגיבור בראיית אל-קאעדה והניצחון ההוליוודי כמו בסרט 'רמבו' בראיית האמריקנים יסייע בהולדתו של דור חדש לאל-קאעדה [...] וזאת בזמן שאין אסטרטגיה נגד השיח הדתי הקיצוני [...] חשוב ליצור כושר עמידה נגד המשנה הקיצונית שעולה בקנה אחד עם אל-קאעדה בשורה של רעיונות משותפים".²⁷

מהכתובה הביקורתית על תופעת ה"בן-לאדניה", כפי שהתבטא בין היתר במאמריהם של משארי אל-ד'יאדי, חאפט' אל-ברע'ות', שאכר אל-נאבולסי ויוסף אל-דיני, עלתה קריאה דומה לזו שהשמיעו הכותבים בגנות מתקפת הפיגועים ב-11 בספטמבר עשור קודם לכן. הכותבים שהאמינו שחרף עומקה של הבעיה, ניתן לעקור מהשורש את ה"בן-לאדניה", סברו כי הדבר יתאפשר רק הודות

²⁶ ח'לפ אל-חרבי, "אל-עולמה ח'סרת בן לאדן", עכאט', 6 במאי 2011, ב: <http://goo.gl/0oowF>
²⁷ יוסף אל-דיני, "מאד'א ענ אל-בנ לאדניה'?", אל-שרק אל-אוסט, 4 במאי 2011, ב: <https://goo.gl/l6q9PX>; עוד על האזהרה מפני ה"בן לאדניה" ראו: ג'אבר חביב ג'אבר, "בן לאדן אמ אל-בן לאדניה'?", אל-שרק אל-אוסט, 8 במאי 2011, ב: <https://goo.gl/fausij>; עטאללה מהאג'ראני, "מות בן לאדן אמ מות אל-בן לאדניה'?", אל-שרק אל-אוסט, 16 במאי 2011, ב: <https://goo.gl/QFfETk>; אוסאמה בן לאדן..אל-אסטורה אלתי צנעת", אל-קדס אל-ערבי, 7 במאי 2011, ע"מ 17

לשינויים עמוקים בחברה הערבית ולמאבק תרבותי אידיאולוגי, בהובלתם של חכמי הלכה מוסלמים ושל מערכת החינוך.

במאמרו של העיתונאי הכותי עבד אל-עזיז אל-פצ'ילי עלה טון אוהד משל אחרים כלפי בן לאדן. הוא ביקש להציג תקדימים היסטוריים לטיעונו כי מותו של בן לאדן אינו הסוף, וכפי שלמדנו בפרק הקודם, היאחזות באירועים היסטוריים משמשת את הכותב ככלי רטורי לביסוס טיעונו והצגתם כבעלי "משנה תוקף" במערכת היחסים הבלתי-רשמית שלו עם הקורא. במאמרו ביומון הכותי אל-דאי טען אל-פצ'ילי כי טעות לחשוב שמותו של אדם או חיסולו יובילו לחיסול משנתו או תומכיו, וביקש להשוות את מותו של בן לאדן למותם של ראשי תנועת "האחים המוסלמים" חסן אל-בנא וסיד קטב – "שספריו (של קטב) עדיין נושאים את משנתו המתפשטת ברוב העולם האסלאמי", כפי שטען במאמרו. "חיסולן של דמויות שכאלה על ידי אויביהן משיג שני דברים: הראשון – מימוש אמונתן בהשגת מות הקדושים; השני – הפצת המשנה שלהן, כפי שאמר סיד קטב: 'המילים שלנו יישארו כבובות שעווה. אין בהן נפש או חיים, אך אם נמות למענן, הרוח תיפח בהן'", המשיך אל-פצ'ילי. בסיום מאמרו מתח ביקורת לא רק על השמחה על מותו של בן לאדן במערב, כי אם במיוחד על גילויי השמחה במדינות ערב. "בושה למוסלמי לצהול או לשמוח לאיד על מות אחיו המוסלמי, במיוחד אם מותו נגרם על ידי כופר [...] ברצוני לשאול כמה מהשמחים לאיד: אם בן לאדן הקריב את חייב למען הדת שלו – מה אתם הקרבתם? בחיסול בן לאדן, אמריקה פתחה בפני עצמה שערי רוע חדשים. לעתים, קיומם של סמלים מסייע לשמור על סוג מסוים של יציבות. הסתלקותם עשויה להביא למאמצים אישיים שיובילו לסכנות שעלולות לגרום לשפיכות דמים נוספת שקיומו של בן לאדן עשוי היה למנוע, רק אללה יודע", כתב.²⁸

"לבו של האיש נדם, פחדם של האמריקנים נותר". הכותבים בגנות חיסול בן לאדן

בדומה לשיח שהתפתח בעיתונות הערבית בשבח פיגועי 11 בספטמבר כבר בחלוף ימים בודדים מהאירועים, גם בימים הראשונים שאחרי חיסול בן לאדן נרשם היקף שיח משמעותי בשבחו של האיש. ניכר כי היקף השיח נגד חיסולו עלה על זה שתמך במבצע, ולא רק כמותית: הוא התבטא בטיעונים, רעיונות וכלים רטוריים מגוונים יותר מאלו שהציגו העיתונאים ששיבחו את חיסולו של בן לאדן.

²⁸ עבד אל-עזיז אל-פצ'ילי, "ומאד'א בעד בן לאדן?", אל-דאי, 4 במאי 2011, ב: <http://goo.gl/Ea8rUS>

במוקד השיח התקשורתית נגד מבצע החיסול בימים הראשונים שלאחריו נטען כי בן לאדן נרצח במשפט שדה, לא הובא לדין הוגן ונקבר שלא על פי הלכות האסלאם; נמתחה ביקורת חריפה על ההתנהלות התקשורתית האמריקנית בכל האמור לפרסום פרטי מבצע החיסול – ובמסגרתה נטען גם לשקרים מצד הממשל האמריקני; וכן נטען כי ארצות הברית חיסלה את בן לאדן למטרות פנים - לשם חיזוק מעמדו של הנשיא האמריקני דאז ברק אובמה וכן כדי לחזק את מעמדה באזור. טיעונים אלו לוּו בתיאוריות רוויות ספקולציות, חלקן גם בקונספירציות.

בכתבתם, תהו העיתונאים האם היה הכרח במבצע – או שמא ניתן היה לנהוג אחרת בבן לאדן בהנחה שמקום מחבואו אכן נחשף אחרי שנים של מצוד. בדומה לאלו שביקשו להזהיר מה"בן-לאדניה", הדגישו הכותבים כי מבצע החיסול כלל לא יפתור את בעיותיה של אמריקה עם העולם הערבי, כי אם רק יגביר את השנאה כלפיה ואת הסבירות לנקמה; בדומה לאלו שבחרו להעניק את הקרדיט לחיסול בן לאדן דווקא למוחים בכיכרות, גם הכותבים שגינו את חיסול בן לאדן בחרו להתעלם מההישג המודיעיני והמבצעי של ארצות הברית – ולהדגיש דווקא את השנים הרבות שחלפו עד שאמריקה אכן הצליחה לשים את ידה על מנהיג אל-קאעדה.

בלטה מכל האדרת דמותו ופועלו של בן לאדן, שהפכה מוטיב מרכזי יותר בפולמוס שהתפתח אחרי מותו בהשוואה לזה שאחרי פיגועי 11 בספטמבר. הכותבים ביקשו לייחס לבן לאדן מוות של גיבור שמת בכבוד, באמצעות טכניקות רטוריות שהציגו שתי דמויות הפוכות במהותן זו מזו: חלק מהכותבים תיארו את דקותיו האחרונות בחיים כקרב המגיע כסוף בלתי נמנע לשנים של התנגשות בין טוב לרע. בקרב הזה תואר בן לאדן כמי שנלחם עד טיפת דמו האחרונה ושהקריב גם את היקר לו מכל – משפחתו – במערכה מול הכופרים שפלשו לביתו; חלק אחר מהכותבים ביקשו דווקא לייחס לבן לאדן את תדמית הזקן החכם שהפך לסמל מיתולוגי – אך מבודד, חסר ישע, לא מזיק לאיש בעולם, ובסך הכל מחפש חיים שקטים עם משפחתו. כותבים אלו תיארו את הקרב האחרון בחייו של בן לאדן כקרב לא שווה כוחות בין חזק לחלש, בין רבים ליחיד, בו כוחות קומנדו מיוחדים, מיומנים ומתוגברים, פולשים לביתו בחשאי באישון לילה, מפתיעים אותו והורגים אותו. בשתי הגרסאות משתמשים הכותבים בטכניקות פולמוס שנועדו לפאר את בן לאדן ולהביע כבוד והערכה על הדרך בה מצא את מותו: הוא מתואר כשהיד, "שייח" ו"מנהיג" (תְּעִים) ובתיאור מותו השתמשו הכותבים בפעלים המתארים "רצח", "התנקשות" או "חיסול" (אֶעְתִּיאַל / אֶעְתִּיל) ו"מוות על קידוש שם אללה" (אֶסְתִּשְׁקֵאד) ומבקשים תפילות לעילוי נשמתו; זאת, בשונה מיתר הכותבים שבחרו בפעלים בעלי משקל ניטרלי יותר – כמו "מוות" (מָוַת / נָפְאָת) או "הָרַג" (קָתַל).

אל-קדס אל-ערבי ועטוואן בשירות בן לאדן – גם בלכתו

מותו של בן לאדן, "הגיבור האגדי" של קמפיין התקשורת של אל-קדס אל-ערבי ועבד אל-בארי עטוואן בימים שאחרי פיגועי 11 בספטמבר, השיב לחיים את המערכה התקשורתית מול אל-שדק אל-אוסט מ-2001. עטוואן ואל-קדס אל-ערבי הפכו לחוד החנית במחנה העיתונאים המגנים את מבצע החיסול – כתשובה לקמפיין השבחים למבצע האמריקני שהוביל אל-שדק אל-אוסט. יחד עם זאת, ניכר כי גם הקו האוהד לבן לאדן לא החריג את אל-קדס אל-ערבי מיתר היומונים הערביים בהיקף הסיקור הכללי של מבצע החיסול. גם בעמודיו נרשמה דעיכה בעיסוק במבצע כבר בחלוף שבועיים ועיקר הזרקור (כולל מאמרי המערכת של עטוואן עצמו) הופנה להפגנות "האביב הערבי".

הסיקור התקשורתי של אל-קדס אל-ערבי בשבועיים שאחרי מבצע החיסול אופיין בטון שלילי ועוין כלפי ארצות הברית ובעלת בריתה המרכזית באזור - סעודיה, בכותרות ובעמודי הפנים ובשלל היבטים: מה"חשש במערב" מפיגועי נקם, דרך "המחלוקת" בממשל האמריקני בסוגיית קבורתו של בן לאדן בים, הפגנות המחאה בעקבות החיסול, התפילות לעילוי נשמתו של בן לאדן במדינות ערב וכלה בכתבות פרופיל על חייו של בן לאדן. בנוסף, נידונו לעומק סוגיות משפטיות העוסקות בשאלת חוקיות המבצע לחיסול בן לאדן על פי אמות המידה של הדין הבין-לאומי, וכן סוגיית הירושה ביום שאחרי מותו וגלגולו הבא והאלים יותר של אל-קאעדה בעקבות החיסול. חלק מהכתבות הוקדשו לראיונות מיוחדים עם בני משפחתו ומקורביו של בן לאדן.²⁹

את הסיקור התקשורתי המיוחד ליווה עבד אל-בארי עטוואן בסדרת מאמרי מערכת חריפים בהם שב להשתמש בכלים רטוריים בהם עשה שימוש במאמריו בתקופה שאחרי פיגועי 11 בספטמבר – ובמרכזם: האדרת דמותו של בן לאדן, השתלחות בארצות הברית והסתה נגדה, וביקורת גלויה וחרیפה נגד מדינות ערב שהביעו סיפוק ממבצע החיסול, ובראשן סעודיה – שלטענת עטוואן ואחרים סירבה לקבור את גופתו בשטחה. במאמר המערכת שפרסם ביום שאחרי החיסול, תחת הכותרת "אוסאמה בן לאדן שאני הכרת", שב עטוואן ותיאר בעדינות וברכות את דמותו של בן לאדן, בהסתמך על הספר שכתב ועל כתבת הפרופיל שפרסם לאחר פיגועי 11 בספטמבר (בין היתר כינה אותו אדם "פשוט, צנוע ומנומס"). עטוואן רמז לקשר בין תזמון המבצע בו בחר הנשיא אובמה למצבו בסקרי דעת הקהל ומערכת הבחירות המצפה לו, אך טען שעדיין חסרים פרטים משמעותיים

²⁹ ראו למשל: אל-קדס אל-ערבי, 3 במאי 2011, עמודים 3-1; 4 במאי 2011, עמודים 4-1 ו-17; 5 במאי 2011, עמודים 4-1 ו-7; 6 במאי 2011, עמודים 3-1; 7 במאי 2011, עמודים 3-1; 9 במאי 2011, עמוד 3; 10 במאי 2011, עמוד 18; 11 במאי 2011, עמוד 19; 12 במאי 2011, עמוד 3; 14 במאי 2011, עמוד ראשי; 19 במאי 2011, עמוד 2

בדבר המבצע, האשים את אמריקה בהסתרת הפרטים ותהה מדוע לא הציגו בפומבי את גופתו של בן לאדן ובכלל האם ניתן היה לעצור אותו ולהביאו לדין "כפי שעשו באויבים אחרים של ארצות הברית – כמו צדאם חסין". עטוואן העריך כי מותו של בן לאדן עשוי אף להפוך אותו לסמל משמעותי יותר בעולם הג'האד ואת אל-קאעדה דווקא לארגון חזק יותר בחיסול – בשל גל של פעולות נקמה ובשל עלייתו של דור חדש, קיצוני ומסוכן יותר של פעילים, במיוחד אלו שחיו ולמדו במערב. "האדם (בן לאדן) נמצא כעת בידי האל שלו, נותר לאל לשפוט אותו. כל שיש לנו לומר הוא קריאה לרחמים עבורו", סיכם עטוואן את המאמר.³⁰

ביום למחרת, המחיש עטוואן עד כמה גישתו מלאה סתירות פנימיות. אחרי שטען כי חיסול בן לאדן הוא פשע, הציג במאמר המערכת בעמוד השער של *אל-קדס אל-ערבי* תיאוריית קונספירציה מפורטת ולפיה יש להטיל ספק בגרסה האמריקנית לחיסול, שכן "הממשל לא סיפק לפי שעה שום הוכחה למבצע". במאמר תחת הכותרת "לא נאמין עד שנראה את הגופה", כתב בן לאדן כי "הספק רק גובר עם הטענה כי גופתו של בן לאדן נקברה בים בטענה כי שום מדינה מוסלמית לא הסכימה לקבור אותו בשטחה". הוא ביסס את טענתו בכך ששום מדינה מוסלמית לא אישרה שווינגטון אכן יצרה עמה קשר בנושא. "מדוע כל כך מיהרו בקבורתו, מה מנע מלחכות מספר ימים?", תהה עטוואן. בנוסף, מתח ביקורת על אופי הקבורה ה"מוסלמי" של האמריקנים ושאל מה עם יתר ההרוגים במבצע – מה קרה להם והיכן נקברו מקורביו של בן לאדן (נשותיו). "הגרסה האמריקנית מלאה בסתירות ולא נהסס אף לומר שהיא מלאה בשקרים", כתב וביקש לבסס אמירתו מניסיון העבר, כשהאמריקנים טענו שצדאם חסין החזיק בנשק להשמדה המונית. לבסוף, שב עטוואן ומתח ביקורת על האיפה ואיפה שעושים האמריקנים בהגדרת המונח "צדק". "אנחנו נחנקים כשאנו שומעים את הנשיא האמריקני מכריז שנעשה צדק. הצדק נעשה רק במשפט בראשו עומדים שופטים עצמאים, ולנאשם ניתנת הזכות להגן על עצמו גם אם הוא היה טרוריסט או פושע בעיני התובע הכללי. זה מה שלא ראינו בהתמודדות עם סוגיית השייח' אוסאמה בן לאדן", כתב.³¹

כחלק מהניסיון להתנגח באל-שרק אל-אוסט במערכה התקשורתית, בחר עטוואן להקדיש מאמר מערכת אחר שלו להאשמת בית המלוכה הסעודי, בטענה להתנהלות שערורייתית של ריאד לאחר חיסול בן לאדן, ובאופן שהמחיש פעם נוספת את הסתירה הפנימית במסריו. אחרי שטען כי בן לאדן חוסל ולאחר מכן הטיל ספק בחיסול בהצגת תיאוריית קונספירציה – הוא שב להכיר

³⁰ עבד אל-בארי עטוואן, "אוסאמה בן לאדן אלד" ערפת", *אל-קדס אל-ערבי*, 3 במאי 2011, עמוד השער
³¹ עבד אל-בארי עטוואן, "לן נצדק חתא נרא אל-ג'ת'מאן", *אל-קדס אל-ערבי*, 4 במאי 2011, עמוד השער

בעובדה שבן לאדן מת. עטוואן טען כי גם אם סעודיה שללה את אזרחותו של בן לאדן, הרי שילדיו עדיין מחזיקים באזרחות סעודית, ובשל הפיכתם יתומים, על סעודיה היה לדאוג לגורלם בעקבות חיסול אביהם. [...] אנו מתפללים מעמדת הממשל הסעודי", כתב. [...] היינו מצפים שהיא תנחה את השגרירות באסלאמאבאד לעקוב אחר עניינם של הילדים האלה, לדאוג למצבם ואפילו להנפיק להם דרכונים כדי שיוכלו לשוב למדינתם ולמשפחתם. בנוסף, איננו יודעים מדוע מסרב הממשל הזה לקבל את גופתו של השייח' אוסאמה ולאפשר למשפחתו לקבור אותה על פי הנוהג האסלאמי באופן שישמור על כבודו כמוסלמי". לביסוס טענה זו, השתמש עטוואן בסיפורם של המפגעים באירוע הטרור בשנת 1979 בעעבה – אתר העלייה לרגל הקדוש ביותר למוסלמים במכה. "אפילו את גופות התוקפים קברו בסעודיה לאחר הוצאתם להורג, כתב.³²

זולת עטוואן עצמו, מאמרים של עיתונאים אחרים באל-קדס אל-ערבי תרמו רבות להאדרת דמותו של בן לאדן, וניכר בהם טון של נחמה עצמית מהמאמצים הרבים שהשקיעה אמריקה, בחיסול מנהיג אל-קאעדה: הן במצוד רב השנים אחר האיש, הן במבצע החיסול עצמו והן בהשלכותיו. כל אלו הופכים את דבר מותו של בן לאדן כמעט זניח בכתיבתם בהשוואה למה שעבר על האמריקנים ולמה שעוד צפוי להם. העיתונאי הירדני אבראהים אבו עוואד כתב, למשל, כי מותו של בן לאדן הוא "לידה חדשה של ארגון אל-קאעדה ושנאה עזה יותר כלפי אמריקה". במאמר חריף שפרסם טען כי חיסול בן לאדן "יוביל לדורות חדשים שיאמצו את תפיסות הנקמה" וקרא שלא לראות בחיסול ניצחון אמריקני – "כי אם את תבוסתם ואת תבוסת משתפי הפעולה עמם". את סיום מאמרו הקדיש לדברי זלזול במודיעין האמריקני: "בן לאדן היה האיש שהעסיק את אמריקה והעולם כולו בו, והם לא הצליחו להגיע אליו יותר מעשור למרות הטכנולוגיה המתקדמת שברשותם. החיסול הוא אינו בגדר הברקה של המודיעין האמריקני כפי שמנסים להציג את העניין, כי אם הוא תוצאה של הדלפה מהמודיעין הפקיסטני על מקום הימצאו";³³ העיתונאי המצרי עבד אל-חלים קנדיל בחר להשתמש ברטוריקה שאפיינה את עטוואן בתיאור דמותו של בן לאדן כלוחם ג'האד נעים לבריות, אך הדגיש יותר את מה שתיאר כהמתנה של בן לאדן לקרב האחרון על חייו, ללא חשש מהאמריקנים:

"חייו כמו היו דרמה ענקית, עדויות סותרות, דם רב ואגדות ללא סוף [...] באלפי הקלטות והתמונות בהן הופיע נראה האיש בלבשו המדברי הפשוט, גלימה לבנה, ז'קט צבאי מנומר, תיק עם כדורים רובה על כתפו לעתים. קולו רווי שקט, תווי פניו מקרינים סיפוק [...] מסוג האנשים העושים היסטוריה [...] בן לאדן יישאר מקור השראה לדורות הבאים [...] האיש עזב את הנאותיו האישיות

³² עבד אל-בארי עטוואן, "אנהם יכד'בון וירידונא אנ נצדק", אל-קדס אל-ערבי, 5 במאי 2011, עמוד השער
³³ אבראהים אבו עוואד, "מלאחט'את חול ג'רימה אע'תיאל בן לאדן", אל-קדס אל-ערבי, 5 במאי 2011, ע"מ 18

ויצא לפגוש פנים אל פנים את הסכנה. לא כסגפן, כי אם כלוחם. הוא נטש את עסקאות המסחר ויצא לעסקאות הנשק. הוא התיש את הכיבוש הסובייטי באפגניסטן [...] הוא לא יכול היה לזכות בסוף טוב משקיבל. הוא חי כאגדה ומת כאגדה. ארצות הברית נכשלה בניסיונות למצוא את מקומו במשך יותר מעשר שנים. הוא התנייד תחת הצל של הנשק שלה ועבר בביטחון ממנהרה אחת לאחרת [...] הוא ציפה למות הקדושים בכל רגע וזכה לו הודות לבגידתו של אחד מעוזריו [...] אמריקה רצחה את בן לאדן מכיוון שפחדה ממנו. פתחו עליו באש כשהוא ללא נשק, פתחו עליו באש בפעם האחרונה והעניקו לו את פרס מות הקדושים. נדם לבו של האיש, אך פחדם של האמריקנים ממנו לא תם.³⁴

הקמפיין התקשורתי בהובלת עטוואן אל-קדס אל-ערבי היווה בבואה למסרים המרכזיים שהופיעו ביומונים ערביים מובילים אחרים, במסגרת השיח התקשורתי. מוטיב מרכזי בו, כאמור, היה האדרת דמותו ומורשתו של בן לאדן, והוא שימש גם כמענה למחנה העיתונאים שטען כי הסתלקותו של בן לאדן, דווקא בימים הסוערים של "האביב הערבי", הוכיחה כי הוא לא הותיר דבר זולת הרס וחורבן ברחבי העולם. כמו אחרי פיגועי 11 בספטמבר, הרבו הכותבים לתאר את בן לאדן כלוחם ג'האד שהותיר דור שלם של עוקבים ותומכים – וחשוב לא פחות: רעיון שימשיך להתעצם בשנים הבאות. עטוואן עצמו טען כי "אל-קאעדה לא ייחלש במות מנהיגו על קידוש שם אללה – אדרבא – כוחו עשוי לגדול משום שהוא כבר לא ארגון מרוכז [...] העולם לא יהיה בטוח יותר הודות לחיסולו של מנהיג ארגון אל-קאעדה"³⁵; העיתונאי והפרשן הכווייתי עלי אל-פיירוז כתב באל-דאי: "המנהיג בן לאדן נותר גיבור וסמל דתי בקרב רבים בעולם הערבי והאסלאמי [...] היעלמותו של בן לאדן, המבוקש מספר אחת בעולם, מעידה על כישלון עצום של עבודת מנגנוני המודיעין בעולם למצוא אותו מבעוד מועד"³⁶; והיועץ המשפטי הסעודי באסם עאלם, כתב באתר האינטרנט של רשת אל-ג'זירה:

"(בן לאדן) לא היה אחרון לוחמי הג'האד בדרכו של אללה. לפניו מתו על קידוש שם אללה הטובים שבטובים [...] אם יש אחרים הרואים בו טרוריסט כופר, הרי שהכפירה הזו לא הסתיימה ולא תסתיים במותו של אדם [...] רחמי אללה (על בן לאדן).. בתחנות החיים ובשינויים בתפיסתו (אלו שהסכמנו עליהם ואלו שהיינו חלוקים עליהם) עבר אדם שהיה שלם עם עצמו, נאמן למצפונו. הוא גם היה סמל בעל השפעה, בין אם רצו ובין אם לאו".³⁷

³⁴ עבד אל-חלים קנדיל, "דראמא בן לאדן", אל-קדס אל-ערבי, 9 במאי 2011, ע"מ 18; עוד בנושא ראו גם: "אוסאמה בן לאדן רג'ל מן רמז אחרי", אל-קדס אל-ערבי, 9 במאי 2011, ע"מ 17
³⁵ עבד אל-בארי עטוואן, "זוג'את בן לאדן ואסתג'ואבה", אל-קדס אל-ערבי, 12 במאי 2011, עמוד השער
³⁶ עלי מוחמד אל-פירוז, "קראא'ה פי מקתל אל-זעימ בן לאדן", אל-דאי, 15 במאי 2011, ב: <https://goo.gl/aoHYro>
³⁷ באסם עאלם, "בן לאדן היא ומיתא", אתר האינטרנט של רשת אל-ג'זירה, 5 במאי 2011, ב: <http://goo.gl/rRh5G8>

בטורו ביומון אל-חיאא, דאווד אל-שריאן, ששימש כעורך אתר האינטרנט של רשת הטלוויזיה אל-עלביה, טען כי בעצם מבצע החיסול, הפכו האמריקנים את בן לאדן לאגדה ולמקור השראה. "האין סוף זה מעודד יצירה של בן לאדן נוסף?", שאל בביקורת על המבצע. "האם סוף זה אינו מעורר ספק במותו ו(מעודד) את הפיכתו ל'אימאם נעלם'? כמה מדינאים סבורים כי חיסול בן לאדן הוא נקודת מפנה בתופעת הטרור, אולם איש אינו יכול לקבוע שזו תפנית חיובית".³⁸ אל-שריאן, כותב סוני באחד מכלי התקשורת המזוהים עם סעודיה – מובילת הדגל הסוני בעולם הערבי – עושה שימוש במאמרו במונח שיעי מוכר ורווח כל כך בדמותו של "האימאם הנעלם". השימוש הסוני בטרמינולוגיה שיעית אינו אלא ביטוי לרצון עז של הכותב להדגיש את המסר בדבר כוחו ומעמדו של בן לאדן בחברה הערבית. למען המטרה, "מוחל" הסוני על כבודו ומוכן להמחיש ברטוריקה שיעית את ההיבט המשיחי בדמותו של בן לאדן. על פי המסורת השיעית, האימאם ה-12 והאחרון בין ירשי הנביא מצדו של מוחמד מצד בתו פאטמה, נעלם בשנת 874 כדי לשוב בעתיד כמשיח. פואד עג'מי מסביר את חשיבות דמותו של האימאם הנעלם במיתוס השיעי, שצמחה בהתבסס על ייסורי השיעה בימיה הראשונים, שעה שמאמיניה היו מיעוט נרדף בעולם האסלאם. תבוסתיה הפוליטיות בראשית ימיו של האסלאם, גורס עג'מי, השאירו בשיעה ציפייה לאדם יוצא-דופן שיבשר את בואן של אלף שנים מאושרות, תקופת שיא שבה יבוא העולם על תיקונו. יהיה זה אדם בלתי-רגיל שיביא את ההיסטוריה לכלל מימושה שנגזר מראש.³⁹ אוריה פורמן מסביר כי חרף המורכבויות העדתיות, בין הסונים לשיעים קיימות נקודות דמיון רבות בשיח על אודות תפיסת המציאות ופרשנותה – לרבות בכל האמור לדיאלוג מול "העולם הכופר". בכך ניתן אולי להסביר את המונח בו בוחר אל-שריאן להשתמש, בהמחשתו כי "הכל כשר" בהעברת המסר נגד המערב.⁴⁰

מאמר יוצא דופן בגילויי החיבה והאהבה כלפי בן לאדן היה פרי עטה של העיתונאית הכוויטית ח'לוד אל-ח'מיס, המחזיקה בטור קבוע ביומון הכוויטי אל-קבס. במאמר, שזכה להדים בתקשורת הערבית, תיארה אל-ח'מיס את הערצתה לבן לאדן עד כדי פנטזיה להיות רעייתו.⁴¹ במוטיבים התיאוריים והציוריים בהם השתמשה אל-ח'מיס, היא העניקה לו את תכונותיו של הבעל המוסלמי האידיאלי, המטיל בצלו את הגברים בעולם כולו, וביקשה להדגיש עד כמה אהבתה לאיש הייתה ללא תנאי – כשהסכימה אפילו להיות אחת מכמה נשים בנות לווייתו, וכשברקע כל העת

³⁸ דאווד אל-שריאן, אל-חיאא, 4 במאי 2011. בתוך סקירת המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון MEMRI: "הביקורת הערבית על חיסול בן לאדן"

³⁹ פואד עג'מי, האימאם הנעלם: מוסא אל-צדר והשיעה של לבנון. מאנגלית: עמי שמיר. תל אביב: עם עובד, 1986, ע"מ 19-22

⁴⁰ אוריה פורמן, אסלאמיון: דת וחברה במשנתם של נאמני האסלאם בני זמננו. תל אביב: מערכות, 2002, ע"מ 359-87

⁴¹ ראו סקירת המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון MEMRI: "בעלת טור כוויטית: 'לו הייתי אשתו של בן לאדן'", 8 במאי 2011, ב: <https://goo.gl/yPcDoD>

מרחפת סכנת המוות. בחלקים מהמאמר אף מתואר בן לאדן כ"אביר על הסוס הלבן" – מוטיב חוזר בסיפורי אגדות ופנטזיות. "מאחורי כל מראה יש צל של גבר שהיא חולמת לתת לו את כל היופי בעולם בהופעתה בפניו. אוסאמה היה הצל של המראה שלי והוא היה מגיע עם שחר מטורה-בורה ובסתר היה גומא את המרחקים אל אישה שחלמה שהוא יהיה בעלה", פותחת אל-ח'מיס את מאמרה. "כל כך הרבה פעמים פיתה אותי הלב שלי ללכת לכיוון המערה שלו ולתפוס את המושב הריק בקרב נשותיו של הח'ליפה (בן לאדן), וכאשר יגיע הלילה שלי אזכה לרחוץ את הזקן שלו שמעורר יראת כבוד ואשר התלכלך בעפר בו הוא התפלש כל הלילה. חלמתי להיות בת הלוויה של אוסאמה שם, היכן שהסכנה אורבת לו במלוא מובנה, וזאת כדי לעטות בחיקי את הגלאביה שלו המוכתמת בדם *השהאדה* (מות הקדושים), כדי להיות בת לוותו בשניות המוטלות על כתפיו בעודו ממתין להצטרף לשירת החברים והידידים (שנפלו מות קדושים)". את תיאור "האביר" ממשיכה אל-ח'מיס בשימוש במוטיבים משיחיים: "[...] "אוסאמה - הפרש שירד זה מכבר מהסוס של הנאות העולם הזה, חבש את מצנפתם (של אנשי הדת), אחז בקלצ'ניקוב ונכנס למנהרת האל-חזור - ראיתי את קומתו המתנשאת לגובהי מרומים, מגייס את הפרשים במענה לקול נשות האסלאם שכבודן חולל וכוחותיהן אזלו והן זועקות (לעזרה): 'אוסאמה...!". בהמשך, נפרדת הכותבת מבן לאדן בתיאורים המבקשים לציירה כנחותה ממנו עד כדי לא ראויה לו ולאהבתו:

"כיצד יכולה אישה לאחל לעצמה בעל שאינו פוחד, אינו משתעמם, אינו מתעייף ולא אוהב אלא את אללה? מאיזה נקודת תורפה היא (תתקוף) אותו, שהרי לא ניתן לפתותו? כיצד אוכל להיות אשתו של אוסאמה ולפרוט על מיתרי תשוקתו אליי... כשהוא משתוקק רק לבתולות (גן עדן) [...] האם ניתן להבין את אוסאמה כמו שאנו מבינים את הגברים? או אולי הוא הפך את המשמעות של מושג הגבריות על פיה, ואחריו (כל) הגברים הפכו לגופות חלולות - הגדרתם השתנתה ואינה עוד כפי שהייתה לפניו? [...] תודה לך (אוסאמה) שגרמת לי לחלום עליך כבעל ואני מבשרת לך שאנו נלך על פי צוואתך גם אם לא זכיתי בכבוד להשתייך לשם משפחתך בעולם הזה, אני מבטיחה שאראה אותך שם (בעולם הבא) [...] להתראות בעל החלומות שלי שאני מצפה לך".

מאמרה של אל-ח'מיס חריג במיוחד בנוף התקשורת הערבי, בשל אופיו האירוטי והתיאורים המיניים המופיעים בו. העיסוק האובססיבי של הכותבת בדמותו של בן לאדן ובכמיהתה להיות אשתו, בין אם בעולם הזה ובין אם בעולם הבא, הינו חלק מעולם הדימויים של חיי הנצח השופעים מיניות בלתי מוגבלת, המאפיינים את "תרבות המוות" – מונח שהגו פרשנים מערביים בניסיונם להסביר את האלימות האסלאמית בהיבטים ערכיים, מוסריים והתנהגותיים. בספרו *מגע המוות – על הקרבה עצמית באסלאם המודרני*, בוחן מאיר חטינה בין היתר את השיח במערב

בסוגיית הקשר שבין אסלאם לאלימות ומציג גישה פסיכואנליטית כאחת מכמה שנידונו בקרב הפרשנים. על פי גישה זו, דת האסלאם עושה שימוש בגן העדן כתרופה לפחד המוות ומציגה אותו כנחלת הצדיקים יראי האל; מטמיעה בקרב מאמיניה עמידות מפני חרדת המוות והזקנה; מפתחת את נורמת הלחימה הקדושה באמצעות תמונה מפורטת של נעורי נצח ופיתויים מיניים בעולם הבא; ומעניקה צידוק הלכתי לביצוע פיגועי התאבדות. הכותבת אל-ח'מיס משתמשת בביטויים מיניים וברגש בתיאורה את בן לאדן כגיבור מהאגדות, וחטינה טוען כי מוטיב המיניות מופיע לא רק בקוראן – כי אם גם באגדות "אלף לילה ולילה". חטינה מסביר כי כותבים אסלאמיסטים ביקשו לענות לביקורת וללעג על מה שנתפס במערב כ"תמריץ מיני" למפגעים מוסלמים שהקריבו עצמם כדי לזכות בעלמות גן-העדן בעולם הבא. כותבים אלו הבהירו כי מדובר בגמול המהווה רק חלק ממה שהאל מכין לאלו שנלחמו למענו, וכי תמיד יש לחתור להקרבה שאינה רוצה בגמול כלשהו זולת השהות במחיצת האל.⁴²

ספקולציות וקונספירציות: זעם וביקורת על ההתנהלות התקשורתית האמריקנית

הכותבים בגנות חיסולו של בן לאדן מיקדו את רוב כעסם ביחס האמריקני כלפי גופתו של בן לאדן אחרי המבצע. כתיבה זו נתמכה בהתבטאויותיהם של גורמי דת רשמיים וממלכתיים בעולם הערבי, שגיננו את ההחלטה להשליך את גופת בן לאדן לים ולא להביאה לקבורה. מעניינת במיוחד היא הגישה האמביוולנטית של גורמים בכירים אלו, ביחס לכבוד המת במערב לעומת כבוד המת המוסלמי: מול שתיקתם נוכח העובדה שרבים מהקורבנות להם היה בן לאדן אחראי בפיגועי 11 בספטמבר לא זכו לקבורה הולמת, עמדה כעת ביקורת חריפה כלפי היחס האמריקני לגופת בן לאדן. שייח' אל-אזהר במצרים כינה את השלכת הגופה כ"פגיעה בערכי הדת ונוגדת לכל המוסכמות האנושיות";⁴³ המופתי המצרי עלי ג'ומעה טען כי "המעשה מנוגד לחלוטין לעקרונות ההלכה האסלאמיים";⁴⁴ וד"ר טה אבו כרישה, סגן נשיא אוניברסיטת אל-אזהר, קבע כי השלכת גופת בן לאדן לים הינה התעללות בגופה.⁴⁵

בהתייחסם למבצע החיסול עצמו, ביטאו הכותבים בגנותו זעם רב על ההתנהלות האמריקנית בכל האמור להיבט התקשורת-הצהרתי. התגלגלות הפרשה כפי שהוצגה מצד הגורמים האמריקנים בתקשורת עוררה גל של תהיות ושאלות בקרב הכותבים הערבים וביקורות בעניין זה

⁴² מאיר חטינה, *מוגעת המוות – על הקרבה עצמית באסלאם המודרני*. תל אביב: רסלינג, 2016, ע"מ 268-271.

⁴³ "אל-אזהר ינדד באלקאא' ג'ת'ת בן לאדן באל-בחר", אתר האינטרנט של רשת אל-ג'זירה, 2 במאי 2011, ב: <https://goo.gl/nZOSTP>.

⁴⁴ וליד עבד אל-רחמן, "אלמאא' אל-דין פי מצר: אלקאא' ג'ת'מאן בן לאדן פי אל-בחר תמת'ל ואנתהכ לחרמת אל-מותא", אל-שוק

אל-אוסט, 3 במאי 2011, ב: <https://goo.gl/bgdKsa>.

⁴⁵ טה אבו כרישה, אתר האינטרנט onislam.net. בתוך סקירת מכון MEMRI: "הביקורת הערבית על חיסול בן לאדן"

נרשמו גם במחנה העיתונאים ששיבח את חיסולו של בן לאדן.⁴⁶ תרמו לכך מספר עובדות: הודעתו של נשיא ארצות הברית אובמה על מבצע החיסול הגיעה בחלוף שעות, תמונת גופתו של בן לאדן מעולם לא פורסמה באופן רשמי וקבורתו נקבעה בים. הקבורה החשאית עוררה גם תהיה האם היא אכן בוצעה על פי ההלכה האסלאמית כפי שהאמריקנים טוענים.⁴⁷ מי שהוביל קו ביקורתי זה היה עבד אל-בארי עטוואן והיומון *אל-קדס אל-ערבי* אותו הוא ערך.⁴⁸

בימים הראשונים שלאחר מבצע החיסול, התפרסמו בתקשורת הערבית והבין-לאומית גרסאות סותרות על התנהלות המבצע, מצד גורמים שונים בווישינגטון ובמדינות ערב - רובם עלומי שם. ההמולה התקשורתית והדיסאינפורמציה הקשו על גיבושה של תמונה ברורה אחת באשר למבצע, מה שהיווה כר נוח להיווצרותן של תיאוריות קונספירציה. תיאוריות אלו באו לידי ביטוי לא רק בכל האמור לפרטי המבצע עצמו – כי אם גם לנסיבות שהובילו לו, לתזמון בו בחרה ארצות הברית להוציאו לפועל, ולמטרותיה ה"אמיתיות" מאחוריו. כותבים אלו בחרו שלא להתמקד בדמותו של בן לאדן עצמו, ואפילו הגינוי למבצע החיסול היה שולי לעומת ההזדמנות שנוצרה בראייתם להשתלח בביקורת על המדיניות האמריקנית כולה במזרח התיכון, באופן שביטא את עוצמת הטינה של כותבים אלו כלפי אמריקה.

הפובליציסט הכויתי וליד אל-רג'יב טען ב*אל-דאי* כי כל עוד היה לה נוח, ארצות הברית ניצלה את רעיונותיו של בן לאדן במלחמה מול הסובייטים ולא היה זה באינטרס שלה לתקוף אותו או להיפטר ממנו. "הממשל האמריקני השתמש בבן לאדן כקלף להמשך התנהלותו התוקפנית נגד מדינות אסלאמיות", טען אל-רג'יב ומיד קשר את תזמון המבצע לאירועי "האביב הערבי", בהם הופלו, לכאורה, המנהיגים הערביים עושי דברה של ווישינגטון. "מדוע התזמון הזה דווקא (בחיסול)? ידוע כי המדיניות האמריקנית משתנה. למשל, היא תמכה בדיקטטורות במקביל לדרישת העמים בדמוקרטיה, ולאחר מכן הפכה למגינת הדמוקרטיה והמטיפה לה. כעת קיים מצב חדש, ברקע המהפכות הערביות, המשקף את הבלבול במזימות האמריקניות [...] האם עלינו לצפות למזימות

⁴⁶ ראו למשל: דיאנא מקלד, "בן לאדן.. מות אל-ג'סד ואל-צורה", *אל-שרק אל-אוסט*, 5 במאי 2011, ב: <http://goo.gl/IXbDC1>

⁴⁷ דאווד אל-שריאן, עורך אתר האינטרנט של רשת הטלוויזיה *אל-ערביה*, הטיל ספק בגרסה האמריקנית כי לבן לאדן נערכה קבורה על פי ערכי האסלאם. ראו: דאווד אל-שריאן, *אל-ח'יאת*, 4 במאי 2011. בתוך סקירת המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון MEMRI: "הביקורת הערבית על חיסול בן לאדן"

⁴⁸ על כך ראו: "אוסאמה בן לאדן ואל-אשרטה אל-ח'טא", מאמר המערכת של *אל-קדס אל-ערבי*, 9 במאי 2011, ע"מ 19; עבד אל-בארי עטוואן, "זוג'את בן לאדן ואסתג'ואבה", *אל-קדס אל-ערבי*, 12 במאי 2011, עמוד השער

אמריקניות חדשות באזור, שמטרתן לשים קץ לשינויים המהפכניים הערביים? [...] אני חושב שעלינו לשים לב לכוונות האמריקניות וללמוד מההיסטוריה לעומק", כתב.⁴⁹

העיתונאי והאקדמאי הכותי יאסר אל-צאלח טען כי "לאחר מבצע החיסול הזה קיבלו האמריקנים הזדמנות להכניס את האזור, ואולי את העולם כולו, לאווירת מתיחות שבאמצעותה ינסו לרשום הישגים מדומים, אותם הפסידו בגלל המהפכות שהדיחו את בני בריתם המרכזיים, ושיאיימו על בני הברית 'המתונים' האחרים שלהם";⁵⁰ וגם בעל הטור ביומן הפלסטיני אל-ח'יאת אל-ג'דידה, מחמוד אבו אל-היג'א' טען כי מדובר בפעם נוספת בה הממשל בווינגטון מבקש לנצל את מבצע החיסול כדי להעמיק את המעורבות באזור. "אופן הטיפול האמריקני בעניין זה לא היה רק קולנועי כמו סרטי הפעולה ההוליוודיים, אלא טיפול מזימתי [...] שנועד להשאיר את גחלת העוינות בוערת (ובכך להצדיק) הרחבה של פעולות המרדף וההתערבות", כתב אל-היג'א'. "מאז התפשטות הרעיון של אל-קאעדה, לא היה בן לאדן הבעיה ואפילו לא המפקד הישיר בשטח. הטרור כולו לא היה בשליטתו, כך שאם הוא נהרג אז (ניתן יהיה לומר) שהעניין נגמר והעולם נפטר ממפלצת הטרור המאיימת. ואולם נראה כי ארצות הברית לא רוצה לסגת ולו במשהו ממדיניותה במזרח התיכון. היא עודה מתעקשת לפתור בעיות שהיא הגורם לרבות מהן, (בשיטות) כשל קאובוי".⁵¹

כותבים אחרים ביקשו להטיל ספק בעצם ההודעה כי בן לאדן אכן חוסל – וכן בעיתוי בו בחרו האמריקנים להכריז על כך. חלקם טענו בגישה קונספירטיבית כי בן לאדן מת שנים קודם לכן וההכרזה של ווינגטון דווקא בעיתוי הזה נועדה לשרת את הממשל האמריקני לצרכי פנים – העלאת אחוזי התמיכה בנשיא אובמה, שבזמן המבצע נכנס לשנתו האחרונה של הקדנציה הראשונה בבית הלבן; ומסר מרגיע לעם האמריקני – שכעת, עם הסתלקותו של "הטרוריסט מספר אחת", ישנה סיבה מצדקת לסיים את המלחמה בעיראק. חלק אחר טען כי הוא כלל לא מת, וההכרזה האמריקנית נועדה רק לחפות על מעצרו של מנהיג אל-קאעדה והעברתו למתקן חקירות סודי. בתיאוריות שפיתחו, ביקשו הכותבים להישען על ההתנהלות התקשורתית מעוררת הביקורת של ארצות הברית, כאמצעי רטורי מרכזי ליצירת הספק – וממנו לשכנע את הקוראים. כמו כן, הם ביקשו למנף את החשדנות והעוינות הקיימות גם כן כלפי אמריקה וכלפי דוברים אמריקנים בתקשורת, כפי שהם מצטיירים בקרב הציבור הערבי. העיתונאי הסורי עיסא אל-איובי, בעל הטור

⁴⁹ וליד אל-רג'יב, "ורקת בן לאדן", אל-דאי, 4 במאי 2011, ב: <https://goo.gl/RJsyZR>

⁵⁰ יאסר אל-צאלח, "למ אפרח למקתל בן לאדן", אל-דאי, 7 במאי 2011, ב: <http://goo.gl/zVfRlu>

⁵¹ מחמוד אבו אל-היג'א', אל-ח'יאת אל-ג'דידה, 3 במאי 2011. בתוך סקירת המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון MEMRI: "הביקורת הערבית על חיסול בן לאדן"

ביומון הסורי הממסדי אל-נוטן, פקפק בגרסה האמריקנית בתקשורת והציע כי "בן לאדן מת או נהרג לפני זמן מה ולארצות הברית היה ידוע על כך". לטענתו, בווינגטון בחרו לתזמן את ההכרזה על מותו של בן לאדן כעת, משום ש"היא זו שיצרה אותו והפכה אותו לגיבור, ועתה 'מייצרת' את מותו ועושה ממנו עניין. הגרסה האמריקנית איננה משכנעת איש זולת אלה המריעים לסיפורים ולסרטים האמריקניים"⁵²; בעל הטור היומי ביומון המצרי אל-אח'באל, חאזם אל-חדידי, טען כי "אין הוכחה משכנעת אחת שארצות הברית הרגה את בן לאדן [...] הדבר היחיד הבטוח הוא שבן לאדן נמצא בידיה וייתכן שהיא מתחקרת אותו כדי לגלות סודות על ארגון אל-קאעדה"⁵³; והעיתונאי והאקדמאי הכויתי מבאר אל-ד'רווה ביקש לקשור בין ההכרזה על חיסול בן לאדן לחיפוש האמריקני הקדחתני אחר הישגים בעיראק ובאפגניסטן, וכן מהלחץ האמריקני נוכח מפתם של המנהיגים בעלי-בריתם באזור. אל-ד'רווה פנה גם לקוראים בסוף המאמר בבקשה לראות בהתנהלות התקשורתית של ווינגטון כביטוי לחוסר אמינות גם בפרשיות תקשורתיות אחרות באזור:

הם רוצים לצאת מהאדמות הבוערות באפגניסטן ובעיראק, ועל כן הם היו צריכים להציג את הניצחון הזה, שהרג בן לאדן הוא בגדר סיום פסוק ושזהו ניצחון מפואר של העם האמריקני ולאחריו ניתן לעזוב את מקורות הנפט! חייבת להיות סיבה משכנעת ליציאה מאזורי המתיחות – והיא סיום המשימה בהרג בן לאדן. אלא שבפועל בן לאדן נהרג לפני שנים [...] האזור הערבי היום בוער ובעלות הברית של אמריקה נופלות. על כן, מה התועלת בהישארות? חייבים לצאת מיד, אך כיצד נצא מבלי שסיימו את משימתנו?" [...] העמים הערביים זועמים מאז נכנסו האמריקנים לעיראק ולאפגניסטן, אך הם היו כבולים למשטרים עריצים ומשתפי פעולה. היום משתפי הפעולה עם אמריקה נפלו, על כן מדוע להישאר מעל מרחצאות הדם? אין מנוס, אם כן, לצאת מיד עד שהעניינים ישובו למסלולם הקודם! [...] המשימה שהחל בוש הייתה לרדוף את אל-קאעדה. כאשר בן לאדן נהרג והמשימה הסתיימה – זהו צידוק משכנע לניצחוננו על הטרור והסבר טוב ומניח את הדעת לנסיגת הכוחות וליציאה מעיראק בסוף השנה הנוכחית! [...] חשיבות העניין הזה, בראייתו, היא לא רק בדבר מותו של בן לאדן, כי אם בתפיסה האמריקנית וביכולתה לנהל את הסכסוך, להסתיר מידע מדויק וחשוב לתקופה ארוכה ככל שניתן, ולאחר לפרסמו בשקט אם זה נדרש. ללא ספק, ההתנהלות הזו נוגעת גם לסוגיות רבות ורגישות אחרות באזור, שעודן סודיות – כמו היחסים האמריקניים-איראניים, פרשיות עסקאות הנשק בין ישראל לאיראן, פעולות חיסול אחרות כמו זה של רפיק אל-חרירי, ראש

⁵² עיסא אל-איובי, היומון הסורי אל-נוטן, 4 במאי 2011. בתוך סקירת המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון MEMRI: "הביקורת הערבית על חיסול בן לאדן"

⁵³ חאזם אל-חדידי, אל-אח'באל (מצרים), 4 במאי 2011. בתוך סקירת מכון MEMRI: "הביקורת הערבית על חיסול בן לאדן"

ממשלת לבנון לשעבר, חיסול סאדאת וחסול נשיא פקיסטאן צ'א'אל-אל-חק! [...] שאללה ירחם על
בן לאדן, שישכנהו ברחבי גן עדן ושימחל לו על טעויותיו.⁵⁴

מניחים למחלוקות, ניצבים נגד ארצות הברית: חזבאללה, חמאס והאחים המוסלמים על החיסול

בעשור שחלף בין פיגועי 11 בספטמבר לחיסולו של אוסאמה בן לאדן, הגבירה ארצות הברית את מעורבותה במזרח התיכון, באופן שהשפיע על השיח השלילי כלפיה מצד קבוצות וארגונים במרחב שהובילו את השיח בסוגיית ה"טרור" ו"ההתנגדות" אחרי פיגועי 11 בספטמבר. מערכות צבאיות ותהליכים מדיניים באזור להם היה לארצות הברית זיקה או חלק, בדגש על הפלישה לאפגניסטן (2001) ולעיראק (2003) ומעורבותה בסוגיית הסכסוך הישראלי-פלסטיני - רק הגבירו את האיבה כלפיה. האירועים מיצבו עוד יותר את תדמיתו של אוסאמה בן לאדן בקרב קבוצות וארגונים אלו כדמות האחראית למתקפה רבת משמעות. זאת, אף שהמחלוקות האידיאולוגיות והעדתיות בין הקבוצות השונות לזו של אל-קאעדה היו בחלק מהמקרים אקוטיות, כפי שהיו גם עשור קודם לכן בתקופה שאחרי מתקפת 11 בספטמבר.

האיבה העמוקה בין חזבאללה בלבנון לאל-קאעדה, שעיקרה בשסע הסוני-שיעי ובפערים האידיאולוגיים בין הארגונים, התעצמה עוד יותר בשנות המלחמה הראשונות של ארצות הברית בעיראק (2001-2004). שנים אלו פגועי תופת קשים ואכזריים מצד שלוחת אל-קאעדה בעיראק, בהוראתו ופיקודו של אבו מצעב אל-זרקאווי נגד האוכלוסייה השיעית במדינה (וחרף הסתייגותם של בן לאדן ואל-ט'וואהרי) – פיגועים שזכו לגינויים חריפים מצד גורמים וארגונים שיעיים, שחלקם פעלו לפגוע בתגובה באוכלוסייה סונית ובאנשי אל-קאעדה. בספרו *דגלים שחורים: העלייה של דאעש* מתאר הכותב ג'ובי ווריק את הטינה העמוקה שהחזיק אל-זרקאווי כלפי השיעים בעיראק. בכתביו הם תוארו "הנחש האורב, העקרב הערמומי והמרושע, האויב המרגל והארס החודר". הוא ראה בשיעה גרועה מעבודת אלילים שלא קרובה יותר לאסלאם מאשר היהדות או הנצרות. זאת ועוד, סבר אל-זרקאווי, השיעים מחזיקים במזימה לחסל את הסונים בעיראק וכתרו ברית עם הכובש האמריקני כדי לממש את תכניתם. בין המכתבים המופיעים בספרו של ווריק, גם מכתב שהעביר אל-זרקאווי לבן לאדן, בו סיפר לו על תכניותיו להמשיך ולהכות בשיעים:

⁵⁴ מבראך אל-ד'רווה, "מתא קתל בן לאדן?", אל-דאי, 18 במאי 2011, ב: <http://goo.gl/ndyvlm>

"[...] הפתרון היחיד הוא שנכה במסגרות הדתיות, הצבאיות והאחרות של השיעים, מכה אחר מכה, עד שיתכופפו לפני הסונים. אולי יגידו שאנחנו פזיזים ומובילים את האומה למלחמה שהיא לא מוכנה לה, מלחמה שיישפך בה דם. אבל זה בדיוק מה שאנחנו רוצים".⁵⁵

ואולם, מטיב השיח בכלי התקשורת המזוהים עם חזבאללה בימים שלאחר חיסול בן לאדן, ניתן דווקא ללמוד כי האיבה שרוכש הארגון כלפי ארצות הברית עזה מכל דבר אחר. העיתונאים המזוהים עם חזבאללה, שבחרו להתמקד באסטרטגיה התקשורתית אחרי פיגועי 11 בספטמבר בטענה כי מדובר ב"פעולת התנגדות", דחקו את משקעי המלחמה בעיראק והשיח על אודות השסע העדתי והפכו אותם שוליים. ניכר כי מדובר בדפוס רטורי שיעי נפוץ. זאב מגן מסביר כי המסרים שמשמיעה איראן, בדמות מנהיגת העולם השיעי, בפולמוס מול העולם הסוני נחשבים פייסניים יותר במטרה לטשטש את העובדה שכוחה נחות יותר בשיח. זאת, הן בשל היותם של השיעים מיעוט בעולם האסלאם והן משום שמאחורי אותם מסרים פייסניים ניצבת מטרה סמויה וחתרנית שעיקרה לעודד משטרים, גופים ומוסדות באזור לתמוך באיראן כחלק מ"אחדות אזורית" – אך בפועל במטרה להשיג הגמוניה שיעית אזורית. מגן מסביר כי בעיניים שיעיות אין כל סיבה, על פניו, למחלוקות בעולם האסלאם – אך הגורם היחיד מעורר הפילוג הם היהודים, המניעים במזימותיהם את המערב לפגוע באחדות המוסלמית.⁵⁶

מבחינה זו, תואמים מסריהם של העיתונאים המזוהים עם חזבאללה את טענתו של מגן. אף שמעולם לא הביעו תמיכה פומבית במנהיג אל-קאעדה, נמנעו הכותבים מהבעת סיפוק או מסגירת חשבונות בתקשורת ובחרו להדגיש את "ההישג" שרשם בן לאדן בפיגועי 11 בספטמבר. במישור הרטורי, מסריהם היו דומים לאלו של מחנה העיתונאים שכתבו בגנות החיסול, ובמרכזם: שלילת הקרדיט מארצות הברית על ההצלחה המבצעית בטענה כי לא באמת מדובר במבצע גבורה; תהיה מדוע לא נהגו בבן לאדן אחרת – אם כבר הגיעו למתחם מגוריו; וזעם על השמחה ברחבי העולם על הסתלקותו של בן לאדן.

כך למשל, אבראהים אל-אמין, יו"ר מועצת המנהלים של היומון הלבנוני אל-אח'באר המזוהה עם חזבאללה ומי שנחשב לאחד מאנשי התקשורת המקורבים למזכ"ל חסן נצראללה, טען

⁵⁵ ג'ובי ווריק, *דגלים שחורים – העלייה של דאעש*. ע"מ 131-132
⁵⁶ Ze'ev Maghen, "Unity or Hegemony? Iranian Attitudes to the Sunni-Shi'i Divide," in: Ofra Benjo, Meir Litvak (Editors), *Sunna and Shi'a in History: Division and Ecumenism in the Muslim Middle East*. New York: Palgrave Macmillan, 2014, pp. 183-203

במאמרו כי על אף "טעויותיו וקשיחותו" – בן לאדן היה יריב מר של המערב. "איני יכול לסבול את הפושעים הנמצאים בארמונות ובקסרקטינים במערב ואת עמיתיהם ברחבי העולם, כשהם שמחים על מות האיש [...] איש זה היה יריב שגרם נדודי שינה לרוצחים אלה", כתב וחזר על מסרים שנוהג נצראללה להשמיע בנאומיו, בהתייחסותו להתנהלות האמריקנית באזור: "אנו מתמודדים עם שיגעונם של מי שממשיכים להרוג בנו בכל שעה ובכל מקום ולכן אין צורך בהיגיון. עבורם איש אינו זכאי לחיים, פרט למשפחותיהם המטונפות כמותם ולמי שמוכן להיות משרת עלוב בארמונותיהם [...] האמריקנים יורים מחוץ לאדמתם רק כדי להרוג חפים מפשע [...] הפחד שלט בהם, כשהם תקפו אותו, ירו לעברו, הרגו אותו ו-וידאו את הצלחת פשעם. הם לא רצו שיהיה לו (קבר) שיהפוך לאתר לעלייה לרגל [...] אני נתקף גועל למראה פניו המחייכות של הנשיא האמריקני".⁵⁷

העיתונאית הלבנונית שהירה סלום פרסמה באל-אח'באר מאמר שביקש להתמקד בצוות החיסול של בן לאדן מיחידת "אריות הים". במאמר, שנפתח בטון ציני וביקורתי, כינתה סלום את חברי הצוות כ"גיבורים" במרכאות וטענה כי מבצע החיסול לא היה באמת מבצע של גבורה כפי שהאמריקנים מציגים. "מיהו האיש שלחץ על ההדק וביצע את הירי שהרג את מנהיג אל-קאעדה? מי הם אלו שנשאו אותו והשליכו אותו לים כאוכל לדגים? האם הם קיבלו את 27 מיליון הדולרים (הפרס הכספי על ראשו של בן לאדן, שהציע ה-CIA במהלך המצוד אחריו)? היכן הם וכיצד הם מרגישים? האם הם מסוגלים להסתיר את 'הגבורה' הזאת מילדיהם? האם לא יספרו להם את סיפור הפגיעה במנהיג אל-קאעדה, הרשע בראייתם, שהפחיד את העולם?". בהמשך כתבה בביקורת ובניסיון להדגיש את חשיבות דמותו של בן לאדן: "סיפור מותו של מנהיג אל-קאעדה אוסאמה בן לאדן יישאר מורשת יקרה בזיכרון האמריקני, אותה יספרו האמריקנים במשך דורות. הם יספרו לילדיהם את סיפור הפגיעה של 'הגיבורים' בגיבור הגדול שתקף אותם ב-11 בספטמבר";⁵⁸ והפסיכולוג והחוקר בתחום מדעי החברה, אחמד עיאש, ביקש לתהות במאמר שפרסם באתר האינטרנט של רשת הטלוויזיה אל-מנאר של חזבאללה מדוע לא הובא בן לאדן למשפט צדק:

"כל כלי התקשורת שידרו תמונה של אדם מזוקן ושפניו מעוותות [...] נאמר שיחידה מיוחדת תקפה את המקום, הרגה את השייח' ולקחה את גופתו. אם כן, הכוח התוקף השתלט לחלוטין על התנהלות

⁵⁷ אברהים אל-אמין, היומון הלבנוני אל-אח'באר, 3 במאי 2011. בתוך סקירת המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון MEMRI: "הביקורת הערבית על חיסול בן לאדן"
⁵⁸ שהירה סלום, "קתלה בן לאדן 'אל-אבטאל'", אל-אח'באר, 10 במאי 2011, ב: <http://www.al-akhbar.com/node/11760>

הקרב, אז מדוע לא עצר אותו (את בן לאדן) והביא אותו לבית דין בין-לאומי בפומבי כדי שנשמע את האישומים, שנשמע את ההגנה ושנתוודע לאמת [...]”⁵⁹.

בחמאס, למרות העשור ה"סוער" מפיגועי 11 בספטמבר ועד חיסול בן לאדן, המסרים בשבחו של בן לאדן ונגד אמריקה לא השתנו. ראשי חמאס הגדירו את מבצע החיסול "פשע וטרור אמריקני ממלכתי"⁶⁰, וראש הלשכה המדינית שלה בזמנו, ח'אלד משעל, קרא למערב "לראות את האכזריות האמריקנית במעשיה, בכל האמור לאופן החיסול והשלכת הגופה לים"⁶¹. הקו התקשורתי בה בחרה התנועה⁶² אף הוביל לפרסום הודעת תודה פומבית מטעם יורשו של בן לאדן, איימן אל-ט'וואהרי.⁶³

על התנועה חלף עשור רווי אירועים: ניצחון בבחירות הפרלמנטריות ב-2006, שהובילו בהמשך גם להפיכה שלטונית ברצועת עזה ב-2007; שתי מערכות צבאיות מול ישראל – האחת באותה השנה עם חטיפתו של החייל גלעד שליט ומבצע "עופרת יצוקה" ב-2008; ובהיבט הפוליטי-אזורי, מצאה עצמה חמאס בצומת דרכים – שהוביל ללא מעט מהמורות ביחסיה עם אל-קאעדה, על רקע ייחודה של חמאס כתנועת "אחים מוסלמים" המאמצת את הלאומיות הפלסטינית כחלק ממסגרת אסלאמית.⁶⁴ כך למשל, הפיכתה של חמאס לריבון ברצועת עזה דרש מהתנועה לבוא בשיח פוליטי עם תנועת פת"ח במסגרת מגעי הפיוס הפנים-פלסטיניים, בהם היא נקראה להיות מחויבת להסכמים שחתמה הרשות הפלסטינית עם ישראל (ולמרות סירובה הפומבי של חמאס לכך).⁶⁵ זאת ועוד, הפיכתה של חמאס ל"מבוגר האחראי" ברצועת עזה גזר עליה איפוק וכפה עליה מציאות חדשה בה היא לא יכולה להפעיל כאוות נפשה את "נשק ההתנגדות" – הזרוע הצבאית של התנועה – כלפי ישראל, והיא נדרשה להתמודד עם סל של שיקולים אסטרטגיים בהשלכותיהן של פעולות צבאיות פוטנציאליות. שינוי מעמדה של חמאס עורר שיח ביקורתי מצד גורמים באל-קאעדה, חלקם גם בתוך רצועת עזה, שביקשו לאתגר את התנועה. פלגים חמושים קיצוניים המזוהים עם אל-קאעדה

⁵⁹ אחמד עיאש, "אל-ח'בית' אל-מח'תביא' פי ע'רפה אמר אל-עמליאת", אתר האינטרנט של רשת הטלוויזיה אל-מנאג של חזבאללה, <http://goo.gl/T9CPCd> ב: 3 במאי 2011

⁶⁰ אל-דסאלה, 2 במאי 2011

⁶¹ אל-קדס אל-ערבי, 6 במאי 2011, ע"מ 2

⁶² ראו למשל כתבה התווה מדוע הושלכה גופתו של בן לאדן לים בכותרת: "למאד'א אלקת ואשנטן בן לאדן פי אל-בחר?", אל-דסאלה, 5 במאי 2011, ב: <https://goo.gl/h4U4Vz>; וסיקור התפילות לעילוי נשמת בן לאדן בעולם הערבי, 4 ו-6 במאי 2011, ב: <http://goo.gl/UrySWL>, <http://goo.gl/ZKbkSZ>

⁶³ "אלט'וואהרי ישכר הניה למוקפה מן בן לאדן", אל-דסאלה, 8 ביוני 2011, ב: <https://goo.gl/6JTEWP>

⁶⁴ מאיר ליטבק, "תנועת חמאס: אחים מוסלמים עם ייחודיות פלסטינית", בתוך: מאיר חטינה ואורי קופרשמידט (עורכים), *האחים המוסלמים: חזון דתי במציאות משתנה*, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2012, ע"מ 211-217

⁶⁵ על כך, למשל, טען איימן אל-ט'וואהרי כי בהסכם מכה, עליו חתמו חמאס ופת"ח ב-2007, "מסרה חמאס את פלסטין לידי היהודים". ראו ב: "אל-ט'וואהרי יהאג'מ חמאס ויתהמהא בתסלימ פלסטין לליהוד", אתר האינטרנט של רשת אל-ג'זירה, 11 במרס 2007, ב: <https://goo.gl/ax78DY>; בחמאס טענו בתגובה כי עקרונות התנועה לא השתנו. ראו ב: "תצריחאת אל-רג'ל אל-ת'אני פי אל-קאעדה 'מזאודה מרפוצ'ה' – חמאס תרפצ' אנתקאדאת אל-ט'וואהרי: ת'ואבתנא לנ תתע'יר", אל-דסתנו, 13 במרס 2007, ב: <https://goo.gl/6BaXdn>

אף ביקשו לחתור תחת שלטון חמאס ברצועת עזה והכריזו כי הם אינם מכירים בה, בטענה כי "היא אינה מוסלמית דיה" ופועלת – כקודמיה – בניגוד להגדרתה ה"טהורה" של פלסטין, לפיה ההלכה האסלאמית היא שצריכה לשלוט בשטחה.⁶⁶

ביטוי נוסף לצומת הדרכים המורכב אליו הגיעה חמאס היה בדמותם של אירועי "האביב הערבי". מצד אחד היא נדרשה ליישר קו עם שלוחות "האחים המוסלמים" בתוניסיה ובמצרים, לעמוד לצד המפגינים הקוראים לסילוק המשטר ולדרוש בהפלת הרודנים. ואולם, לכשפרצו הפגנות המחאה גם בסוריה, חששה חמאס לעמוד לצד המוחים בשל קשריה ההדוקים עם הנשיא אסד והמשטר בדמשק – שאירח את ראשי התנועה בבירה הסורית במשך שנים. המצב העדין אליו נקלעה חמאס גרם לה לשתיקה רועמת במשך חודשים ארוכים, בהם נמנעה מלפרסם עמדה רשמית באשר לאירועים. ואולם, במהלך חודשי המחאה הראשונים ב-2011, פורסם בתקשורת הערבית צבר של דיווחים על אודות ניסיונות קדחתניים מצדו של מנהיג חמאס, ח'אלד משעל, להיפגש עם הנשיא הסורי במטרה למצוא נוסחה תקשורתית שתאפשר לחמאס לצאת בהודעה פומבית המזדהה עם המוחים – ונד בוד להמשיך הקשרים ההדוקים עם המשטר. על פי דיווחי התקשורת, אסד זעם על משעל, סירב להיפגש עמו, ואפילו מזכ"ל חזבאללה נצראללה גויס לניסיונות לארגן פגישה בין השניים. בעוד נצראללה ניצב לצד המשטר הסורי מיום המחאה הראשון, ההססנות של חמאס עלתה לה בסגירת משרדיה בדמשק – וסילוק ראשיה לתורכיה ולקטר.⁶⁷

מאמר מעניין שפורסם בפורטל החדשות הרשמי של הלשכה המדינית של חמאס

Pal-Info עשוי להעיד, ולו במעט, על הלך הרוח בתנועה בימי המחאה הראשונים. העיתונאית הפלסטינית למא ח'אטר הבליטה במאמרה את המורשת שהותיר בן לאדן כמו כותבים רבים אחרים בשבחו, אך במקביל קראה לפעילי אל-קאעדה בדורות הבאים לאחר "מות הסמל" להפנות את נשקם רק כלפי חוץ ולא להפריע למהפכות "האביב הערבי". "[...] דמם של מפקדי המוג'אהדין נגד כוחות ההתנשאות העולמיים ימשיכו להוות מקור השראה בסיסי ומנוע לאנרגיה של התומכים. מה שאנו מקווים הוא שאחרי מותו של אוסאמה בן לאדן על קידוש שם אללה וקבלת סופו על פי מבוקשו, ללא ספק, ישובו שלוחות אל-קאעדה לחשב את דרכן מחדש ולהפנות את המצפן שלהן לכיוון שהגדיר השייח' אוסאמה בראשית הדרך כשהקים את ארגון אל-קאעדה", כתבה ח'אטר. ("הדרך), בה

⁶⁶ זכור במיוחד דיכוי תנועת "ג'נד אנצאר אללה", המזוהה עם אל-קאעדה, שכ-20 מפעיליה חוסלו על ידי כוחות חמאס ברפיח באוגוסט 2009, על רקע הכרזתו של מנהיג התנועה אל-טביב אל-ח'טיב על הקמתה של אמירות אסלאמית ברצועת עזה. בחמאס טענו כי הארגון שואף ליצור אנרכיה ברצועה. על כך ראו: "חמאס תצ'רב חלפאא' אל-קאעדה ומקתל מנ 20 שח'צא", סוכנות הידיעות לויטדס, 15 באוגוסט 2009, ב: <https://goo.gl/hT2a1i>

⁶⁷ "חמאס תא'כד אעילאק מכאתבהא פי סוריה", אתר האינטרנט של רשת אל-ג'זירה, 7 בנובמבר 2012, ב: <https://goo.gl/b9voAT>

ויתר בן לאדן על היוקרה, הכסף והנאות החיים, היא מאבק באמריקה ופגיעה באינטרסים שלה באזור אותו היא כובשת ושעליו היא שולטת. שאמריקה תחזור בה ממדיניותה שהובילה לאי-הכרה עממית של תכניתה במקומות בהם היא פעלה. העמים הערביים והאסלאמיים היום מאמינים ברצונם וביכולתם לשנות את המציאות בה הם חיים מבלי להיאלץ לצאת להרפתקה במלחמות פנימיות ארוכות".⁶⁸

בחירתה של ח'אטר, כותבת באתר המזוהה עם תנועה סונית, במילים "כוחות ההתנשאות העולמיים" – מונח מובהק מעולם המושגים השיעי-איראני, ממחיש פעם נוספת את רצונה העז של הכותבת להדגיש את המסר. סלידתה של ח'אטר מאמריקה כה עזה, עד שהיא מוכנה לאמץ נרטיבים שיעיים קלאסיים בפנייתה לקורא – כפי שראינו גם במאמרו של דאוד אל-שריאן קודם לכן. מרטין קרמר טוען כי לאור התנודתיות הכה רבה בגישותיהם של הפונדמנטליסטים, יהיה זה שגוי להבדיל בין התנועות השונות – סוניות ושיעיות. לגישתו, קיימת תפיסה מרכזית אחת בפונדמנטליזם – הצורך בשלטון האסלאם – שעל בסיסה התפתח מעגל אידיאולוגי משותף. כך שהניסיון לקבוע קריטריונים המבחינים בין התנועות, כפי שנעשה במסגרת המחקר במערב, הינו שגוי לגישתו של קרמר.⁶⁹

בכלי התקשורת של חמאס חזרו מוטיבים מרכזיים מהשיח הנרחב בתקשורת הערבית אחרי חיסול בן לאדן, וחלקם אפיינו את הקו התקשורתי של התנועה גם אחרי פיגועי 11 בספטמבר. במרכזם – הדרישה להבחין בין טרור להתנגדות והטענה כי בניגוד לטענות המערב, ארצות הברית וישראל הן שנקטו, נוקטות וימשיכו לנקוט טרור; האדרת דמותו ופועלו של בן לאדן; ואזהרת המערב מהמשך המאבק בו גם אחרי חיסול מנהיג אל-קאעדה.

העיתונאי יאסר אל-זעאתרה פרס בביטאון חמאס אל-דסאלה כתב הגנה על פועלו של אל-קאעדה בהובלת בן לאדן לאורך השנים, בדגש על השנים האחרונות, בהן ניתב את אל-קאעדה בעיקר כלפי חוץ, בניסיון לגמד את חלקו בפגיעה במוסלמים ובערבים. "מטרות רבות של הארגון הושגו, כך משוכנעים מפקדיו ופעיליו, וזה מה שהדגיש בן לאדן במספר הקלטות שלו, בהן דיבר על הנזק הכלכלי ובנפש לארצות הברית במלחמתה באפגניסטן ובעיראק", כתב. "ניתן לומר כי האיש

⁶⁸ למא ח'אטר, "מא בעד רחיל אוסאמה בן לאדן!", פורטל החדשות הרשמי של הלשכה המדינית של חמאס *Palinfo*, 3 במאי 2011, ב: <https://goo.gl/xTt9ND>

⁶⁹ מרטין קרמר, "האסלאם הוא הכוח של העתיד", בתוך: מאיר ליטבק (עורך), *אסלאם ודמוקרטיה בעולם הערבי*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1997, ע"מ 44-24.

בחר את סופו (מות הקדושים) [...] אין ספק שהוא ימשיך להוות מקור השראה לרבים ברחבי העולם [...]". בהמשך, המעיט אל-זעאטרה מחשיבות המבצע האמריקני ומתח ביקורת על החלטתה לחסל את בן לאדן ולא לנהוג בו אחרת. "ברור שארצות הברית בחרה להרוג את בן לאדן למרות יכולתה הכמעט ודאית לעצור אותו [...] בן לאדן, מצדו, שאף בכל מחיר שלא ליפול בשבי. קיים מידע רב על אודות אמצעי הזהירות שנקט במישור הזה, אך אין משמעות הדבר שלא ניתן היה להגיע אליו כשהוא חי, ובאופן כללי ניתן לומר שסופו של האיש בקרב מסוג שכזה מהווה תוספת לסמליות שלו";⁷⁰ לעיתונאי מוחמד אל-אפרנג'י הייתה ביקורת דומה, כשתהה בציניות האם ארצות הברית וישראל ישפטו כל אדם "כפי ששפטו את בן לאדן כשהפכו את גופתו לארוחה בעבור הדגים, מתוך פחד שגופתו תהווה מוקד עליה לרגל לזכר משנתו?".⁷¹

ניתן לומר, אם כן, כי בדומה למגמה התקשורתית שאפיינה את העיתונאים בכלי התקשורת המזוהים עם חזבאללה, ניכר כי גם בכתיבתם של העיתונאים בכלי התקשורת המזוהים עם חמאס נזנחו המחלוקות שהופיעו לפרקים עם אל-קאעדה – נוכח האיבה לאמריקה וכזעם על חיסול בן לאדן. חמאס נקטה בקו תקשורתי דומה כ-20 שנים קודם לכן, בעקבות התערבותה של ארצות הברית במשבר פלישת עיראק לכווית, שהובילה לפרוץ מלחמת המפרץ הראשונה. בשונה מיאסר ערפאת ואש"ף, פרסמה חמאס שורת גינויים לפלישה העיראקית בהנהגת צדאם חוסיין, אך עם ההתערבות האמריקנית במשבר פרסמה חמאס שורה של הודעות גינוי שעיקרן הטענה כי ארצות הברית "ניצלה את כניסת הכוחות העיראקיים לכווית כתירוץ לכיבוש האזור".⁷²

תנועת "האחים המוסלמים" מצאה עצמה במצב מורכב יותר בהתייחסה לחיסול בן לאדן, באופן שהזכיר את המלכוד התקשורתי בו הייתה מצויה אחרי פיגועי 11 בספטמבר. מחד גיסא, לא הייתה יכולה להימנע מגינוי של מבצע החיסול, בתגובה ל"מעשה תוקפני נוסף של ארצות הברית על אדמה מוסלמית" – שליבה עוד יותר את השנאה העזה כלפי המערב. מאידך גיסא, התקשתה התנועה לשכוח את המחלוקת עם אל-קאעדה נוכח השימוש באלימות ובטרור – מחלוקת שהובילה לפולמוס חריף מצד אל-קאעדה כלפי "האחים". מאיר חטינה מסביר כי אל-קאעדה ראה בתנועות הדעווה (הפועלות לרווחת הקהילה המוסלמית) הסוניות באזורי הליבה של המזרח התיכון, שאותן ייצגה תנועת האחים המוסלמים, מראה לפגמיו של עולם האסלאם הסוני. למרות שחלשו על

⁷⁰ יאסר אל-זעאטרה, "בן לאדן..אל-רחלה אל-טוילה ואל-ח'אתמה ואל-מתוקעה", אל-דסאלה, 5 במאי 2011, ב: <http://goo.gl/1dKJTt>

⁷¹ מוחמד פאיז אל-אפרנג'י, "קתל בן לאדן פמאד'א ענ אל-פכרה?", אל-דסאלה, 3 במאי 2011, ב: <http://goo.gl/Dc4MvX>

⁷² על יחסה של חמאס לפלישה העיראקית לכווית ראו: Meir Litvak, "The Islamization in the Palestinian-Israeli conflict: The case of Hamas," *Middle Eastern Studies*, Volume 34 (1) 1998, pp. 148-163

רשתות חברתיות ופוליטיות יעילות, גרס אל-קאעדה, הן חתרו להשתלב בסדר הערבי הקיים, "המושחת והכופר" ורשמו הישגים דלים בהשוואה למאזן של התנועות האסלאמיות השיעיות באיראן, בלבנון ובעיראק. חטינה מדגים כיצד ניהל אל-קאעדה, באמצעות סגנו של בן לאדן דאז, איימן אל-ט'וואהרי, שיח של ניגוח והוקעה נגד "האחים" ותנועות הדעווה בטענה לאחריותן לרפיון הסוני ובקריאה להפקיע את תשתיתן החומרית והאנושית לטובת הג'האד.⁷³

זאת ועוד, ניכר כי ראשי תנועת האחים המוסלמים במצרים ובירדן הבינו היטב את המציאות המתגבשת ברחוב נוכח אירועי "האביב הערבי" ועל כן ביקשולבדל עצמם מתנועות הג'האד ולהדגיש את המסר השולל שימוש באלימות. מירה צורף מסבירה כי נוכח הנסיבות המהפכניות שנוצרו ברחוב הערבי בשנות המחאה הראשונות, זכו תנועות האסלאם הפוליטי בלגיטימציה ובהזדמנות היסטורית להשתלב בחיים הפוליטיים. מנהיגי התנועות לא נכחו בהפגנות בימי המחאה הסוערים, אך העדיפו להעניק למוחים רוח גבית – והיו לראשונים להתפכח מהאופוריה המהפכנית, להתמסד ולהפוך למפלגות פוליטיות. תהליך זה, מסבירה צורף, היה רגיש ומורכב, בוצע תוך התחשבות מירבית בציבור ודרש מיתון של התדמית המיליטנטית שדבקה ב"אחים" לאורך השנים, במסעות הרדיפה מצד המשטרים הרודניים. השינוי התדמיתי התבטא בפרשנות למונח ג'האד – פרשנות שעל פיה תמצית הג'האד היא רדיפה אחר צדק וחמלה.⁷⁴

כך יצא, שבמישור ההצהרתי, ביקשו ראשי "האחים המוסלמים" במצרים להבדיל את עצמם מבן לאדן ומדרכו, אך עשו זאת במסרים אמביוולנטיים. אחד מראשי התנועה, עצאם אל-עריאן, אמר בראיון ל-*Washington Post* כי "בן לאדן לא ייצג מעולם את דת האסלאם משום שהאסלאם היא דת של שלום", אך הדגיש באותה הנשימה כי "לארצות הברית אין זכות להרוג כל אדם – כל עוד קיימים כוחות המסוגלים לעצור את האיש הזה";⁷⁵ בראיון אחר הצהיר אל-עריאן כי במותו של בן לאדן, "הוסר אחד מגורמי האלימות בעולם, ועל כן הגיעה העת שארצות הברית תיסוג מאפגניסטן ומעיראק, ויסתיים הכיבוש האמריקני ושל הכוחות הזרים". באותו הראיון הקפיד אל-עריאן להדגיש כי "האחים המוסלמים במצרים נטשו כבר לפני עשורים את האלימות כאמצעי לגרימת שינויים".⁷⁶

⁷³ מאיר חטינה, "המאזן ההיסטורי של האחים המוסלמים: הפרספקטיבה של אל-קאעדה", ע"מ 259-266.
⁷⁴ מירה צורף, "האחים המוסלמים במצרים: מאביב אסלאמי לשלכת ירוקה", בתוך: אלי פודה ואון וינקלר (עורכים), *הגל השלישי: מחאה ומהפכה במזרח התיכון*, ירושלים: הוצאת כרמל, 2017, ע"מ 296-318.
⁷⁵ "אל-אח'ואן: בן לאדן לא ימת'ל אל-אסלאם", אתר האינטרנט של רשת אל-ג'זירה, 14 במאי 2011, ב: <https://goo.gl/aHvpQM>
⁷⁶ אל-קדס אל-ערבי, 3 במאי 2011, ע"מ 4

במאמר שפורסם באתר האחים המוסלמים במצרים הועברו מסרים בוטים וחד-משמעיים יותר. צלאח אל-דין אל-סלטאן, חבר באיחוד העולמי של חכמי הדת המוסלמים בראשות יוסף אל-קרצ'אוי, השווה במאמר שפרסם באתר בין "הטרור של בן לאדן" ל"טרור האמריקני", ובמסריו טען כי מעשיה של ארצות הברית חמורים יותר. "הטרור של בן לאדן הוא בגדר חשד. מקור ההאשמה כלפיו הם אמצעי התקשורת ולא בית המשפט, ואילו לגבי הטרור של ארצות הברית אין ספקות, שהרי מאות אלפי חיילים (אמריקנים) אינם חונים בתוך ארצות הברית מתוך הגנה עליה, אלא התפשטו בעיראק, באפגניסטן, במדינות המפרץ, בקוריאה, באירופה ובאוסטרליה", כתב סלטאן. הוא טען כי גם אם הדרך של בן לאדן הייתה שגויה, הטרור האמריקני, המבטא עושק, עריצות ורצון להגמוניה – גרוע יותר. במאמרו, שילב סלטאן גם פסוקים מהקוראן במסגרת ההשוואה, באופן שממחיש עוד יותר את ניסיונו לשכנע את הקוראים תוך שימוש במקורות.⁷⁷

סיכום

לסיכומו של פרק זה, ניתן לומר כי השיח שהתפתח בתקשורת הערבית לאחר פיגועי 11 בספטמבר בדבר הצידוק והתועלת שבהוצאתם לפועל, שב להתעורר בסוגיית חיסולו של אוסאמה בן לאדן. אף שהעזוים הפוליטיים במזרח התיכון עוררו עיסוק תקשורתי רחב יותר מאשר במבצע החיסול, הרי שהתמורות בתקשורת הערבית, שהיו גם כן תוצאה של אירועי המחאה ברחוב הערבי, תרמו רבות לשיח והפכו אותו מגוון יותר.

את השיח בעד ונגד החיסול המשיכו להוביל, גם עשור אחרי מתקפת הפיגועים, שניים מהיומונים הנקראים בעולם הערבי: אל-שרק אל-אוסט ואל-קדס אל-ערבי. ואולם, ביטויי הגינוי והשמחה החליפו צד במחנות התקשורתיים: את ביטויי השמחה ואנחת הרווחה - שאפיינו את מחנה התומכים במתקפת הפיגועים ב-2001 ובבן לאדן - ניתן היה למצוא כעת בכתיבתם של אלו שתמכו בחיסולו של האיש; וגילויי הזעם – שאפיינו את מחנה המתנגדים לבן לאדן ולפיגועים ב-11 בספטמבר – מצאו ביטוי רב בכתיבתם של העיתונאים שהתנגדו למבצע החיסול. יצוין בהקשר זה השיח הביקורתי כלפי החברה והתרבות הערבית: אף שהוא היה נוקב וחרף יותר בהשוואה לשיח שהתפתח בתקופה שאחרי מתקפת 11 בספטמבר, הוא לא עסק דיו במציאות שהולידה את בן לאדן.

לצד שני המחנות התקשורתיים המרכזיים - בעד ונגד - היו עיתונאים שבחרו שלא להתייחס במפורש למבצע החיסול ולהתמקד יותר במשמעויותיו. בכתיבתם הביקורתית על החברה הערבית

⁷⁷ ראו סקירת המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון MEMRI: "מאמר באתר האח"ס: הטרור של ארה"ב גרוע מהטרור של בן לאדן", 11 במאי 2011, ב: <https://goo.gl/zfg6UH>

והאסלאמית בלט המונח "בן-לאדניה", שתיאר את בן לאדן כתופעה שמהווה חלק מהווייתה של החברה בתהייה האם וכיצד ניתן להתמודד איתה. במקביל, עשו העיתונאים שימוש במונח זה כדי להזהיר את המערב מפני ממשיכי דרכו של מנהיג אל-קאעדה – בדמותם של "בן-לאדנים" נוספים.

המוטיבים ואסטרטגיות הפולמוס בשיח התקשורתי שהתנהל אחרי מבצע החיסול של בן לאדן היו מגוונים. מעניין היה לראות, למשל, שימוש שעשו עיתונאים סונים ברטוריקה שיעית כדי להדגיש את מסריהם, באופן שהמחיש רפרטואר אסלאמיסטי דומה. במקרים רבים ניתן גם היה לזהות מוטיבים דומים לאלו שאפיינו את השיח התקשורתי בשבועות שלאחר מתקפת 11 בספטמבר: תיאוריות הקונספירציה שגובשו בקרב המסרבים להאמין לגרסה האמריקנית בתיאור התנהלות המבצע; האדרת דמותו ופועלו של בן לאדן, תוך שימת דגש על צניעותו ובהתעלמות מוחלטת מאחריותו לרצח אלפי חפים מפשע; "מוטיב הכבוד" שבאמצעותו ביקשו הכותבים בשבחו של בן לאדן לטעון כי גם בלכתו השקיעה ארצות הברית דם ויזע, וכי גם אחרי מצוד כה ממושך – הוא נלחם עד הרגע האחרון; והקרב על הנרטיב בסוגיית המורשת שהותיר האיש.

בלטה גם השנאה העזה כלפי ארצות הברית, שהפגינו עיתונאים בכלי התקשורת המזוהים עם חזבאללה, חמאס והאחים המוסלמים בהתייחסם לחיסול. אלו החליטו להניח בצד מחלוקות אידיאולוגיות עם אל-קאעדה ואף את המתיחות העדתית, לטובת הקו הלוחמני נגד סמל המערב.

קשה היה גם להתעלם לעתים מהמשחק הכפול ששיחקה התקשורת הערבית, בשם המדיניות הדו-פרצופית של השליטים המקומיים כלפי אמריקה. תחת סיסמת "העיתונות החופשית", נתקלנו לא אחת במאמרים בגנות חיסולו של בן לאדן – דווקא ביומונים המופצים במדינות הנחשבות לבעלות ברית של ארצות הברית. כך היה, למשל, ביומונים אל-דאי ואל-קבס הכוויתיים, בהם הופיעו מאמרים חריפים נגד החיסול ובשבחו של בן לאדן. אלו באופן מפתיע סטו מהקו התקשורתי העוין את בן לאדן, שאפיין את מרבית כלי התקשורת הרואים אור במפרץ.

סיכום

מחשבות ותהיות: האם הגיעה שעת תקומתו של "ארמון החלומות של הערבים"?

בספרו *ארמון החלומות של הערבים – אודיסיאה של דור*, מקונן פואד עג'מי על מצבם העגום של הערבים במאה החולפת. כמניח מראה בפניהם, מגולל עג'מי חשבון נפש המבקש לעמוד על נסיבות התנפצותו של החלום הערבי הגדול – "בניין אינטלקטואלי של לאומיות חילונית ומודרנית", כפי שהוא מכנה אותו - וטוען כי לערבים עצמם חלק מרכזי בכך: מכפיות הטובה והדו-פרצופיות כלפי המערב, דרך האובססיה הבלתי נלאית בהטלת האחריות עליו למצבם, וכלה בסירוב המתמשך לשלום.

סיבה מרכזית למצבם של הערבים, מסביר עג'מי, טמונה בתבוסתה ושקיעתה של החילוניות והמסורת הליברלית בחברה הערבית, בפולמוס בו הפכו הטקסט הדתי והמגמה האסלאמיסטית מזרמים שוליים לזרם המרכזי בשיח הערבי. ממבואות מאמרים, קטעי ספרות ושירה, ממחיש עג'מי עד כמה קולני ובוטה היה שיח האינטלקטואלים כלפי המערב, ביטוי לתסכול עמוק מעליונותו על פני הערבים. "האנטי-אמריקניות והזעם על ישראל מפצים ברמה תת-הכרתית כלשהי על הבית האבוד", כתב עג'מי ותיאר בסרקזם את גישתם של הערבים: "הייתה יכולה להיות אחדות ערבית והיה יכול להיות בית [...] אלמלא אמריקה, המעצמה הרחוקה שפיתחה תרבות שלמה ואחר כך בגדה בה, ואלמלא מדינת הקסרקטין הישראלית, שהמעצמה הרחוקה מטפחת".¹ את מצבם העגום של הערבים ממשיל עג'מי לנהר הנילוס במצרים – סמל הרכות, היציבות, הסבלנות והשלום עם סובביו – שהמחלה הפושה בו, בדמות עלייתו של השיח האסלאמיסטי, פוגעת בגובה פני המים שלו וממיטה אסון וחורבן. "היבולים והבקר נשמדים, אסמי התבואה נהרסים, הסדר האזרחי מתמוטט והעולם סובל [...] אין די נחמה בשבחים לאדמה הטובה ולנהר הסובלני. צריך לקרוא את מדי הנילוסטר על גדות הנהר ולהשגיח עליהם בשבע עיניים", הוא מתריע.²

לא לשווא מציין עג'מי את **העולם** בהתייחסו לתוצאותיו של תהליך שקיעתן של החילוניות והליברליות בחברה הערבית נוכח עלייתו של השיח האסלאמיסטי. העולם כולו סבל מעלייתו של עידן הטרור האסלאמיסטי. אזכור שמו של עמר עבד אל-רחמן, ש"להט זעמו בקצה המדבר המערבי של מצרים הורגש בניו יורק הרחוקה ב-1993"³ (כפי שמתאר עג'מי בהתייחסות לפיגוע הראשון

¹ פואד עג'מי, *ארמון החלומות של הערבים – אודיסיאה של דור*. מאנגלית: עטליה זילבר. תל אביב: עם עובד, 2001, ע"מ 278

² שם, ע"מ 234-235

³ שם, ע"מ 235

במגדלי התאומים), הוא רמז בוטה דווקא להשפעת המאבקים האינטלקטואליים והשיח התרבותי והתקשורתי בעולם הערבי על יחסה של החברה הערבית כלפי המערב בפרט.

עבודה זו, בה עמדנו על עיקריו ומהותו של הפולמוס בתקשורת הערבית סביב מתקפת הפיגועים בארצות הברית ב-11 בספטמבר 2001 והמבצע לחיסולו של מנהיג אל-קאעדה, אוסאמה בן לאדן, בשנת 2011, מבקשת להמחיש את חשיבותו וחלקו המרכזי בשיח האינטלקטואלי בעולם הערבי נגד המערב, כפי שמתבטא בספרו של עג'מי. נוכח מימדי הפיגועים, הנפשות הפועלות, היקף השיח וקווי האפיון המגוונים של הפולמוס הנידון בעבודה זו, ניתן להגדיר את הפולמוס בשתי נקודות הזמן שנבחנו כמשמעותי מאוד ובעל קווי אפיון ייחודיים בשיח הכולל העוסק בסוגיית הטרור הערבי נגד המערב, ולא כ"עוד" דיון על פיגוע או מנהיג תנועת ג'האד ערבי. ביטוי מחזק לטענה זו, כפי שהוצג בעבודה, הוא העיסוק הנרחב בעולמות האקדמיה, המודיעין והתקשורת במורשת שהותיר בן לאדן לאחר לכתו – עיסוק ששב ועולה מדי שנה ביום הזיכרון לפיגועים וביום השנה לחיסולו.

מורשת משמעותית שהותיר בן לאדן, בראייתו, היא הפולמוס בתוך העולם הערבי סביב דמותו ופועלו. השיח הסוער והקולני הנמשך עד ימים אלו, שגם בהם ניתן עדיין למצוא גילויי אהדה לא מבוטלים כלפי האיש, ממחישים עד כמה גבוהים הביצורים הציווילטוריים שבנה בן לאדן בין עולמם של הערבים למערב. הקולות הערביים בגנותו קיימים, באופן המזכיר לפרקים את קינתו של עג'מי, אך ניכר כי הם נבלעים בגל הדימויים העשיר והמגוון שמציעים הכותבים בשבחו: גיבור אגדי שהגה ופיקד ב-11 בספטמבר על פעולה "לגיטימית" – אך מהפכנית – נגד "הכובש המערבי", ושהחזיק בנימוקים הלכתיים, מוסריים ופוליטיים לביצועם. נרטיב זה תופל בגילויי שמחה לאידה של אמריקה ובתיאוריות קונספירציה לצד צדקנות עצמית ואזהרות מפני "פתיחת שערי הגיהנום" אם תחליט ארצות הברית להגיב.

עוצמת השיח האוהד כלפי בן לאדן התבטאה לטעמי דווקא בשבועות שלאחר המבצע האמריקני לחיסולו. סוגיית אחריותו להרג אלפים בעשור שחלף מאז 11 בספטמבר – לא רק אמריקנים או מערבים כי אם גם מוסלמים ערבים – נדחקה לשוליים בכתיבתם של המהללים את מנהיג אל-קאעדה, ובלכתו בחרו לשוב ולהתנגח במערב על "הירצחו בדם קר" של האיש תוך הדגשת שני מוטיבים מרכזיים: הכבוד והצניעות. מוטיב הכבוד הוצג בטענה כי אף שהמבצע האמריקני נחשב להצלחה כפולה – הן בתוצאותיו בשטח והן בהיבט המודיעיני – בן לאדן נלחם עד טיפת הדם האחרונה, וגם בלכתו אחרי מסע ציד מתסכל, ממושך ושעלה מיליונים למשלם המיסים האמריקני

– הוא הוציא את האמריקנים משלוותם; ומוטיב הצניעות, שהובלט רבות גם בימים שאחרי מתקפת הפיגועים בארצות הברית, הוצג בימים שלאחר מותו בכתיבה על אישיותו הענווה של בן לאדן, נעימות הליכותיו וחיי הפשוטים, לכאורה, במחבוא. מוטיבים אלו תוארו כחלק ממגמה תקשורתית רוויה בצביעות כלפי המערב, כשהכותבים התלוננו מדוע לא נהגה ארצות הברית בבן לאדן על פי אמות המידה של המשפט הבין-לאומי; תהו בזעם מדוע לא נשפט בהליך הוגן ומדוע לא זכה לקבורה מכובדת; והאשימו את האמריקנים באחריות להשלכות קיום המבצע – העמקת השסע בין העולם הערבי למערב. זאת, תוך התעלמות מהעובדה שמרבית קורבנותיו של בן לאדן הם חפים מפשע, שחלקם אף לא יובאו לקבורה לעולם ומכך שעם הסתלקותו לא באמת נעלמו שונאיה של אמריקה בעולם הערבי. צביעותם של הכותבים התבטאה גם בביקורת כלפי התקשורת האמריקנית בסיקור מבצע החיסול, בטענה כי לא נהגה בשקיפות – בלי להתייחס כלל לשנים ארוכות של צנזורה ופרסומים כוזבים ולא מדויקים בלשון המעטה, בכלי התקשורת הערביים ובמיוחד בזרוע התעמולה של ארגון אל-קאעדה עצמו, בסיקור "המערכה מול המערב".

עליונות הנרטיב המשבח את בן לאדן בפולמוס מול אלו המגנים אותו התבטאה גם בסוגיית היום שאחרי. התמונה שביקשו לצייר המהללים את בן לאדן לאחר חיסולו הייתה בדמות הפיכתו של האיש למיתוס ורעיון שנכנס ללבבותיהם של רבים, העומדים בתור ההמתנה ללכת בדרכו. אך אליהם הצטרפו כותבים רבים שלא היו שותפים לתחושות האופוריה אחרי חיסול בן לאדן. אף שלא הביעו תחושות הזדהות עם האיש ומעשיו, הם יצרו מגמה שהאפילה על אנחות הרווחה ותחושות האופטימיות שביקשו המגנים את בן לאדן להפיץ בכלי התקשורת - דווקא בראשית אירועי "האביב הערבי", בהם מתחולל מפנה בשיח התקשורתי והעיסוק בתופעת הג'האד העולמי נדחק בטענה כי הרחוב הערבי הוכיח שביכולתו לקחת את גורלו בידיו. למרות הדעיכה במעמדו של אל-קאעדה בציבור הערבי בעשור שחלף, המונח "בן לאדניה" שהופיע בכתיבתם של כלל הגורמים המעוררים בשיח, שירת יותר את מחנה האוהדים של מנהיג אל-קאעדה, בכך שמיתג את האיש ותפיסתו כמודל אותו ערבים רבים רוצים לחקות. בקרב הכותבים בשבח בן לאדן נתפסה ה"בן לאדניה" גם כמוטיב אזהרה כלפי האתגר העתידי המצפה למערב. אלא שגם הכותבים בגנות ה"בן לאדניה" הכירו בכוח המשיכה אליה וההזדהות עמה, ובמילים אחרות ב"עוצמת המותג". הם אמנם קראו לציבור הערבי להישמר מלהמשיך בדרכו של בן לאדן, אך הכירו בחולשותיו המבניות ובכך שאם לא יינקטו הצעדים הנדרשים, הדרך לאימוץ ה"בן לאדניה" תהיה סלולה וקלה.

בהקשר זה, ניכר כי חולשת הנרטיב שביקשו הכותבים בגנות בן לאדן להציג בשיח נעוצה בעיקר בהתחמקותם משיח עמוק ונוקב יותר בשאלת תופעת הטרור בחברה הערבית. הם בחרו להוקיע את בן לאדן מדת האסלאם וטענו כי "הוא לא חלק מאיתנו" – גינוי לגיטימי ומשמעותי לכשעצמו, אך כזה שפוטר את הערבים מאחריות, גם אם נעזרים במקורות קלאסיים כדוגמת הקוראן והמסורות לחיזוק טיעון זה - שכן בן לאדן אכן היה מוסלמי-ערבי. כותבים אלו קראו אמנם לחשבון נפש והציפו תחושות אשמה, תסכול וכעס בקריאה פנים-ערבית לשאת באחריות לתדמיתם של הערבים ולמתחות עם המערב אחרי מתקפת הפיגועים. אחרי חיסול בן לאדן הציגו הכותבים נימה ביקורתית יותר - אך ניכר לטעמי כי כתיבתם של העיתונאים המזוהים עם נרטיב זה הייתה אותנטית ומעמיקה יותר לו היו מוסיפים להעמיק ברקע, בשורשים ובמסורת התרבותית שאפשרו את צמיחתם של ארגונים רצחניים במרחב הערבי והשפעתם על העולם כולו. במובן זה, כשלו הכותבים שבירכו על חיסול בן לאדן במטרתם לנקות את שמו ותדמיתו של העולם הערבי כאלים וכמעודד טרור.

גם חלקם של אנשי הדת המוסלמים בשיח תרם רבות לכך ושיחק לטובת המחנה האוהד את בן לאדן. הבולט שבהם היה יוסף אל-קרצ'אוי, פוסק ההלכה הסוני הבכיר, שיחד עם פוסקים אחרים זכה לחשיפה תקשורתית משמעותית בתקופה שלפני הפיגועים והואשם בשל כך במתן לגיטימציה הלכתית לביצועם. גם הניסיונות שלו ושל עמיתיו ללכת בין הטיפות ולהבהיר את "התנגדותם למותם של חפים מפשע" בתקופה שאחרי פיגועי 11 בספטמבר התפרשה כגינוי רפה ותו לא. לצד אמירות אלו התלוו לרוב מסרים אנטי-מערביים בעלי נימה ביקורתית ומאשימה, בטענה כי "אמריקה הביאה זאת על עצמה". היעדרותם של אנשי דת בכירים מהשיח בגנות הפיגועים ובן לאדן, לפחות בדרג של אל-קרצ'אוי, פגעה במחנה המגנים בפולמוס. לו היו מקבלים גורמים אלו במה מרכזית, לפחות שוות-ערך לזו שקיבלו קרצ'אוי ועמיתיו ברשת אל-ג'זידה ובכלי תקשורת מובילים אחרים, ייתכן שיחסי הכוחות בפולמוס היו נראים אחרת. במקום זאת, נותרו העיתונאים והפובליציסטים שכתבו בגנות בן לאדן והפיגועים כשבאמתחתם סל כלים רטורי מוגבל ואף שהיה לעיתים חריף (שימוש במונח ח'ואדג' למשל, לתיאור אנשי הדת שהואשמו בתמיכה בפיגועים, או בתיאור "עובדי אלילים") הוא לא היה שווה-ערך רטורית לארסנל המונחים, חלקם מהמקורות הקלאסיים, שהופיע במסריהם של קרצ'אוי ועמיתיו.

ככלל, ניכר שבמישור הרטורי כתיבתם של העיתונאים במחנה התומך בבן לאדן הייתה מגוונת ומשכנעת יותר. אל מול מה שהצטייר לעתים כמסרים שבלוניים ובנאליים בגנות הטרור

והתנערות האסלאם ממנו – חריפים ככל שיהיו – ניצבה רטוריקה לוחמנית, תוקפנית ומתוחכמת יותר, אף שלעתים המחישה סתירה רעיונית פנימית תוך התכחשות לעובדות. אחת מטכניקות הפולמוס הבולטות שאפיינה את מחנה העיתונאים שכתב בשבח הפיגועים הייתה ההונאה והולכת השולל של הקורא. במניפולציה הרטורית שיצרו, ניסו הכותבים להטמיע אצל הקורא את מסר התמיכה בפיגועים ולהעניק לו משקל משמעותי יותר בטיעוניהם – אף שביקשו תחילה ליצור רושם של אמפתיה כלפי משפחות הקורבנות; ובכתיבה הרווחת על תיאוריות הקונספירציה, שהייתה מרכיב מרכזי בנרטיב המשבח את הפיגועים, הרבו הכותבים לעשות שימוש בשאלה הרטורית, שנועדה גם כן להוביל את הקורא לטיעון האמיתי שלהם. בדרך זו, ביקשו למשל לטעון למעורבותן של ישראל וארצות הברית בפיגועים. לדמוניזציה של בן לאדן ומבצעי הפיגועים, שהופיעה בכתיבתם של מחנה העיתונאים שכתב בגנותם, ענה המחנה היריב בתיאורי לעג ושמחה לאידה של אמריקה; ולגילויי השמחה על מותו של בן לאדן, בטענה כי לא הותיר כל מורשת ובגנותם של מעריציו – ניתנה התשובה בדמות המינוח "בן לאדניה" ובטענה לנאיביות.

יותר מכל, התבטאה העליונות הרטורית של מחנה העיתונאים האוהד את בן לאדן בפרטים הקטנים. בתארי הכבוד שהוצמדו לו ("שייח", "מנהיג"), בהשוואותיו לדמויות מפוארות מההיסטוריה המוסלמית ובתיאור מותו כ"מוות על קידוש שם אללה" (אֶסְתִּישָׁהָאֵד). עושה רושם שהכותבים במחנה זה היו נחושים יותר ברצונם להעביר את מסריהם. על כך יעידו, למשל, דאווד אל-שריאן ולמא ח'אטר, שבמאמריהם השתמשו בטרמינולוגיה שיעית – אף שאלו פורסמו בכלי תקשורת המזוהים עם גורמים סונים; וכן העיתונאית הכוויית ח'לוד אל-ח'מיס, שהפליגה בתיאוריה המינייים על תשוקתה לבן לאדן – "הגבר האידיאלי וחלומה של כל אישה" – באופן ששבר כל מוסכמה עיתונאית בתקשורת הערבית ובכלל.

השתלבותם של כלי תקשורת המזוהים עם תנועות וארגונים מתחרים ואף אויבים של אל-קאעדה בשיח, מעידה אף היא על היקפו החריג וייחודו. המסרים שהובאו בכלי התקשורת של חמאס וחזבאללה ביטאו התלכדות עם רעיון "ההתנגדות", תוך התעלמות כמעט מוחלטת מחילוקי הדעות והמשקעים האידיאולוגיים-עדתיים העמוקים בין הארגונים והתנועות. אף שבהיבט הרטורי נוכחנו לדעת שעולם המונחים האידיאולוגי של התנועות כמעט זהה, אין זה גרע מחיזוק הנרטיב האוהד את בן לאדן בפולמוס. האיבה העזה לאמריקה היוותה מרכיב רטורי מרכזי שהמחיש אף הוא את עוצמת הביצורים הציווילטוריים מול המערב: הם נמנעו מגינוי מתקפת הפיגועים ב-11 בספטמבר, קראו להגדירה כפעולת התנגדות לגיטימית ולא פעולת טרור ודרשו שלא להשתתף בקואליציה

שגיבשה ארצות הברית כמענה לפיגועים; אחרי חיסול בן לאדן, התחוור שגם החרפת המחלוקות והשסעים ביחסי אל-קאעדה עם חמאס וחזבאללה לאורך העשור שחלף – לא הובילה, לפחות בפן הרטורי, לפירוק החזית האחידה נגד ארצות הברית. ההתלכדות נגד האויב המשותף בדמות סמל המערב הייתה חזקה מהתנגחויות פוליטיות-אידיאולוגיות ומהעימות העדתי החרף סביב גורלה של עיראק המתפרקת. גם בקרב בכירי האחים המוסלמים וכלי התקשורת המזוהים עם התנועה גברו הקולות בשבחו של בן לאדן על אלו שביקשו להתנער ממנו. המסר שהודגש אחרי פיגועי 11 בספטמבר הופנה דווקא לאמריקה, בקריאה להבין מהאירועים שנטייתה החד-צדדית לישראל היוותה את העילה להתרחשותם; ואחרי חיסולו של בן לאדן, חרף המחלוקות עם אל-קאעדה וזיהוי הפוטנציאל המשילותי המתגבש באקסטזת "האביב הערבי", שחייב איפוק והתנערות מאלימות – דרשו "האחים" להבהיר שהחיסול הוא "מעשה תוקפנות אמריקני".

מעבר להצלחתו בהעמקת המתיחות והחשדנות בין העולם הערבי למערב, השיג בן לאדן את מבוקשו ביצירת מחנאות תקשורתית עמוקה בעולם הערבי. בשתי תקופות היסטוריות שונות, ובהפרש עשור, הציתה דמותו של בן לאדן פולמוס עיתונאי רווי יצרים במסגרתו נידונו סוגיות דתיות, מוסריות, ערכיות וחברתיות הקשורות בהווי הערבי, ביחסם של הערבים כלפי עצמם וכלפי המערב, בו נטלו חלק הבכירים והמובילים שבכותבים הערבים ביומונים ובאתרי האינטרנט בצמרת התקשורת הערבית. אף שבשתי התקופות שנידונו בעבודה זו מצבם של בן לאדן ואל-קאעדה היה שונה במהותו – בשיאם אחרי מתקפת הפיגועים ובשפל אחרי חיסול בן לאדן – הנרטיב שניצח כמעט ללא עוררין בפולמוס התקשורת, הן כמותית והן מהותנית, היה זה שצייד בבן לאדן, בפועל ובארגון אותו הקים ובראשו עמד.

עצם קיומו של פולמוס ער בסוגיות בוערות בתקשורת הערבית המובילה הוא עניין מעודד בעבור הליברלים בעולם הערבי. ביטוי נרחב לשיח בגנות הטרור ובקריאה לפיוס ושלוש עם המערב הוא עניין מעודד לא פחות. ואולם נראה כי חרף התמורות שחלו בתקשורת הערבית והפיכתה לפלורליסטית ומגוונת יותר, גם ברוח אירועי "האביב הערבי", לשנאה כלפי המערב וסמליו עדיין מקום מרכזי יותר בשיח התקשורת הערבי. ייתכן אף שעוצמת השיח האוהד את בן לאדן בתקופה שאחרי חיסולו היוותה רמז בוטה לבאות – בדמות עלייתם של ארגונים קיצוניים ואלימים יותר מאל-קאעדה, ובראשם דאע"ש.

"הגיעה העת לדימיון להסיר את להט מבטו מישראל, להתבונן אל המציאות הערבית, ולצייר לו את תמונת העולם שהערבים מבקשים להם",⁴ מסיים פואד עג'מי את ספרו. ההתפכחות מדאע"ש בשיח התקשורת הערבי, שעל מעט מביטוייה נחשפנו במבוא לעבודה זו, עשויה להעיד על ראשיתו של שינוי בשיח הערבי כלפי המערב. ואולם, אם ימשיך לתת ביטוי – ולו בעקיפין – לקיצוניות ולשנאה כלפי המערב, תוך התעלמות מחוליה של החברה הערבית ומהאחריות למצבה, המייחלים לתקומתו של "ארמון החלומות של הערבים" יתאכזבו להיוודע כי טרם באה השעה לכך.

⁴ פואד עג'מי, *ארמון החלומות של הערבים*, ע"מ 287

רשימה ביבליוגרפית

מקורות ראשוניים

מאמרי דעה ופרשנות מכלי התקשורת הכתובים המובילים בעולם הערבי

- אברהמים, עלי. "איאם בן לאדן... והנייה", *אל-שרק אל-אוסט*, 3 במאי 2011
- אל-אפרנג'י, מוחמד. פאיז "קתל בן לאדן פמאד'א ענ אל-פכרה?", *אל-דסאלה*, 3 במאי 2011
- אל-ג'מל, סעיד. "הל הוא ע'זו ללעאלם אל-אסלאמי?", *אל-נופד*, 20 בספטמבר 2001
- אל-ג'סר, באסם. "דור אורובא ואל-ערב פי אל-חרב עלא אל-ארהאב", *אל-שרק אל-אוסט*, 24 בספטמבר 2001
- אל-ג'סר, באסם. "כי לא תתחול אל-חרב צ'ד אל-ארהאב אלא חרב צ'ד אל-ערב ואל-מסלמיני", *אל-שרק אל-אוסט*, 17 בספטמבר 2001
- אל-ג'סר, באסם. "מקתל בן לאדן ואל-רביע אל-ערבי", *אל-שרק אל-אוסט*, 11 במאי 2011
- אל-ד'אידי, משארי. "קתל אוסאמה... פהל אנכסרת איקונה אל-ע'צ'ב?", *אל-שרק אל-אוסט*, 3 במאי 2011
- אל-דיני, יוסף. "מאד'א ענ אל-בנ לאדניה?", *אל-שרק אל-אוסט*, 4 במאי 2011
- אל-ד'רווה, מברכ. "מתא קתל בן לאדן?", *אל-דאי*, 18 במאי 2011
- אל-זעאתרה, יאסר. "ארהאב אל-צ'עפאא". הל תקרא אל-ולאיאת אל-מתחדה דלאלתה?", *אל-סביל*, 24 בספטמבר 2001
- אל-זעאתרה, יאסר. "בן לאדן.. אל-רחלה אל-טוילה ואל-ח'אתמה ואל-מתוקעה", *אל-דסאלה*, 5 במאי 2011
- אל-חאג' אברהמים, רנא. "צחאפיו 'דאעש' נאשיטון סאבקון אע'רהאם אל-תנט'ים... והדהם", *אל-ח'יאת*, 26 בינואר 2015
- אל-חאמי, עבד אל-עזיז. "יא חכמאא' אל-עאלם אתחדו", *אל-נופד*, 20 בספטמבר 2001
- אל-חג'וג', אמינה. "מן פעלהא אד'נ?", *אל-סביל*, 24 בספטמבר 2001
- אל-חדידי, חאזם. *אל-אח'באר (מצרים)*, 4 במאי 2011. בתוך סקירת מכון MEMRI: "הביקורת הערבית על חיסול בן לאדן"
- אל-חוסייני, מוחמד צאדק. "אי אסלאם נריד?", *אל-שרק אל-אוסט*, 21 באוקטובר 2001
- אל-חמיד, טארק. "וקתל בן לאדן פי מנזלה", *אל-שרק אל-אוסט*, 3 במאי 2011
- אל-חריבי, ח'לפ. "אל-עולמה ח'סרת בן לאדן", *עכאט*, 6 במאי 2011
- אל-טוויל, מצטפא. "אמריכא אל-שקיק אל-אכבר", *אל-נופד*, 20 בספטמבר 2001
- אל-טראבילי, עבאס. "אל-ח'ז'פ מנ.. רד אל-פעל", *אל-נופד*, 13 בספטמבר 2001
- אל-מאג'ד, חמד. "בן לאדן ואל-אח'ז'אן אל-מסלמוני", *אל-שרק אל-אוסט*
- אל-מסארי, מוחמד אל-ערבי. "אל-טלקאת פי אל-הואא' הבאא", *אל-שרק אל-אוסט*, 14 בספטמבר 2001
- אל-נאבלסי, שאכר. "חטמנא טוטמ אל-ארהאב... פמאד'א ענ תפסיר אל-ט'אהרה?", היומון הסעודי *אילאף*, 9 במאי 2011
- אל-נונו, מטיע. "מטלוב תועיה אל-אג'יאל אל-שאבה באח'טאר אל-מנט'מאת אל-ארהאביה", *אל-שרק אל-אוסט*, 8 באוקטובר 2001
- אל-נג'אר, השאם. "ח'סאא'ר דאעש אל-מידאניה תפתח באבא ח'לפיא לעודה אל-קאעדה", *אל-עגב*, 1 בנובמבר 2017
- אל-סעיד, סנאא'. "אמריכא.. ונוע אח'ר מנ אל-ארהאב", *אל-נופד*, 16 בספטמבר 2001
- אל-סעיד, סנאא'. "רסאלה אלא אל-רא'יס בוט", *אל-נופד*, 23 בספטמבר 2001
- אל-פייסל, תורכי. "אדעאא'את בן לאדן", *אל-שרק אל-אוסט*, 9 באוקטובר 2001
- אל-פירוז, עלי מוחמד. "קראא'ה פי מקתל אל-זעימי בן לאדן", *אל-דאי*, 15 במאי 2011
- אל-צאלח, יאסר. "למ אפרח למקתל בן לאדן", *אל-דאי*, 7 במאי 2011

- אל-קשטיני, ח'אלד. "מוסמ אל-ג'האד אל-מדני", אל-שרק אל-אוסט, 24 בספטמבר 2001
- אל-כאט'ס, אחמד. "רסאלה אלא אל-רא'יס בוש מן מואטנ ערבי", אל-שרק אל-אוסט, 3 באוקטובר 2001
- אל-עכאילה, עבדאללה. "רסאלה מפתוחה אלא אל-רא'יס ג'ורג' בוש רא'יס אל-ולאייאת אל-מתחדה אל-אמריכיה", אל-סביל, 8 באוקטובר 2001
- אל-פצ'ילי, עבד אל-עזיז. "ומאד'א בעד בן לאדן?", אל-דאי, 4 במאי 2011
- אל-סייד, רצ'ואן. "אוסאמה בן לאדן: אל-ט'אהרה ואל-אנתקצ'אא' ואל-מרחלה אל-ג'דידה", אל-שרק אל-אוסט, 6 במאי 2011
- אל-ראשד, עבד אל-רחמן. "מן הג'מאת סבטמבר אלא ד'ב' פולי...אל-פכרה חיה", אל-שרק אל-אוסט, 25 באוגוסט 2014
- אל-רביעי, אחמד. "אל-אנסאן...אחו' אל-אנסאן", אל-שרק אל-אוסט, 15 בספטמבר 2001
- אל-רג'יב, וליד. "ורקת בן לאדן", אל-דאי, 4 במאי 2011
- אל-רוואף, עת'מאן. "לא ח'יאר אמאמ אמריכא אלא אל-חרב", אל-שרק אל-אוסט, 18 בספטמבר 2001
- אל-רוואף, עת'מאן. "מנ וסט ט'לאמ אל-דמאר דעוה לתאכיד אל-סלאמ ואל-חואר", אל-שרק אל-אוסט, 25 בספטמבר 2001
- אל-רוכאבי, זין אל-עאבדין. "מנ אל-מסתפיד: אמריכא אמ אל-אסלאם ואל-מסלמונ..אמ (...)?", אל-שרק אל-אוסט, 22 בספטמבר 2001
- אל-רמיחי, מוחמד. "לילה קתל בן לאדן פי מדינה ג'ימס אבות", אל-שרק אל-אוסט, 7 במאי 2011
- אל-רנתיסי, עבד אל-עזיז. "איאכמ ועאר לא תמחיה אל-איאמ", פלסטין אל-מסלימה, ספטמבר 2001
- אל-שנקיטי, מוחמד. "תראת' בן לאדן פי זמנ אל-ת'וראת", אתר האינטרנט של רשת אל-ג'זירה, 4 במאי 2011
- אל-תואתי, עלי בן חסן. "מצרע אוסאמה בן לאדן", היומון הסעודי עכאט', 4 במאי 2011
- אנוואר עכאשה, אוסאמה. "אל-מטלוב...ואל-טאלבאן...ואל-זבדה!", אל-וופד, 22 בספטמבר 2001
- אשתיו, ג'מאל. "מנ קתל אל-אנסאן?", אל-סביל, 24 בספטמבר 2001
- בלייר, טוני. "אל-אסלאם דין אלתסאמה...ואל-אפע'אן צ'חאיא בן לאדן וטאלבאן", אל-שרק אל-אוסט, 15 באוקטובר 2001
- בן טפלה, סעד. "צדיקי ואל-צדמה", אל-שרק אל-אוסט, 15 בספטמבר 2001
- בן סאלם, חסן. "מאד'א יעני אעלאנ דולה אל-ח'לאפה אל-אסלאמיה?", אל-ח'יאת, 8 ביולי 2014
- הוידי, פהמי. "דעוה לתחאלפ דולי צ'ד אל-כראהיה", אל-שרק אל-אוסט, 17 בספטמבר 2001
- ח'אטר, למא. "מא בעד רחיל אוסאמה בן לאדן!", פורטל החדשות הרשמי של הלשכה המדינית של חמאס Palinfo, 3 במאי 2011
- ח'אשקג'י, ג'מאל. "כיפ ננתצר עלא שיא' לא נערפ מא הו?", אל-ח'יאת, 23 באוגוסט 2014
- חביב ג'אבר, ג'אבר. "בן לאדן אמ אל-ב'ן לאדניה'?", אל-שרק אל-אוסט, 8 במאי 2011
- חוסיין, עדנאן. "הנאכ ח'יאר אח'ר", אל-שרק אל-אוסט, 24 בספטמבר 2001
- ח'יר אללה, ח'יר אללה. "ומאד'א ענ אל-ביא'ה אלת' צנעת 'אל-שיח' אוסאמה?", אל-דאי, 7 במאי 2011
- חמדאן, חמדאן. "צליביה ג'דידה ולכנ בהיסתיריא אמריכיה הד'ה אל-מרה", אל-קדס אל-ערבי, 21 בספטמבר 2001
- טאהרי, אמיר. "למאד'א יג'ב אן יתג'אהל בוש אל-אצואת אל-דאעיה לצ'רב אל-עראק", אל-שרק אל-אוסט, 5 באוקטובר 2001
- מהאג'ראני, עטאללה. "בן לאדן ואבן סנא", אל-שרק אל-אוסט, 9 במאי 2011
- מהאג'ראני, עטאללה. "מות בן לאדן אמ מות אל-ב'ן לאדניה'?", אל-שרק אל-אוסט, 16 במאי 2011
- מירע'ני, עת'מאן. "וללאסלאם מערכתה", אל-שרק אל-אוסט, 27 בספטמבר 2001
- מירע'ני, עת'מאן. "מאד'א בעד מקתל בן לאדן?", אל-שרק אל-אוסט, 4 במאי 2011

- מקלד, דיאנא. "בן לאדן..מות אל-ג'סד ואל-צורה", אל-שרק אל-אוסט, 5 במאי 2011
- סלום, שהירה. "קתלה בן לאדן אל-אבטאל", אל-אח'באר, 10 במאי 2011
- עאלם, באסם. "בן לאדן חיא ומיתא", אתר האינטרנט של רשת אל-ג'זירה, 5 במאי 2011
- עבאס, מוחמד. "הל נסינא קאנא ואל-עאמריה?! אל-חרב אל-עאלמיה אל-ת'אלת'ה..הל בדאת?!", אל-סביל, 24 בספטמבר 2001
- עבד אל-וואחד, טארק. "אעלאם אל-ת'ורה..לא ג'דיד עלא אל-ג'בהה אלסוריה", אל-ערב אל-ג'דיד, 11 במרס 2015
- עבד אל-עאטי, סייד. "אינ אוסאמה בן לאדן?", אל-זופד, 20 בספטמבר 2001
- עבד אל-עטי'מ רמצ'אן, "אחרב צ'ד אל-ארהאב אמ חרב צ'ד אל-אממ?", אל-זופד, 24 בספטמבר 2001
- עבד אל-רחמן, וליד. "אלמאא' אל-דין פי מצר: אלקאא' ג'ת'מאן בן לאדן פי אל-בחר תמת'ל ואנתהכ לחרמת אל-מותא", אל-שרק אל-אוסט, 3 במאי 2011
- עבד אל-רחמן, עמר. "ארהאב אל-כבאר", אל-זופד, 19 בספטמבר 2001
- עוואד, אבראהים אבו. "מלאחט'את חול ג'רימה אע'תיאל בן לאדן", אל-קדס אל-ערבי, 5 במאי 2011
- עטוואן, עבד אל-בארי. "אוסאמה בן לאדן אלד' ערפת", אל-קדס אל-ערבי, 3 במאי 2011
- עטוואן, עבד אל-בארי. "איאם פי אמארה אל-אפע'אן אל-ערב פי ג'באל אפע'אנסתאן", אל-קדס אל-ערבי, 29 בספטמבר 2001
- עטוואן, עבד אל-בארי. "אל-עדאלה אל-אמריכיה אל-מטלקה", אל-קדס אל-ערבי, 21 בספטמבר 2001
- עטוואן, עבד אל-בארי. "אנהם יכד'בון וירידוננא אנ נצדק", אל-קדס אל-ערבי, 5 במאי 2011
- עטוואן, עבד אל-בארי. "דאאר'ה אל-אנתקאם תתסע", אל-קדס אל-ערבי, 19 בספטמבר 2001
- עטוואן, עבד אל-בארי. "דרוס אנפג'אראת אמריכא", אל-קדס אל-ערבי, 13 בספטמבר 2001
- עטוואן, עבד אל-בארי. "זוג'את בן לאדן ואסתג'ואבהנ", אל-קדס אל-ערבי, 12 במאי 2011
- עטוואן, עבד אל-בארי. "חרב אל-עולמה אל-אמריכיה", אל-קדס אל-ערבי, 23 בספטמבר 2001
- עטוואן, עבד אל-בארי. "לן נצדק חתא נרא אל-ג'ת'מאן", אל-קדס אל-ערבי, 4 במאי 2011
- עיאש, אחמד. "אל-ח'בית' אל-מח'תביא' פי ע'רפה אמר אל-עמליאת", אתר האינטרנט של רשת הטלוויזיה אל-מנאר של חזבאללה, 3 במאי 2011
- ע'לאב, נג'יב. "אל-ימן בעד אוסאמה..ת'ורה אם ע'זוה אצוליה?!", אל-שרק אל-אוסט, 24 במאי 2011
- פנדי, מאמון. "אל-עאלם בעד בן לאדן", אל-שרק אל-אוסט, 9 במאי 2011
- פנדי, מאמון. "ג'מאעה בן-לכך", אל-שרק אל-אוסט, 26 בספטמבר 2001
- פנדי, מאמון. "מן ע'יר ולכך", אל-שרק אל-אוסט, 17 בספטמבר 2001
- קנדיל, עבד אל-חלים. "דראמא בן לאדן", אל-קדס אל-ערבי, 9 במאי 2011
- ראמספלד, דונלד. "נמט ג'דיד מן אל-חרב", אל-שרק אל-אוסט, 29 בספטמבר 2001
- רג'ב, ג'עפר. "מן קתל בן לאדן?", אל-ראי, 3 במאי 2011
- שבכשי, חסין. "אקלבוה אל-צפחה וארמוה אל-כתאב!", אל-שרק אל-אוסט, 3 במאי 2011
- שפיק, מניר. "צ'ד אל-ארהאב וליס מע אמריכא או צ'דהא כד'לכ", אל-סביל, 25 בספטמבר 2001

מקורות משניים

ספרות ומחקר אקדמי

- ברק, מיכאל. הצופיות בראי השיח הפולמוסי הוהאבי והסלפי במצרים ובמשרק (המזרח הערבי): 1967-2001. עבודת גמר לתואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטת תל אביב, 2014
- גלעדי, אלעד. "קומיקס ככלי לעיצוב תודעה קולקטיבית בשירות האינדוקטרינציה הג'האדיסטית ובשירות החינוך נגד הטרור", *המזרח החדש*, 52 (2013)
- הרכבי, יהושפט. *עמדת הערבים בסכסוך ישראל-ערב*. תל אביב: הוצאת דביר, 1968
- ובמן, אסתר. "דימויים אנטישמיים ברטוריקה של העימות הערבי-ישראלי", *קשר*, 33 (מאי 2003)
- ובמן אסתר, ליטבק מאיר. *מאמפתיה להכחשה: תגובות לשואה בעולם הערבי*. ירושלים: הוצאת מאגנס, 2015
- ווריק, ג'ובי. *דגלים שחורים – העלייה של דאעש*. מאנגלית: שמעון בוזגלו. ראשון לציון: ידיעות ספרים, 2016
- חוגי, ג'קי. *אלף לילה קום: העולם הערבי היום – תרבות, דת, פוליטיקה*. תל אביב: ספריית מעריב, 2011
- חטינה, מאיר. "המאזן ההיסטורי של האחים המוסלמים: הפרספקטיבה של אל-קאעדה", בתוך: מאיר חטינה ואורי קופרפרשמידט (עורכים), *האחים המוסלמים: חזון דתי במציאות משתנה*, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2012
- חטינה, מאיר. *מגע המוות – על הקרבה עצמית באסלאם המודרני*. תל אביב: רסלינג, 2016
- לואיס, ברנרד. *משבר האסלאם: ממלחמה מקודשת לטרור רצחני*. מאנגלית: מנשה ארבל. אור יהודה: דביר, 2006
- לואיס, ברנרד. "מרי האסלאם: מתי החל הסכסוך עם המערב וכיצד יוכל להסתיים?", בתוך: אסתר ובמן (עורכת), *אסלאם ומערב - בין עימות להשלמה: בעקבות ה-11 בספטמבר*. תל-אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 2002
- ליטבק, מאיר. "ישראל בעיני איראן: מהכחשת השואה לשלילת הקיום", בתוך: עוזי רבי (עורך), *זמן איראן*, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2008
- ליטבק, מאיר. מבוא, בתוך: מאיר ליטבק (עורך), *אסלאם ודמוקרטיה בעולם הערבי*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1997
- ליטבק, מאיר. "תנועת חמאס: אחים מוסלמים עם ייחודיות פלסטינית", בתוך: מאיר חטינה ואורי קופרפרשמידט (עורכים), *האחים המוסלמים: חזון דתי במציאות משתנה*, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2012
- מילשטיין, מיכאל. "אתגר ההתנגדות (אל-מוקאוומה) ומאפייניו: דרכי ההתמודדות האפשריים לישראל", *עדכן אסטרטגי*, גיליון 4 (ינואר 2013)
- מליח, אסף. "עבדאללה עזאם והשפעת משנתו הרעיונית על תפיסת הג'האד והאסתשהאד של אל-קאעדה וחמאס", *צבא ואסטרטגיה* (המכון למחקרי ביטחון לאומי), כרך 2, גיליון 2 (אוקטובר 2010)
- מליח, אסף. מליח ושאוול שי, *מכאבול לירושלים: אל-קאעידה, הג'האד האיסלאמי העולמי והעימות הישראלי-פלסטיני*. תל אביב: הוצאת מטר, 2009
- מק'אנטס, וויליאם. *סוף העולם על פי דאעש: חזון אחרית הימים של ארגון המדינה האסלאמית*. מאנגלית: אסף שור. קריית גת: דני ספרים, 2016
- עג'מי, פואד. *ארמון החלומות של הערבים – אודיסיאה של דור*. מאנגלית: עטליה זילבר. תל אביב: עם עובד, 2001
- עג'מי, פואד. *האימאם הנעלם: מוסא אל-צדר והשיעה של לבנון*. מאנגלית: עמי שמיר. תל אביב: עם עובד, 1986
- פולקה, שגיא. "שקיעת המערב ועליית האסלאם בהגותו של עבדאללה יוסף אל-קרצ'אוי", בתוך: אוריה שביט (עורך), *שקיעת המערב, עליית האסלאם? עיונים בהגות על עתיד הציוויליזציות*. בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2010
- פורמן, אוריה. *אסלאמיון: דת וחברה במשנתם של נאמני האסלאם בני זמננו*. תל אביב: מערכות, 2002
- פרלמן, משה. "הפולמוס בין האסלאם ליהדות בימי הביניים", בתוך: חוה לצרוס-יפה (עורכת), *סופרים מוסלמים על יהודים ויהדות*, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשנ"ו
- צורף, מירה. "האחים המוסלמים במצרים: מאביב אסלאמי לשלכת ירוקה", בתוך: אלי פודה ואון וינקלר (עורכים), *הגל השלישי: מחאה ומהפכה במזרח התיכון*, ירושלים: הוצאת כרמל, 2017
- קרמר, מרטין. "האסלאם הוא הכוח של העתיד", בתוך: מאיר ליטבק (עורך), *אסלאם ודמוקרטיה בעולם הערבי*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1997

- רובין, אורי. *הקוראן / תרגום מערבית*. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, ההוצאה לאור, תשס"ה 2005
- שוסמן, אביבה. "היחס בעתונות המצרית לשיעה על רקע המהפיכה הלאומית באיראן," *המזרח החדש*, כרך 31 (1986)
- שביט אוריה, וינטר אופיר. *אויבי, מורי: הציונות וישראל במשנתם של אסלאמיסטים וליברלים ערבים*. בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2013
- שביט, אוריה. *מלחמות הדמוקרטיה: המערב והערבים מנפילת הקומוניזם ועד המלחמה בעיראק*. תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל אביב, 2008
- שביט, אוריה. *שחר של יום ישן – המהפכה המדומה במזרח התיכון*, תל אביב: הוצאת כתר, 2003
- שויצר יורם, שטרן גלעד. "מלאכתם של צדיקים נעשית בידי אחרים": אל-קאעדה והמהפכנות במזרח התיכון, "עדכן אסטטגי" כרך 14, גיליון 2 (יולי 2011)
- שוסמן, אביבה. "דימויים אנטישמיים ברטוריקה של העימות הערבי-ישראלי," *קשר*, 33 (מאי 2003)
- Atwan, Abdel Bari. *The secret history of Al-Qa'ida*, London: Saqi Books, 2006
- Bednarek, Monika. *Evaluation in Media Discourse: Analysis of a Newspaper Corpus*. London: The Tower Building Press, 2006
- Bergen, Peter L., *The Osama bin Laden I know: an oral history of al-Qaeda's leader*. New York: Free Press, 2006
- Calvert, John. "The striving shaykh: Abdullah Azzam and the revival of jihad," *Journal of Religion and Society*, Supplement Series 2 (2007)
- Cole, Steve. *The Bin Ladens: An Arabian Family in the American Century*, New York: The Penguin Press, 2008
- Ed., "Djāhiliyya", in: *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. First published online: 2012
- El-Ibiary, Rasha. "Questioning the Al-Jazeera Effect: Analysis of Al-Qaeda's media strategy and its relationship with Al-Jazeera," *Global Media and Communication*, 7 (2011)
- Eid, Mahmoud. "The Two Faces of Osama bin Laden: Mass Media Representations as a Force for Evil and Arabic Hero," in: Susan J. Drucker, Gary Gumpert (Editors), *Heroes in A Global World*. New Jersey: Hampton Press, 2008
- El-Nawawy, Mohammed. "Terrorist or Freedom Fighter? The Arab Media Coverage of 'Terrorism' or 'So-Called Terrorism'," *Global Media Journal*, Vol 2 (Fall 2004)
- Fairclough, Norman. *Analyzing Discourse*. New York: Routledge, 2004
- Galal, Ehab. "Yusuf al-Qaradawi and The New Islamic TV", in: J Skovgaard-Petersen & B Gräf (eds), *Global Mufti: The Phenomenon of Yusuf al-Qaradawi*. London: C Hurst & Co Publishers, 2009
- Gartenstein-Ross Daveed, Barr Nathaniel. "How Al-Qaeda Survived the Islamic State Challenge," *Current Trends in Islamist Ideology*, Volume 21 (March 2017)
- Gerges, Fawaz. *The Rise and Fall of Al-Qaeda*, New York: Oxford University Press, 2011
- Grimes, Joseph E., *The Thread of Discourse*. New York: Mouton Publishers, 1975
- Kinberg, Leah. "The Quran in the Service of Contemporary Islamic Aspirations," in: Andrew Rippin (ed.), *The Blackwell Companion to the Quran*, Malden, MA: Blackwell Pub, 2006
- Kuipers, Giseline. "'Where Was King Kong When We Needed Him?' Public Discourse, Digital Disaster Jokes, and the Functions of Laughter after 9/11," *The Journal of American Culture*, Vo. 28, Number 1 (March 2005)

- Levi Della Vida, G., "Khāridjītes", in: Encyclopaedia of Islam, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. First published online: 2012
- Lister, Charles. "Profiling the Islamic State," *Brookings Doha Center Analysis Paper*, 13 (November 2014)
- Litvak, Meir. "The Islamization in the Palestinian-Israeli conflict: The case of Hamas," *Middle Eastern Studies*, Volume 34 (1) 1998
- Lynch, Marc. "Al-Qaeda's Media Strategies," *The National Interest*, 83 (Spring 2006)
- Maghen, Ze'ev. "Unity or Hegemony? Iranian Attitudes to the Sunni-Shi'i Divide," in: Ofra Benjo, Meir Litvak (Editors), *Sunna and Shi'a in History: Division and Ecumenism in the Muslim Middle East*. New York: Palgrave Macmillan, 2014
- Maliach, Asaf. "Bin Ladin, Palestine and al-Qa'ida's Operational Strategy," *Middle Eastern Studies*, Vol. 44, No. 3 (May 2008)
- McGregor, Andrew. "Jihad and the Rifle Alone: 'Abdullah 'Azzam and the Islamist Revolution," *Journal of Conflict Studies*, Volume 23, No. 2 (Fall 2003)
- Miladi, Nouredine. "Social Media and Social Change," *Domes*, Volume 25, no. 1 (Spring 2016)
- Moghadam Assaf, Fishman Brian. "Debates and Divisions within Al-Qa'ida", in: Assaf Moghadam, Brian Fishman (ed.), *Self-Inflicted Wounds: Debates and Divisions Within Al-Qa'ida and its Periphery*, New York: Combating Terrorism Center (CTC) at West Point, December 2010
- Olidort, Jacob. "After ISIS: A New ISIS," *The Cipher Brief*, September 8, 2016
- Pike, Evelyn G., "How I Understand A Text - via the Structure of the Happenings and the Telling of Them," in: Mann William C, Thompson Sandra A. (Editors), *Discourse Description: Diverse linguistic analyses of a fundraising text*, Amsterdam: John Benjamins Publishing, 1992
- Pipes, Daniel. *The Hidden Hand: Middle East fears of conspiracy*, New York: St. Martin's Press, 1996
- Richardson, John E., *Analyzing Newspapers: An Approach from Critical Discourse Analysis*. New York: Palgrave Macmillan, 2007
- Salem. Fadi. "Social Media and the Internet of Things: Towards Data-Driven Policymaking in the Arab World," *The Arab Social Media Report*, Volume 7 (2017)
- Winch, Samuel P., "Constructing an 'Evil Genius': news uses of mythic archetypes to make sense of bin Laden," *Journalism Studies*, Volume 6, Number 3 (2005)
- Yerkes, Sarah. "The unintended consequences of media crackdowns in the Middle East and North Africa", *Brookings Institution's Blog*, November 9, 2015
- Zelin Aaron (ed.). "How Al-Qaeda Survived Drones, Uprisings, and The Islamic State – The Nature of the Current Threat," *Policy Focus* (The Washington Institute for Near East Policy), Volume 153 (June 2017)

סקירות המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון MEMRI

- "בעלת טור כווייתית: 'לו הייתי אשתו של בן לאדן'", 8 במאי 2011, ב: <https://goo.gl/yPcDoD>
- "הביקורת הערבית על חיסול בן לאדן", 11 במאי 2011, ב: <http://goo.gl/lXbDC1>
- "ליברל ערבי: לו המוסלמים הפיקו לקחים מה-11.9 – דאעש לא היה קם", 3 באוקטובר 2014, ב: <https://goo.gl/BMTnzc>
- "מאמר באתר האו"ס: הטרור של ארה"ב גרוע מהטרור של בן לאדן", 11 במאי 2011, ב: <https://goo.gl/zfg6UH>

- "טרור באמריקה (1) – ביטאון החמאס: תפילותינו נענו; חרב הנקמה הגיעה לאמריקה", 16 בספטמבר 2001, ב: <https://goo.gl/vCHGco>
- "טרור באמריקה (3) – אינטלקטואל לבנוני: הערבים אינם נקיים מאחריות; להסגיר את הטרוריסטים", 18 בספטמבר 2001, ב: <https://goo.gl/cjytt6>
- "טרור באמריקה (4) – בעלי טורים ערביים: מבצעי הפיגועים אינם ערבים או מוסלמים", 19 בספטמבר 2001, ב: <https://goo.gl/3m6pbh>
- "טרור באמריקה (9) – השיח' אל-קרצ'אוי: המערב הפך את האסלאם לאויב", 24 בספטמבר 2001, ב: <https://goo.gl/Msm8kJ>
- "טרור באמריקה (14) – העיתונות הממסדית במצרים מצטרפת לביקורת האופוזיציה על אמריקה", 27 בספטמבר 2001, ב: <https://goo.gl/U3tb7L>
- "טרור באמריקה (21) – פרופסור מצרי למדע המדינה ב'אל-אהראם': הפיגועים קופרודוקציה של המוסד הישראלי ויהודי ארה"ב", 10 באוקטובר 2001, ב: <https://goo.gl/LMs3St>
- "טרור באמריקה (29) – שבועון פלסטיני: ה-CIA, ה-FBI והמוסד אחראים", 27 באוקטובר 2001, ב: <https://goo.gl/yd126i>
- "טרור באמריקה (39) – דיקן הפקולטה להלכה אסלאמית באונ' קטר: המאבק בטרור צריך להתחיל ברפורמה בתוכניות הלימוד, בחינוך ובאמצעי התקשורת", 30 בנובמבר 2001, ב: <https://goo.gl/IQOpOI>
- "טרור באמריקה (40) – בן לאדן באל-ג'זירה חודשיים לפני הפיגועים", 1 בדצמבר 2001, ב: <https://goo.gl/nfCMKK>
- "טרור באמריקה (43) – אמריקאי-ערבי במכתב למערכת היומון אל-חיאת: ערוץ אל-ג'זירה ממשיך את מסורת ההסתה שהחלה עם התעמולה הנאצית, 24 בדצמבר 2001, ב: <https://goo.gl/64J3NI>

דיווחי תקשורת

- "אוסאמה בן לאדן..אל-אסטורה אלתי צנעת", אל-קדס אל-ערבי, 7 במאי 2011
- "אוסאמה בן לאדן ואל-אשרטה אל-ח'טא", אל-קדס אל-ערבי, 9 במאי 2011
- "אוסאמה בן לאדן רג'ל מן רמז אח'ר", אל-קדס אל-ערבי, 9 במאי 2011
- "אל-אזהר ינדד באלקאא' ג'ת'ת בן לאדן באל-בחר", אתר האינטרנט של רשת אל-ג'זירה, 2 במאי 2011
- "אל-אח'ואן: בן לאדן לא ימת'ל אל-אסלאם", אתר האינטרנט של רשת אל-ג'זירה, 14 במאי 2011
- "אל-ט'ואהרי יהאג'מ חמאס ויתמהא בתסלימ פלסטין לליהוד", אתר האינטרנט של רשת אל-ג'זירה, 11 במרס 2007
- "אלט'ואהרי ישכר הניה למוקפה מן בן לאדן", אל-דסאלה, 8 ביוני 2011
- "אל-צלאת עלא בן לאדן במצר ולבנאן", 6 במאי 2011
- "אל-עמל אל-שעבי תצדר ביאנא תכשפ פיה מואקפ אל-חרכה אל-מא'ידה ללאחתלאל אל-כוית", פורטל החדשות הכוית אל-אז, 28 בפברואר 2009
- "זלזאל אילול אל-אמריכי..כיפ ולמאד'א ומנ אל-מסא'ול ומא היה אל-תדאעיות אל-מחתמלה?", מאמר מערכת בפלסטין אל-מוסלימה, ספטמבר 2001
- "חמאס תא'כד אע'לאק מכאתבהא פי סוריה", אתר האינטרנט של רשת אל-ג'זירה, 7 בנובמבר 2012
- "חמאס תצ'רב חלפאא' אל-קאעדה ומקתל אכת'ר מנ 20 שח'צא", סוכנות הידיעות דויטש, 15 באוגוסט 2009
- "כיפ ע'יר בן לאדן אמריכא?", 8 במאי 2011
- "למאד'א אלקת ואשנטן בן לאדן פי אל-בחר?", אל-דסאלה, 5 במאי 2011
- "נצ ביאן אל-ג'בהה אל-אסלאמיה אל-עאלמיה לג'האד אל-יהוד ואל-צליביני", אל-קדס אל-ערבי, 23 בפברואר 1998
- "רסאלה אלא בוש מן שהדאא' רפח", אל-קדס אל-ערבי, 28 בספטמבר 2001
- "תח'בט אעלאמי אמירכי בשאן בן לאדן", 6 במאי 2011

• "תצריחאת אל-רג'ל אל-ת'אני פי אל-קאעדה 'מזאודה מרפוצ'ה – חמאס תרפצ' אנתקאדאת אל-ט'ואהרי: ת'ואבתנא לנ תתע'יר", אל-דסתור, 13 במרס 2007

- Al-Shaikh, Mohammed. "The problem is Al-Qaeda not ISIS", *Al-Arabiya*, August 29, 2017
- Bumiller, Elisabeth. "Panetta Says Defeat of Al Qaeda Is 'Within Reach'", *New York Times*, July 9, 2011
- Callaghan, Louise. "Al-Qaeda quietly tightens its grip in Syria while US 'obsesses' about ISIS", *The Times*, September 17, 2017
- Clarke, Colin. "The Moderate face of Al-Qaeda: How the group has rebranded itself", *Foreign Affairs*, October 24, 2017
- Fatah, Hassan. "Spreading the word: Who's Who in the Arab Media", *The New York Times*, February 6, 2005
- Gartenstein-Ross, Daveed. "Thank You for Bombing: Why Al-Qaeda Might Be the Biggest Winner of America's Airstrikes on The Islamic State", *Foreign Policy*, September 23 2014
- Gartenstein-Ross, Daveed. "ISIS may be on the decline — but beware al Qaeda", *New York Post*, June 29, 2016
- Hayes Stephen, Joscelyn Thomas. "The Final Obama Scandal: Closing the book on a deceptive narrative about the al Qaeda threat", *The Weekly Standard*, February 6, 2017
- Neubauer, Sigurd. "Is al-Qaeda rebranding itself to steal the spotlight from ISIS?", *Al-Arabiya*, May 21, 2016
- O'Connor, Tom. "When ISIS is destroyed, the Islamic State's ruins may give rise to a new Al-Qaeda", *Newsweek*, July 26, 2017
- Riedel, Bruce. "New Al-Qaeda Generation May Be Deadliest One", *Al-Monitor*, January 24, 2013

מהרשת

- John Brennan. "The Efficacy and Ethics of U.S. Counterterrorism Strategy", Lecture at Wilson Center, April 30, 2012
- Wadah Khanfar. "A historic moment in the Arab world", *Ted Project*, March 2011
- Wadah Khanfar, "Al-Jazeera is helping to break the silence", *The Guardian*, February 7, 2011
- Wadah Khanfar, "Journalism and a world in transition", *The Guardian*, October 7, 2011
- <https://www.cia.gov/library/abbottabad-compound/index.html>
- <http://www.similarweb.com>
- <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-166.pdf>
- <https://www.dni.gov/index.php/resources/bin-laden-bookshelf>

Abstract

This study examines the essence of the media discourse that took place in the leading and most-read papers and news-sites in the Arab world (funded and directed from the Gulf, especially Saudi Arabia; and in the Egyptian, Lebanese and Palestinian media), at the height and low of Al-Qaeda and its founder, Osama Bin Laden: during the first weeks following the terrorist attacks at 9/11, which considered the most lethal in American history and branded Al-Qaeda as the leading and most threatening terrorist organization in the world; and following the operation to kill Bin Laden in May 2011, which is considered the most serious blow to Al-Qaeda, and carried out at the very beginning of the revolutionary events in the Middle East called the "Arab Spring".

The study analyses the different approaches, in both periods (2001 and 2011), by leading Arab journalists, that took place in their opinion and commentary articles in most-read media outlets. It examines their rhetorical tools, the polemic strategies and the terminology they used.

After 9/11 most of them, led by the pro-Islamist paper *Al-Quds Al-Araby* and his main editor Abdel Bari Atwan, expressed sympathy and support of Bin Laden, Al-Qaeda and the bombings. On the other hand, a large media campaign led by the influential *Al-Sharq Al-Awsat*, owned by Saudi business group, aimed to condemn and express revulsion at Bin Laden's acts. *Al-Sharq Al-Awsat*, like other media outlets in Arab countries considered to be American allies, called to reconciliation with the West and warned of the crucial consequences of 9/11.

This war of words came to life a decade later, following the announcement of Bin Laden's death in a special operation conducted by the US special forces in his compound in Abbottabad, Pakistan. The main voice heard from the leading Arab media outlets, led once again by Atwan and *Al-Quds Al-Araby*, was in favor of Bin Laden, condemned his "cold-blood assassination" and glorified his tradition. But the media coverage of the Arab Spring events in its early days affected the discourse in favor of Bin Laden's death. The campaign, led by *Al-Sharq Al-Awsat*, claimed that "Bin Laden died like a covered in his compound", and actually died before the US raid on his compound: when the people took the streets of Tunisia, Egypt and Yemen in the Arab Spring calling for Democracy - and not in the name of Bin Laden nor Al-Qaeda.

The study also examines the role of other main political factors in the Middle East which define differently the Jihadi struggle against the West. The Muslim Brotherhood movements in Egypt and Jordan, Hezbollah movement in Lebanon and influential Muslim clerics in Arab where involved in the media discourse and affected it using various strategies in their media branches, dealing with 9/11 and Bin Laden's death.

Tel Aviv University
The Lester & Sally Entine Faculty of Humanities
The School of History

**Arab Media discourse on Osama Bin Laden and Al-
Qaeda following 9/11 and Bin Laden's death in
2011: Comparative Analysis**

Submitted by Tom Sharon
Under the supervision of Prof. Meir Litvak

March 2018